Հայկական գիտահետազոտական հանգույց
Armenian Research & Academic Repository

Սույն աշխատանքն արտոնագրված է «Ստեղծագործական համայնքներ ոչ առևտրային իրավասություն 3.0» արտոնագրով

This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonComercial 3.0 Unported (CC BY-NC 3.0) license.

Դու կարող ես.

պատճենել և տարածել նյութը ցանկացած ձևաչափով կամ կրիչով

ձևափոխել կամ օգտագործել առկա նյութը ստեղծելու համար նորը

You are free to:

Share — copy and redistribute the material in any medium or format

Adapt — remix, transform, and build upon the material

ԶԱՐԵՒԱՆԴ

ՄԻԱՑԵԱԼ ԱՆԿԱԽ ԹՈՒՐԱՆԻԱ

ԿԱՄ

Ի՞ՆՉ ԿԸ ԾՐԱԳՐԵՆ ԹՈՒՐՔԵՐԸ

1926

ԶԱՐԵՒԱՆԴ

ԻՆՉ ԿԸ ԾՐԱԳՐԵՆ ԹՈՒՐՔԵՐԸ

ՄԻԱՑԵԱԼ ԱՆԿԱԽ ԹՈՒՐԱՆԻԱ

Ճանչցի՛ր ինքզինքդ — ՍՈԿՐԱՏ
Ճանչցի՛ր թշնամիդ — ԶԱՐԵՒԱՆԴ

1926

ՀԱՅԿ. ՍՍՌ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ
ՖՈՒՆԴԱՄԵՆՏԱԼ ԳՐԱԴԱՐԱՆ

ԵՐԿՈՒ ԽՕՍՔ

Ակադեմական ուսումնասիրութիւն չէ՛ սա։

Թշնամին՝ *Մա՛հ հայ ժողովուրդին* գրած իր դրօշին վրայ կը մօտենայ մեր *վերջին դիրքերուն*։ Գրո՛հ մը եւս եւ պիտի սկսի օրհասական կռիւը հայկական լեռնաշխարհի վերջին բարձունքներուն վրայ։

ՈԳՈՐԻ՞Լ ԹԷ ՈՂՈՔԵԼ...

Հայ ժողովուրդը ի՛նք պիտի տայ վճիռը. եւ որպէսզի կարենայ գիտակցաբար արտայայտել իր կամքը, պէտք է յստակ եւ հանգամանօրէն գիտնայ թէ ինչո՞ւ կուգայ ոսոխը եւ ինչո՞ւ ԱՆՈՂՈՔԵԼԻ է ան։

ԶԱՐԵՒԱՆԴ

Ի՞ՆՉ ԿԸ ԾՐԱԳՐԵՆ ԹՈՒՐՔԵՐԸ —

— ՄԻԱՑԵԱԼ ԱՆԿԱԽ ԹՈՒՐԱՆԻԱ

ՆԵՐԱԾՈՒԹԻՒՆ

Նախորդ գրքոյկով (1) *մենք դրեր էինք հարցը— «Կրնա՞նք հաշտուիլ Թուրքին հետ» եւ պատասխաներ թէ՝ չէ՛նք կրնար · որովհետեւ ատոր արգելք է նախ՝ երկու ժողովուրդներու իրար հանդէպ տածած զգացումը— վրէժի եւ արդարութեան զգացում մեր կողմէ · անիրաւ բայց իրական ատելութիւն եւ արհամարհանք անոնց կողմէ ։*

Հայ ժողովուրդը չի կրնար ձեռք երկարել իր դահիճին որքան ատեն որ ան չէ ստացած իր արժանի պատիժը, չէ հատուցած մեր արդար իրաւունքը, չէ զղջացած իր գործած չարիքին համար եւ ո՛չ մի երաշխաւորութիւն տուած մեր ապագայ ապահովութեան համար ։

Իսկ Թուրքը լաւ գիտնալով որ հայ յեղափոխական երիտասարդութիւնը ո՛չ այնքան մոռացկոտ է որ չյիշէ եւ ո՛չ ալ այնքան «բարի» որ ներէ այնքա՜ն թարմ ու այնքա՜ն արիւնոտ անցեալը, չի կրնար հաւատալ ո՛չ ալ վստահիլ մեր կողմէ կա-

(1) *Զարեւանդ — «Կրնա՞նք Հաշտուիլ Թուրքին հետ»։*

տարուած հաշտասիրական ձեռնարկներու անկեղծութեան:

Այն չափով որ կռուեցանք թրքական բարբարոսութեան դէմ եւ այն չափով որ մարտական ոյժ կը ներկայացնենք այսօր, Թուրքը կը յարգէ մեզ. այլապէս կ՚արհամարհէ մեր անարժէք, որովհետեւ անզօր, բարեկամութիւնը:

Սակայն, կը յայտարարէինք մենք, հայ եւ Թուրք թշնամութեան գլխաւոր արգելքը ենթակայական-զգացական չէ՛ այլ առարկայական:

Թերեւս կարելի ըլլար ազգային գերագոյն շահերու— հայ ժողովուրդի քաղաքական եւ ֆիզիքական գոյութեան— սիրոյն լռեցնել մեր մէջ պատուի, վրէժի եւ արդարութեան ձայնը, հաշտուիլ կորուստին հետ եւ ձեռք երկարել Թուրքին:

Թերեւս կարելի ըլլար լքել մեր յեղափոխական իդէալները եւ «ոսոխին հետ իրաւախոհ ըլլալու» պարտուածական նշանաբանն ընդունիլ անոնց տեղ.

Թերեւս կարելի ըլլար համոզել ու վստահացնել Թուրքը մեր բարեկամութեան ու բարեացակամութեան անկեղծութեան մասին, թերեւս... եթէ չըլլար աւելի լուրջ ու հիմնական եւ մեր բարի ցանկութիւններէն բոլորովին անկախ երկրորդ արգելքը:

Այդ արգելքը, կ՚ըսէինք, Թուրքերու որոշ քաղաքական ծրագիրներն են:

Թուրքերը ունին յստակօրէն բանաձեւուած եւ ազգովին որդեգրուած քաղաքական իդէալ մը որուն կը ձգտին գիտակցաբար եւ յամառօրէն:

Այդ ծրագիրներն են պատճառ որ մինչ Թուրքը յօժարեցաւ հրաժարիլ իր շատ մը բարեբեր ու հա-

սուլթաբեր արեւմտեան եւ հարաւային երկրամասե-րէն, Բալքաններէն, Սուրիայէն, Միջագետքէն, ո՛չ մէկ թիզ հող ուզեց զիջել արեւելեան ճակատներէն: Ան կը նախընտրէ Թրքահայաստանը ձգել ամայի եւ անմարդաբնակ, բոլորովին անօգուտ իրեն համար, քան անոր գէթ մէկ մասը յանձնելով հաշտուիլ մեզ հետ:

Այդ ծրագիրներն են պատճառ որ այսօր Թուր-քիայի սահմանները մղուած են մինչեւ անգամ Նա-խապատերազմեանէն քայլ մ՚աւելի դէպի արեւելք:

Այդ ծրագիրներուն ուղղութեամբ կը գործէր Թուրքը, երբ Թուրքեւռուս բանակցութեանց ըն-թացքին անտեղիտալիօրէն պնդեց եւ յաջողեցաւ անջատել Հայաստանէն Նախիջեւանը, որ իր քաղա-քական միութեան մաս չէր կազմեր, եւ դնել Ատրր-պէյճանի հովանաւորութեան տակ:

Այդ ծրագիրներու պատճառով է որ թուրքը չուզեր հաշտուիլ մեզ հետ:

Ահաւասիկ քանի մը խօսքով Նախորդ գրքոյկին ամփոփումը:

Այս գրքոյկով մենք պիտի տեսնենք

Թէ՝ ի՛նչ են Թուրքերու քաղաքական ծրագիր-ները, որ ծանօթ են փանթուրանիզմ կամ փանթիւր-քիզմ անունով:

Թէ՝ ի՛նչ դեր կատարեցին անոնք մեր անցեալ աղէտներուն մէջ:

Թէ՝ ի՛նչու անոնք արգելք են հայեւթուրք հաշ-տութեան:

Թէ՝ մանաւանդ ի՛նչ վտանգ կը սպառնան անոնք Սեւանի եւ Արագածի շուրջ ծուարած մէկ միլիոն հայութեան կեանքին:

I

ԹՈՒՐԱՆ

Թուրանեան ժողովուրդներ:— Աչք մը նետենք Հին Աշխարհի քարտէսին վրայ. Պոլսէն անցնինք Անատոլու, Պարսկական Ատրպատականի վրայով Կասպիականի հարաւով անցնինք կեդրոնական Ասիա. յառաջանանք դէպի արեւելք, ռուսական և չինական Թուրքեստաններու վրայով, Սայեան, Քինկան լեռնաշղթաներու գծով հասնինք մինչեւ Ճափոնական ծով, բարձրանանք դէպի հիւսիս մինչեւ Բեւեռային ծովեզերքը. դառնանք ձախ դէպի արեւմուտք, Ֆինլանդիա եւ Բալթիկեան ափերը. իջնանք Հունգարիա, անցնինք Բուլգարիա եւ վերադառնանք Պոլիս: Այս երբեմն լայն, երբեմն նեղ, երբեմն ընդհատուած եւ վերսկսած գօտիին վրայ տարածուած են շուրջ յիսուն միլիոն Թուրանեան ժողովուրդներ:

Թուրանեան են Պոլսոյ եւ Անատոլուի օսմանեան Թուրքերը, Կովկասի եւ միջին ու հարաւային Ռուսիոյ Թաթարները, Պարսկաստանի եւ Կեդր. Ասիոյ Թուրքերն ու Թիւրքմէնները, ղօզքէքները, մոնղոլները, մանչուները եւ Թունգուզները, Սիբերիայի բնիկ ցեղերը, Ֆինլանդիայի եւ Բալթիկեան նահանգներու Ֆինները, Հունգարները եւ Բուլգարները:

Այս ցեղակից ժողովուրդները մեր քիչ առաջ գծած աշխարհագրական գօտիին վրայ տեղ–տեղ խիտ են, ինչպէս Թուրքեստանի մէջ. տեղ–տեղ ցան–ցառ, ինչպէս Սիբերիայի մէջ. տեղ–տեղ շրջապատուած՝ ոչ–թուրանական ցեղերու գերակշիռ զանգուածով, ինչպէս Վոլգայի ափերուն վրայ. տեղ–տեղ բոլորովին կտրուած ցեղային կոճղէն ինչպէս ֆինները, մաճարներն ու բուլղարները: Նոյնպէս, տարբեր վայրերու մէջ անոնք կը դաւանին տարբեր կրօններ— Քրիստոնէութիւն, Մահմետականութիւն, Շամմանիզմ—եւայլն: Կը խօսին իրարմէ տարբեր լեզուներ, Թունգուզերէն, Ֆիններէն, Հունգարերէն, Թրքերէնի զանազան բարբառներ եւն. եւ ենթարկուած են, աշխարհագրական դիրքի բերումով, զանազան քաղաքակրթութիւններու ազդեցութեան— մոնգոլ–չինական, իրանական եւ արեւմտեան:

Իսկ Միջերկրականէն մինչեւ Չինական պարիսպները անոնք կը ներկայացնեն երկարաձիգ շղթայ մը **ցեղակից, լեզուակից** եւ **կրօնակից** ժողովուրդներու. շղթայ մը որ աշխարհագրապէս անընդհատ պիտի ըլլար եթէ չ՚ըլլար **Հայաստանը**...

Թուրան:— Թուրան բառը առաջին անգամ կը յիշուի Պարսկական Ավէստայի մէջ— Թուրա կամ Թուրիա ձեւով, իբր հակադիր Իրանի— Արիայի: Թուրա մէկն էր այն երեք եղբայրներէն որոնցմէ, ըստ Ավէստայի, սերած են մարդկութեան ցեղերը: Միւսներն են Արիա որ առաւ Իրանը եւ Սայրիմա

որուն բաժին ինկան արեւմտեան երկիրները։

Թուրքիայի ժողովուրդները միշտ թշնամի եղած են Արիայի ժողովուրդներուն։ Ֆիրդուսի իր աշխարհածանօթ դիւցազներգութեան՝ Շահնամէի՝ մէջ կ'երգէ Իրան-Թուրանական արիւնահեղ կռիւները։

Թուրքիա նոյնպէս պատուհասը եղած է Չինաստանի որուն տարեգրութիւնները (1400–200 Ն. Ք.) լեցուն են Հսիունգ-Նուներու (որոնց մէկ ճիւղն էին Թու-Քիուները, Թիւրքերը) բարբարոսական արշաւանքներու եւ ասպատակութիւններու յիշատակութեամբ։

Այս ժողովուրդները իրենք զիրենք Թուրանեան չէին անուաներ. կը բաժնուէին բազմաթիւ օրդուներու եւ հուրդերու եւ ինքզինքնին կը կոչէին իրենց առաջնորդին կամ Թամղային (դրօշակին) անունով։ Ասոնցմէ միայն մէկն էր Թուրան, փոքրիկ աշիրէթ մը։

Թուրան, Թուրանեան, լեզուաբանակա՛ն, եւ ո՛չ թէ աշխարհագրական կամ ցեղագրական, անուն մ'է որ տրուած է Ուրալօ-Ալթայեան ցեղերուն. փոխաբերաբար, սակայն, Թուրանը ստացած է նաեւ աշխարհագրական իմաստ՝ թուրանեաններու երկիր։

Թուրան ըսելով, անշուշտ, չի հասկցուիր այն բոլոր երկիրները ուր Թուրանեաններ կը բնակին, ինչպէս Հայաստան չենք կոչեր, այն բոլոր տեղերը ուր հայեր կը գտնուին, թէկուզ մեծ զանգուածներով։ Աշխարհագրական Թուրանը կամ Թուրանիան՝ Թուրանեան ժողովուրդներու բնիկ երկիրն է, կեդ-

րոնական Ասիոյ մէջ, Ուրալ-Ալթայեան լեռնաշխարհը:

Բուդափէշթի մաճառական “Turani Tarsasag” ընկերութեան Թուրան թերթին մէջ (1918 Յունվար-Փետր. էջ 84) այսպէս կը տրուի Թուրանի աշխարհագրական սահմանագծումը. Կասպիական Ծով, Իրանական Բարձրավանդակ, Սիր-Դարեայի եւ Իրթիշի ակունք եւ Աքմօլինսքի Բարձրավանդակ. մեծ գետերով, բազմաթիւ լիճերով եւ անծայր տափաստաններով ծածկուած վայրի լեռնային երկիր մը:

Թուրքօ-Թաթարները Թուրանեան բնաշխարհին տիրելէ վերջ Թուրան անունը անոնց անցաւ եւ անկէ իվեր թուրանեանը գրեթէ հոմանիշ դարձած է թրքօ-թաթարականի:

Այս անսպառ աղբիւրէն է որ դարերով յորդեցան պարբերաբար Թուրանական մոլեգին հեղեղները — Աթթիլա եւ իր Հոները, Արփատ եւ իր մաճարները, Իսփէրիչ եւ իր բուլղարները, Ալփ-Արսլան եւ իր Սէլճուքները, Էրթողրուլ եւ իր Թիւրքերը, Ճէնգիզխան, Թիմուրլէնկ եւ անոնց վայրագ մոնղոլ հորդաները եւ ողողեցին ու աւերեցին քաղաքակիրթ Արեւելքն ու Արեւմուտքը եւ Հայոց Աշխարհը առաջին հերթին:

Արդարեւ Թուրանեան այրուձիին սմբակներուն արիւնոտ հետքերը խոր դրոշմուած են ամէնուրեք պատմութեան հնադարեան մագաղաթին վրայ:

Ռուսական տիրապետութիւնը սլաւական վերնախաւով մը, աւելի կամ նուազ թանձրութեամբ

ծածկելով Թուրանական գետինը պահ մը դադրեցուցեր էր անոր աշխարհաւեր պոռթկումները: Այժմ որ ռուսական առաջին եւ երկրորդ յեղափոխութիւններու ցնցումները լայն ճեղքեր առաջ բերած են սլավօնական վերնաշերտին մէջ, Թուրանեան հրաբուխին որոտներն ու դղրդիւնները աւելի մօտիկէն կու գան եւ աւելի բարձրագոռ են: Անոր արձակած ծուխն ու բոցը դարձած են աւելի առատ, աւելի սպառնալից: Թրքօ-Թաթար ժողովուրդները իրարմէ անջատող պատուարները սկսած են սասանիլ եւ անոնք դէպի իրար կը ձգուին բուռն թափով. դէպի իրար եւ դէպի իրենց մէջ ամենէն զօրաւորը եւ անկախը՝ Թուրքիան:

Իսկ Թուրքիան՝ վտարուած Արեւմուտքէն ու հարաւէն, նետած վրայէն Օսմանեան անունը, որ զինք կը բաժնէր իր եղբայրներէն, հաստատ ու վճռական քայլերով կը դիմէ դէպի Արեւելք:

Թուրան այսօր Թրքօ-Թաթարական բոլոր ժողովուրդներու գիտակից դասերուն համար դարձած է նշանաբանը Խաղաղականէն մինչեւ Միջերկրական եւ Չինաստանի սրտէն մինչեւ Բեւեռային Ովկիանոս տարածուող արենակիցներու միութեան:

Ան դարձած է մարտակոչը մեծ կռիւին որ կը մղեն անոնք եւ երդուընցած են շարունակել անվհատ եւ ամէն գնով, մինչեւ որ ցեղին առասպելական մօր՝ Չէնայի գայլանիշ դրօշակը ծածանի Միացեալ եւ Անկախ Թուրանիայի վրայ:

II

ՓԱՆԹՈՒՐԱՆԻԶՄԻ ԾԱԳՈՒՄԸ

Ազգային Զարթօնքը Ռուսաստանի Թուրանական ժողովուրդներուն մէջ։— *Ինչպէս սխալ է Թըրքահայ Ազատագրական շարժման ակը փնտռել Կովկասի մէջ, նկատել Յեղափոխութիւնը դուրսէն ներմուծուած երկիր, ռուսահայերու կողմէ պարտադրուած թրքահայերուն, այնպէս ալ սխալ է Փանթուրանիզմի պատմութիւնը սկսիլ Թուրքիայէն եւ անոր հայրութիւնը վերագրել Պոլսոյ եւ Սելանիկի քանի մը փառատենչ ու բախտախնդիր բէյերուն։*

Ազգերու մէջ խմորուող մեծ շարժումները այդպէս դժուար թէ կարելի ըլլայ բացատրել։

Փանթուրանիզմը աւելի բան մ՚է քան օսմանցի Թուրքերու աշխարհակալական «ցնորական մի ծրագիրը» եւ դժբախտաբար «միայն Թուրքերու մտքին մէջ» չէ՛ որ գոյութիւն ունի։

Դուրս կը ձգենք մեծագոյն, եւրոպ-ասիական փանթուրանիզմը որ Եւրոպայի Թուրանական ժողովուրդներու— հունգար, ֆինն, բուլղար— մէջ ծագում առած է պատմական-ցեղաբանական ուսումնասիրութիւններու հետեւանքով եւ կը կրէ առաւելապէս ակադեմական բնոյթ (*)։

(*) *Այս փանթուրանիզմն ալ բոլորովին զերծ չէ քաղաքական գոյնէ։ Գաղտնիք մը չէ մաճառնե-*

Այս փանթուրանիզմը կ'ընդգրկէ Ուրալ-Ալթայեան մեծ ընտանիքին պատկանող բոլոր ցեղերը զորս յիշատակած ենք «Թուրանական ժողովուրդներ» վերնագրին տակ։

Մենք պիտի խօսինք Թրքական փանթուրանիզմի մասին որ թէեւ տեսականօրէն կը նոյնանայ Մեծագոյն Փանթուրանիզմին հետ, բայց իր գործնական ճիգերը կը սահմանափակէ Թուրք-Թաթարական ժողովուրդներուն մէջ, զորս ինք թիւրք կ'անուանէ։

րու մոլեգին թրքասիրութիւնը եւ ռուսատեցութիւնը որ պոռթկաց 1877ին ռուսեւթուրք պատերազմին։ Պատահական երեւոյթ չէ նաեւ այն որ ընդհ. պատերազմի ատեն Բուլգարիա անցաւ հակառուս խմբին կողմը եւ դիրք բռնեց Հունգարիոյ եւ Թուրքիոյ կողքին։ Պատերազմէն տարի մ'առաջ Պոլսոյ մէջ գումարուած փանթուրանական համաժողովին կը մասնակցէին նաեւ այս երկու երկիրներու պատուիրակները։ Վերջապէս ծանօթ է բուլգար լիդըրի մը բացագանչութիւնը Բուքրէշի դաշնագրէն վերջ — «Կոչեցէ՛ք մեզ հոն, թուրք, թաթար, բայց ո՛չ սլաւ...» Մեծ պատերազմի ատեն ծրագրուած Կեդրոնական-Եւրոպական համբաւաւոր Zollvereinը այս երեք թուրանական երկիրները— Հունգարիա, Բուլգարիա եւ Թուրքիա պիտի միացնէր նաեւ զօրաւոր տնտեսական կապով։ Տես (Lothrop Stoddard, Panturanism. The Amer. Pol. Science Rev. 1917 Vol. XI էջ 12–13)։

Թուրքերը իրենց փանթուրանիզմը շատ անգամ փանթուրքիզմ ալ կը կոչեն։

Քաղաքական այս վարդապետութիւնը եւ անոր հետ կապուած թրքօ–թաթար ծրագիրներն են որ կենսականօրէն կը շահագրգռեն մեզ։

Փանթուրանիզմը ծնունդ առաւ Թուրքիայի սահմաններէն անդին, Ռուսաստանի «մահմետական» ժողովուրդներուն — հեռաւոր Թաթարներուն, Քըրղըզներուն եւ Բաշքըրներուն— մէջ։ Հիւսիսային Թաթարիայի Ուֆա եւ Քազան քաղաքներուն մէջն է որ հիմնուեցան փանթուրանիզմի համբաւաւոր երկու հաստատութիւնները, հանդէս և ակումբ, «Թիւրք Եուրդու» եւ «Թիւրք Օջաղը» որ յետոյ իրենց հիմնադիրներուն հետ Պոլիս եւ ապա Անգորա փոխադրուելով նոր Թուրքերուն սիրական ժամադրավայրը ու քաղաքական դաւադրութիւններուն որջերը պիտի դառնային։

Վոլգան, Բոսֆորէն առաջ, արձագանգ կու տար տասնեւիններորդ դարու ազգայնականութեան հզօր աղաղակին։

Եւ այս երեւոյթը տարօրինակ չէ։

Վոլգան կը գտնուէր օտար տիրապետութեան տակ, Բոսֆորը անկախ պետական կեանք ունէր։ Ցեղային ազգային գիտակցութիւնը բնականօրէն աւելի շուտ կ՚արթննայ հպատակ քան թէ ինքնիշխան ժողովուրդներու մէջ։

1240ին Ճէնգիզ խանի թոռը՝ Բաթու նուաճած

էր Ռուսիան։ Ձիու պոչէ հիւսուած դրօշակներու հեռաւոր օրդուներ կործանած էին Քիէվի Սլաւօ-բիւզանդական քաղաքակրթութիւնը։ Մոսկուայի իշխանները գլուխ կը ծռէին Սարայի հզօր խաներուն, որոնց «ամենախոնարհ սպասաւոր»ի տիտղոսը կը կրէին։

Երեք դար վերջ, ԺԶ դարուն, ռուսերը կը թօթափէին թաթարական լուծը. Իվան Սարսափելին կը խորտակէր Ոսկի բանակին ուժը եւ կը կործանէր Քազանի եւ Աստրախանի խանութիւնները։ Գոռոզ խաներն ու անոնց հորդաները, իրենց կարգին, կը դառնային ամէնախոնարհ հպատակներ։

Անկէ իվեր չորս դար ամբողջ, Թուրք-Թաթար աշխարհը, հակառակ իր անկախութեան կորուստին եւ կիսաքուն դրութեան, զարմանալի յամառութեամբ կառչած էր իր ցեղային ինքնուրոյնութեան։ Ոչ միայն այն երկրամասերուն մէջ ուր Թուրքերը կ՚ապրէին հոծ զանգուածներով, այլ եւ հոն ուր Թաթար փոքրամասնութիւններ կղզիացած էին ռուսական ծովուն մէջ, անոնք մեծ չափերով պահեր էին իրենց բնորոշ գիծերը, բարքերն ու սովորութիւնները, կրօնը, լեզուն եւ մշակոյթը։

Անցեալ դարու վերջին կէսին, այնքան ուրիշ ցեղերու զարթնումին հետ, տեղի կ՚ունենար նաեւ Թաթարներու սթափումը երկարատեւ թմրութենէն։

Ռուսական քաղաքականութիւնը Ռուսաստանի «մահմետական» ժողովուրդներուն հանդէպ մինչեւ 1830-ական թուականները եղած էր բռնի ուժով քրիստոնէացնել։ Իսկ անկէ յետոյ բռնած էր միւսո-

ՀԱՅԿ. ՍՍՌ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ
ՖՈՒՆԴԱՄԵՆՏԱԼ ԳՐԱԴԱՐԱՆ

նարական քարոզութեամբ, այսպէս կոչուած Էլմինսքիի մէթոտով, հաւատափոխ ընելու եւ հանրային կրթութեան միջոցով ռուսացնելու աւելի մեղմ ուղին։ Աւելորդ է ըսել որ այս ձուլումի քաղաքականութիւնը միայն մահմետական այլազգիներու դէմ ուղղուած չէր։

Շէրիաթը պաշտպանել ռուսական ոտնձգութիւններու դէմ, մահմետականները փրկել քրիստոնէացումի սպառնացող վտանգէն. ահա՛ թէ ի՛նչ ձեւ առաւ թաթարներու ազգային գիտակցութեան զարթօնքը Ռուսիոյ մէջ։ Պայքարի ընթացքին բնականօրէն բոլորի աչքերը կը դառնային դէպի Պոլիս, ուր կը բազմէր համայն իսլամներու Խալիֆան։ Այս շարժումը, սկիզբը, ունէր փանիսլամական բնոյթ։

Իսմայիլ Գասփրինքսի, յայտնի թաթար հրապարակագիրը, այս իսլամական շարժման ղեկավարն է։ Մօտ կէս դար առաջ (1879) Բաղչէ Սէրայի (Խրիմ) մէջ անոր հիմնած Թէրճիւման թերթը կը համարուի նախակարապետը Կովկասի եւ Թաթարիայի վերածնունդին։ Բագուի Էքինճին թէեւ ժամանակագրական կարգով առաջ կու գայ, բայց չէ կրցած ապրիլ։

Կովկասի մէջ նոյն ուղղութեամբ կը գործէր Միրզա Ֆէթհ Ալի Ախունդ։

Ազգային շարժման այս առաջապահները, մէկ կողմէն կը կռուէին ռուսացման վտանգին դէմ, միւս կողմէն՝ կը ջանային բարեկարգել թաթար ժողովուրդի կրօնական-կրթական կեանքը եւ ուսում տարածել տգէտ զանգուածներուն մէջ։ Անոնք այս

պատճառով իբր քեաֆիր— անհաւատ— հալածուեցան պահպանողականներէն. սակայն յաջողեցան գրաւել երիտասարդութեան ամէնէն լուսաւորեալ տարրերը: Բուռն բախումներ տեղի ունեցան: Այս շրջանը կրնանք բնորոշել իբրեւ մէքթէբի-մէդրէսի բարենորոգչական պայքարներու շրջան:

Ցարիզմի յաջորդ քաղաքականութիւնը եղաւ ճանչնալ «կայուն իսլամ» մը եւ հակառակիլ մահմետական ժողովուրդներու ներքին կեանքին մէջ փոփոխութիւն ներմուծելու ռեւէ փորձի: Այս նպատակին համար ան օգտագործեց յետադիմութիւնը: Պաշտպան կանգնելով մոլլաներուն, քաղաքական հալածանքի կ'ենթարկէր թաթար առաջդիմական տարրերը այն ամբաստանութեամբ թէ անոնք կ'ուզէին «պիղծ գիտութիւններ» մտցնել մէկիթէն ու մէդրէսէէն ներս: Այսպէս բանտարկուեցան եւ Սիբերիա աքսորուեցան Բուբինաքի եղբայրները, ԱհմէդԹախիթարբայէվ բարեկարգիչը եւլն.:

Կրօնական-կրթական բարեկարգութեան շարժումներուն առընթեր երեւան կու գար ազգային գիտակցութեան զարթնումը նոր սերունդին մէջ:

Թաթար երիտասարդութիւնը, կրթուելով պետական միջնակարգ վարժարաններու եւ համալսարաններու մէջ, սկսեր էր վարակուիլ ռուս յեղափոխական ուսանողութեան օրինակէն: Թաթարները սակայն չորդեգրեցին ռուս երիտասարդութիւնը համակող միջազգային-ապազգային իդէալները, որոնք տիրող ազգի յեղափոխականներուն մօտ որքան բնական եւ իրենց սեպհական պետական շահե-

րուն ձեռնտու, այնքան անբնական են ճնշուած ազգերու յեղափոխական տարրերուն մօտ եւ վնասակար անոնց ազգային ազատագրութեան։ Այլ միայն, Ռուս յեղափոխական աշխարհի հետ շփումով, անոնց մէջ բունկեցաւ երկար ատենէ ի վեր կուտակուած ատելութիւնը բռնութեան դէմ, ռուս բռնութեան դէմ։

Եւ ծնունդ առաւ Թաթար ազգայնականութիւնը։

Ազգային–քաղաքական վերածնունդը Թաթարներու մէջ ալ սկսաւ գրական զարթնումով։ Այս գրական–ազգային շարժումի ռահվիրան է իսլէմա մը, Շէհաբէտտին էլ Մէրճանի. անկէ վերջը կու գան Արտ իւլ Քայում էն Նասարի, Իսմայիլ Գասփրինսքի, կինը՝ Զահրէ խանում եւ ուրիշներ։

1895–ին կը սկսի Թաթար գրականութեան նոր շրջանը որ ծանօթ է «Իդիլի գրականութիւն» անունով եւ որ խսկական ծնողն է համաթուրանականութեան։

Այդ Թուականէն սկսելով բազմաթիւ արձակագիրներ եւ բանաստեղծներ կ'արծարծեն նոր սերունդի ազգային եւ ցեղային գիտակցութիւնը։ Կը հիմնուի ժողովրդական–ազգասիրական գրականութիւն մը, որ Ռուսական Յեղափոխութենէն (1904–5) յետոյ մանաւանդ մեծ Թռիչք կ'առնէ։ Առաջ կու գայ գրական ճշմարիտ ծաղկում մը Աստուածաբանութենէն մինչեւ հայրենասիրական Թատերգութիւն. պատմութենէն եւ բանասիրութենէն մինչեւ քերթուած եւ վէպ։ Այս ազգային գրականութեան

լաւագոյն ներկայացուցիչները նկատուած են Այազ Իսհաքով (արձակագիր) և Թօղայէֆ (բանաստեղծ):

Եւրոպացի եւ ռուս արեւելագէտներ, որոնցմէ ամենէն յայտնիներն են Վամբէրի, Ֆոն լը Քօք եւ Րատլօֆ, ժթ դարու վերջին կիսուն հիմնած են նոր գիտութիւն մը, Թրքագիտութիւնը: Անոնց ուսումնասիրութիւնները Թուրանական ժողովուրդներու ցեղային ծագումին եւ խնամութեան, անոնց լեզուներու եւ բարբառներու պատմութեան եւ հին ու բաւական փայլուն քաղաքակրթութեան մասին կը խանդավառեն Թաթար մտաւորական առաջնորդները:

Անոնք տարուած են Ռուսաստանի «Ճնշուած արենակից ժողովուրդներու միութեան» եւ իրենց փառաւոր անցեալի վերահաստատման գաղափարով: Անոնք կը նային Օսմանեան Թուրքիայի վրայ իբրեւ բնական առաջնորդի:

Թաթար գրողներու մեծ մասը համոզուած համաթուրանականներ են:

Եւ իդիլեան գրականութիւնը ծնունդ կու տայ քաղաքական հոսանքի մը որ իր մէջ կը պարունակէ Թաթար մտաւորականութեան ամէնէն կարկառուն դէմքերը— Զիյա Էդդին Քէմալի (Ուֆա), Հալիմճան Ուրուճօֆ, Քադրի Իշի, Մուսա Բէյքօֆ, Այնէդդին Ահմարօֆ, Աքիֆ, Քէրիմօֆ, Հասան, Մաքսուդօֆ, Ահմէդ Օրմանիյէֆ, Շաքիր եւ Զաքիր Րամիյօֆ եւ Եուսուֆ Աքչուրա:

Ասոնք խմբուած Մաքսուդօֆի խմբագրած ԵՐԼԴԲԳ օրաթերթին շուրջ կ՚աշխատին զօրացնել

ժողովուրդի նորազարթ ազգային գիտակցութիւնը, քաղաքականապէս դաստիարակել զայն եւ անոր մէջ տարածել իրենց փանթուրանական իդէալները:

Այս խումբին մէջ ամենէն կարեւոր տեղը կը գրաւէ Եուսուֆ Աքչուրա:

Ա՛ն է որ առաջին անգամ բանաձեւած է փանթուրանիզմը իբրեւ որոշ քաղաքական վարդապետութիւն եւ ծրագիր եւ լծուած՝ զայն իրականացնելու գործին:

Մօտ քառորդ դար առաջ Քահիրէի Թիւրք թերթին մէջ հրատարակած իր, այլեւս պատմական դարձած մէկ յօդուածը— Երեք քաղաքական դրութիւններ— արդէն կը գծէր այն ուղին որուն անկէ իվեր հետեւեցաւ Թուրք քաղաքականութիւնը:

Այդ յօդուածը փանթուրանիստներուն համար այն է ինչ որ է Կոմմունիստական Մանիֆէստօն մարքսիստներու համար: Անոր պիտի անդրադառնանք յետոյ, Թուրքիոյ մասին խօսելու առիթով:

Եուսուֆ Աքչուրա, թաթար քաղաքական գործիչ եւ լրագրող, ծնած է Իդիլ (Վոլգա), նախնական կրթութիւնը ստացած է Պոլիս. բարձրագոյն կրթութիւնը՝ Փարիզ: 1904ին մտաւ ռուս Քադէթներու կուսակցութեան մէջ: Այաղ Իսհաքովի հետ հիմնեց Քազան Մուխբիրի թերթը: Օսմ. Սահմանադրութեան հռչակումէն (1908) յետոյ Թուրքիա գնաց իբրեւ Քազանի Վաքըթ թերթին թղթակից եւ հոն մնաց: Կը համարուի քաղաքական փանթուրանիզմի հիմնադիրն ու տեսաբանը:

* * *

Կովկասի մէջ ազգային զարթնումի եւ համաթուրանականութեան կեդրոնն էր բնականաբար հոծ եւ համեմատաբար լուսաւոր թրքութեան ոստանը, Բագուն: Այնտեղ առաջին անգամ Կասպից հնչեցուց փանիսլամական շեփորը: Այնտեղ է որ կռթնելով Զէյն իւլ Աբիդին Թաղիեւի եւ ուրիշ մեծահարուստ թրքերու հզօր օժանդակութեան վրայ, Սալեանցի Հիւսէյինզադէ Ալի, Ղարաբաղցի Աղաօղլու Ահմէդ եւ Ալի Մէրդան Թոփչիբաշեւ բէյերը կը դնէին հիմերը կազմակերպութեան մը որ ապագային Կովկասի հայութեան բնաջնջումի դիւային սադրանքներուն աղբիւրը պիտի ըլլար:

Անոնք յամառ ջանքեր կ'ընէին Ազէրի (Ազրբէյջանի եւ Ատրպատականի) թուրքերը, կրօնական-հաւատուածական (Սիւննի եւ Շիի) տարբերութիւններէն վեր, կապել իսլամութեան եւ թուրանականութեան դատին:

Տգէտ ժողովուրդին, որուն մատչելի չէր ազգային ցեղային սկզբունքը, անոնք կը մօտենային մահմետական նշանաբաններով եւ մոլլաներու միջոցաւ: Կը գրգռէին ամբոխը «հարստահարիչ» եկւոր մեծ ու փոքր «գեավուրներուն»—ռուսին, հային եւ վրացիին դէմ, եւ յոյս կը ներշնչէին անոր որ իւմմէթ ի Մուհամմէդի Հզօր Խալիֆան զիրենք օր մը պիտի փրկէր այս ստորնացուցիչ գերութենէն:

Իսկ քիչ թէ շատ զարգացած երիտասարդու-

թեան անոնք կը մօտենային գրականութեամբ եւ պատմական վերյիշումներով: Կ՚արթնցնէին անոր մէջ ազգային ցեղային գիտակցութիւնը եւ Թուրանական միակ անկախ պետութեան՝ Օսմ. կայսրութեան հմայքը կը ներշնչէին անոր: Կը քարոզէին Ռուսաստանի մէջ թուրանական ժողովուրդներուն հետ ցեղակցութեան գաղափարն ու միութեան եւ Ազատագրութեան գաղափարականը: Խաներու եւ խաքաններու հին փառքերը եւ վերահաստատուած Թրքօ–Թաթար կայսրութեան մը հեռանկարը կը շողացնէին անոր աչքին առջեւ:

Փանթուրանական ռահվիրաները, հիւսիսային թէ հարաւային Թաթարիայի մէջ, շատ զգուշաւոր էին սակայն: Անոնք խնամքով կը խուսափէին անջատողական կամ Օսմ. կայսրութեան հետ միութեան հեռաւոր կասկած անգամ հրաւիրելէ: Անոնց գործունէութիւնը, մանաւանդ ռուս յեղափոխութենէն առաջ, երեւութապէս կը կրէր տեղական կուլտուրական բնոյթ:

Ցարի հաւատարիմ հպատակներ ըլլալ կը դաւանէին. գիտէին նաեւ ի հարկին ընկերվարական ալ ձեւանալ արմատական տարրերն ալ խաբելու համար: Անոնց քաղաքական յոյսերը կեդրոնացած էին Թուրքիայի վրայ: Անդադար գործիչներ կը ղրկէին Պոլիս համոզելու համար օսմանցիները որ ստանձնէին շարժումին ղեկավարութիւնը:

Սուլթան Համիդ, ունէր իր սեփական ծրագիրները. ան փանիսլամիստ էր. երես չտուաւ այս պատուիրակներուն, որոնք չեշտը ցեղակցութեան

եւ ոչ թէ կրօնակցութեան վրայ կը դնէին։ Անոր աչքին կասկածելի էր ազգայնականութեան ամէն արտայայտութիւն իբրեւ ախտանիշ ազատականութեան։ Վերջապէս Համիդի դէմքը արեւմուտք դարձած էր․ անոր փառասիրութիւնն էր արեւմտեան դիւանագիտութեան մէջ օսմ․ կայսրութեան համար վերագրաւել առաջնակարգ պետութեան դիրքը։ Եւ այդպիսի քաղաքականութիւն մը անհրաժեշտօրէն պիտի հիմնուէր աւելի իսլամութեան քան թրքութեան վրայ․ աւելի Ալճէրիի, Թունուսի, Եգիպտոսի ու Հնդկաստանի քան Թաթարիայի եւ Թուրքեստանի վրայ։

Կարելի չէ որոշապէս ըսել թէ որքան հին են փանթուրանական ձգտումները Ռուսաստանի Թրքօթաթար ժողովուրդներուն մէջ եւ ո՛ր թուականէն սկսեալ փանթուրանիզմը անոնց մէջ դարձաւ լուրջ քաղաքական հաւատամք եւ համակեց հասարակութեան գործօն տարրերը։

Ստոյգ է միայն որ դեռ 1889ին Պոլիս կ՚անցնէր Հիւսէյինզադէ Ալի բէյ, որ Բագուի երրորդութեան ամէնէն հին եւ փորձուած դէմքն է, եւ զինուորական բժշկական վարժարանի դասախօսի դիմակին տակ փանթուրանիզմ կը քարոզէր։

Իրմով Թուրքիա մտաւ համաթուրանականութիւնը։ Իր տարիներու յամառ ջանքերուն շնորհիւ է որ դաստիարակուեցաւ սակաւաթիւ խմբակը այն փանթուրանիստներու որ ապագային թիւրքիզմի եւ փանթիւրքիզմի առաքեալներն ու ղեկավարները պիտի ըլլային։

Հայ-թաթարական ընդհարումները.— Այս անունով ծանօթ է այն զարհուրելի մահափորձը որ Բագուի փանթուրանական օջախը սարքեց 1905ին Կովկասի հայութեան կեանքին դէմ եւ որուն հայ ժողովուրդը պատասխանեց, առաջին շփոթութենէն յետոյ, ուշ բայց արժանաւոր կերպով:

Օսմանցի Թուրքերուն եւ անոնց մեքենայութիւնով գործող քիւրդերու խժդժութեան դէմ իրենց Թրքահայ եղբայրները պաշտպանելու համար կազմակերպուած հայ մարտական երիտասարդութիւնը յաջողեցաւ, երկարատեւ ոգորումներէ վերջ եւ թանկագին կորուստներու գնով, կասեցնել հարուածը որ կու գար թիկունքի թշնամի բանակէն— Ազերի Թուրքերէն:

Ժամանակին շատ ծեծուեցաւ այս «միջցեղային տխուր երեւոյթը», փնտռուեցան այս «եղբայրասպան կռուի» պատճառները: Խօսուեցաւ հայ «բուրժուազիայի» Թուրք «պրոլետարիատի» վրայ գործ դրած կեղեքումներէն՝ մինչեւ «մահմետական ցեղի» ոճրական հակումներուն եւ թալանչիութեան, հայերու (ագրեսիւ նացիոնալիզմէն» մինչեւ անոնց կուլտուրական գերազանցութեան, մուսուլմաններու տգիտութեան եւ ֆանատիկոսութեան մասին: Եւ վերջ ի վերջոյ մեղքը բեռցուեցաւ, երկուստեք համաձայնութեամբ, ցարական կառավարութեան, այլ անուամբ շէյթանի, «բաժանեա՛ զի տիրեսցես»ի քաղաքականութեան ուսին: «Բիւրօկրացիայի պրովօկացիային» զոհ գացեր էին երկու կողմի մասսաները: Եւ փակուեցաւ արիւնոտ տետրակը ապագա-

յին անգամ մըն ալ բացուելու հայութեան համար դրեթէ անդարմանելի կորուստներու արձանագրութեան համար:

Ի հարկէ յիշուած բոլոր «ֆակտոր»ները— բացի տնտեսական անգոյ ճնշումներէն եւ հայկական «ագրեսիւ նացիոնալիզմէն»— իրական գործօններ են. երկրորդական գործօններ սակայն:

Փանթուրանականութեան ուսումնասիրութիւնը նոր լոյս կը սփռէ հայ–թրքական յարաբերութիւններու այդ «առեղծուածային» դրուագին վրայ երեւան բերելով անոր թագուն ազդակները:

Ռուս–ճափոնական պատերազմի շրջանն էր: Ռուսիա զբաղած էր ծայրագոյն արեւելքի մէջ. իրար յաջորդող մեծադղորդ պարտութիւնները տկարացուցեր էին զայն: Տկարացուցեր էին մանաւանդ իր հմայքը: Եկեր էր այն յարմար պատեհութիւնը որուն կը սպասէին թաթարները երկար ատենէ իվեր: Մոնգոլ հօրեղբօրորդիին, Ճափոնի, յաջողութիւնները թեւ տուեր էին իրենց յոյսերուն: Մեծ գործին յառաջաբանն էր որ անոնք կը սկսէին հայերու ջարդերով: Յաջող պայմաններու մէջ անոնք կրնային շարժումը վերածել Ռուսիոյ դէմ ապստամբութեան. հակառակ պարագային «Թուրք հողը» կը մաքրէին անոր վրայ իրաւունք ունենալ յաւակնող եւ իրենց համատարրութիւնը խանգարող հայէն: Անշուշտ կարգը վրացիներուն ալ պիտի գար: Բայց կարեւորը նախ հայերը մաքրելն էր:

Անշուշտ իրենց այս խիզախ ձեռնարկին մէջ Ազէրիները օգնութիւն կ՚ակնկալէին Թուրքիայէն:

կը սպասէին որ ան եթէ ոչ պաշտօնապէս, գէթ ձեռքի տակէ, օգնէր իրենց։ Եւ տարակոյս չկայ որ Պոլսոյ մէջ հաստատուած փանիսլամական մարմիններ նոյն ինքն պաշտօնական շրջանակներու գիտութեամբ եւ աջակցութեամբ, զէնք ու դրամ հասցուցին Կովկաս։

Բագուն էր սակայն գործին նախաձեռնողը, ղեկավարն ու մատակարարը։ Հիւսէյինզադէ Ալի բէյ (որ Պոլսոյ առաքելութենէն Կովկաս վերադարձեր էր), Ահմէդ Աղայէֆ եւ Թոփչիբաշեւ իրենց սպայակոյտը հաստատած Բագուի մէջ, թուրք նաւթատէրերու գործօն աջակցութեամբ նիւթեր էին ոճիրը եւ կը վարէին զայն։ Անոնք սիսթէմաթիք կերպով կազմակերպեր էին մասնաւորապէս Թիւրքեւշիի ազգաբնակութիւնը, դուրս ձգելով, կամայ թէ ակամայ, ոչ-թիւրք սիւննիները։ Օգնութիւն ապահովեր էին մինչեւ անգամ պարսկական Ատրպատականէն։ Եւ տրուած ազդանշանի վրայ սկսաւ ջարդը Բագուէն, տարածուեցաւ Նախիջեւան, անցաւ Երեւան, Շուշի, Գանձակ, Թիֆլիս։ Ամբողջ 18 ամիս յեղափոխութենէն առաջ եւ վերջ շարունակուեցաւ ան։ Այդ բոլոր տեղերու մէջ ղեկավար թուրք տարրը համակուած էր փանթուրանական գաղափարաբանութեամբ. ամբոխը կը պատասխանէր «ղազավաթ»ի եւ թալանի կրկնապէս հրապուրիչ կոչին։

Ռուս կառավարութիւնը, երկու թռչուն մէկ քարով զարնելու, թէ՛ հայ եւ թէ՛ թուրք ազգայնականութիւնը մէկ հարուածով եւ իրարու ձեռքով ոչնչացնելու, անոնց միութեան եւ անկախութեան

ձգտումները խեղդելու այս առիթէն չափազանց գոհ՝ կատարեց ո՛չ միայն հանդիսատեսի այլ եւ հրահրողի դեր եւ ի վերջոյ Թուրքերու սարքած ոճիրը պսակեց իր «պատժող արշաւախումբերով»։ Իսկ վրացիները որոնց մէջ կը խօսէր Թուրքերը սիրաշահելու փափաքը, հայերու հանդէպ նախանձը, սոցիալ-դեմոկրատական փրազէոլոգիայով շպարուած ազգայնամոլութիւնը, ամէն ինչ բացի արդարութենէ եւ հեռատեսութենէ, չքմեղացուցին դահիճը եւ դատապարտեցին զոհը։

Դժբախտաբար, Թուրքերուն համար, հայ բազուկը Կովկասի մէջ անզէն չէր ինչպէս Թուրքիայի մէջ։ Ռուս բանակը զէնքի վարժեցուցեր էր հայ երիտասարդը եւ հայ յեղափոխութիւնը անոր սորվեցուցեր էր գործածել զայն իր անձին, ընտանիքին ու ազգին սրբազան պաշտպանութեան համար։ Երեւանի եւ Թիֆլիսի մէջ, Ղարաբաղի բարձունքներուն, մանաւանդ Աւքէրանի «Բանլը» կիրճին մէջ, հայերը այնպիսի քաջութեամբ կռուեցան եւ այնպիսի ջարդ տուին Թաթարներուն որ մինչեւ Թուրքիա հասաւ անոնց սարսափի աղաղակը․

«Կովկասի հայերը եամա՛ն են...»

Դժբախտաբար, Թուրքին համար, նաեւ շուտ վերջ գտաւ ռուս-ճափոնական պատերազմը, որով փանԹուրանական այդ առաջին ձեռնարկը սահմանափակուեցաւ իր նախնական գործողութիւններու շրջանակին մէջ։ Տասնեակ մը տարիներ վերջ, ուրիշ աւելի ահեղ պատերազմ մը Թուրքերուն պիտի բերէր աւելի նպաստաւոր պայմաններ իրենց ծրագրին

յաջողութեան համար։

Ռուսաստանի թուրանական ժողովուրդներուն մէջ ամենէն առաջադէմը, ձեռներէցն ու ինքնավըստահը թաթարներն են։ Անդրկովկասեան երկիրներու ժողովուրդները — եօզբէքները, ղըրղըզներ, թիւրքմէններ եւայլն— ենթարկուած են երկու կեդրոններէն մէկին կամ միւսին՝ Ղազանի կամ Բագուի՝ քաղաքակրթական ազդեցութեան։ Գործունեայ եւ փոլիթիքոս թաթարները իրենց քաղաքական ծրագիրներուն կամաց կամաց շահեցան նաեւ կեդրոնական ասիացիները։

1905ի առաջին ամիսներուն, ռուս յեղափոխութեան նախօրեակին, թրքութեան մէջ Ռուսաստանի մէկ ծայրէն միւսը կը զգացուէր անհրաժեշտ պէտքը գումարելու «մահմետական» մեծ համաժողով մը ուր առաջին անգամ ըլլալով իրար պիտի հանդիպէին Ռուսաստանի զանազան մասերու— Խրիմի, Կովկասի, Սիբերիայի, Թուրքեստանի, Ուֆայի, Օրէնբուրգի, Սիմբիրսքի եւ Ղազանի ներկայացուցիչները։ Եւ որովհետեւ հաւաքոյթի ազատութիւն չկար որոշեցին Նիժնի Նովգորոդի տօնավաճառին գտնել իրար։ Այնտեղ մասնաւորապէս վարձուած վոլգայեան շոգենաւի մը մէջ Օգոստոս ամսին հաւաքուեցան քանի մը հարիւր պատգամաւորներ— մոլլա, բէգ, վաճառական ու մտաւորական— եւ գումարեցին Ռուսիոյ մահմետականներու առաջին քոնգրէն։

1905 Հոկտեմբեր 17-ի Յեղափոխութիւնը մեծապէս արագացուց Ռուսաստանի զանազան «մահմետական» խմբաւորումներուն մէջ ազգային գիտակցութեան զարթնումը եւ զարկ տուաւ ազգայնականութեան ծաւալման ու զօրացման: Բնականօրէն անկէ օգտուեցաւ նաեւ այդ բոլոր խմբաւորումներու՝ իբրեւ Թուրանեան ցեղի տարբեր ճիւղերու՝ համերաշխութեան եւ միութեան գաղափարը— փանթուրանականութիւնը: Դուման, մահմետական քոնգրէները եւ զանազան տեսակի հասարակական գործունէութիւններ պատեհութիւն կու տային իրարմէ անջատուած Թուրանական համախմբութիւններու ներկայացուցիչներուն որ իրար գան, մշակեն հասարակաց ծրագիրներ, մէկ խօսքով ներդաշնակեցնեն իրենց ջանքերը հասարակաց նպատակներու շուրջ: Դումաներու ընտրութիւնները աժիթասիոնի լաւագոյն առիթներ էին. իսկ անոնց յաջորդական ցրուումները չէին ընդհատեր Թուրքերու գործունէութիւնը: Դումաներուն կը հետեւէին մահմետական համառուսական համագումարները, որոնք ուրիշ բան չէին եթէ ոչ փանթուրանական փարլամէնթներ:

Մահմետական Բ. Քոնգրէն որ կը գումարուէր 1906ին Փեթերսբուրգի մէջ ստիպուեցաւ ցրուիլ ոստիկանութեան հրամանով:

Քիչ վերջը երրորդ մը կը գումարուէր Մաքարիայի մէջ, Նիժնի Նովգորոտի մօտ: Այս Գ. Մահմետական Համառուսական Քոնգրէին ներկայ էին ութը հարիւր հոգի: Կը նախագահէր Բագուի քա-

ղաքական գործիչ եւ յայտնի փանթուրանիստ Թոփչիբաշեւ: Քոնգրէն կը գտնուէր կարեւոր հարցերու առջեւ: Վերցեր էր Ռուսերէնի պարտադիր ուսուցումը մահմետական վարժարաններու մէջ. Համաժողովը ջնջուած կը հռչակէր նաեւ մինչեւ այն կիրառուած կրթական ծրագիրը: Բայց ի՞նչ պիտի ըլլար այն ազգային լեզուն որ ասկէ վերջ պարտաւորիչ պիտի ըլլար բոլորին համար, Թաթարերէ՞նը, Քըրղըզերէ՞նը թէ Թրքերէնը՝ Թուրք ուրդուն:

Ի՞նչ օրինակի վրայ պիտի ձեւուէին Ռուսաստանի բոլոր մահմետական դպրոցներու ծրագիրները:

Եւ Քոնգրէն կու տար երեւութապէս քաղաքակրթական բայց իրապէս ազգային–քաղաքական նշանակութիւն ունեցող որոշում մը. ընդունել թրքերէնը իբրեւ ազգային լեզու եւ որդեգրել օսմանեան կայսրութեան մէջ գործադրուած կրթական սիսթէմը Ռուսաստանի բոլոր «մահմետական համայնքներուն» համար:

Կը մշակուէր ազգային ազատագրութեան ճշմարիտ ծրագիր մը որ թարգմանը կը հանդիսանար Ռուսիոյ «քսան միլիոն մահմետականներու» բաղձանքներուն:

Այս ծրագիրը նորընտիր դումային պիտի ներկայացնէին այդ մարմինին Թուրք անդամները:

Ռուս կառավարութիւնը դումայի մէջ հետզհետէ զօրացող Թուրք–Թաթարական ազդեցութիւնը տկարացնելու համար օրինական միջոցներով կըրճատեց մահմետական ներկայացուցչութեան թիւը:

Թիւրքեստանի եւ Քըրղըզեան տափաստաններու, մէկ խօսքով Թուրանեան բնաշխարհի ժողովուրդները, 15 միլիոնի մօտ, զրկուեցան քուէարկելու իրաւունքէն: Եւ այսպէս մահմետական պատգամաւորներու թիւը երրորդ Դումայի մէջ 43-էն կ'իջնէր 10-ի:

Ազգայնականութեան եւ ցեղային համերաշխութեան զարգացումին եւ ծաւալումին հզօր ազդակ մ'եղաւ նաեւ Քազանի համալսարանը:

Հոկտեմբերեան յեղափոխութեան շնորհիւ ստեղծուած ազատ մամուլն ու դրականութիւնը մանաւանդ (որքան եւ ինչ սահմաններու մէջ որ տեւեց այս ազատութիւնը) նշանակելի դեր խաղաց Թուրանական լայն զանգուածներու զարթնումին մէջ:

Յիշատակենք միայն մէկ քանի կարեւորները այն կէս-հարիւրեակ թերթերէն ու պարբերականներէն որ կը հրատարակուէին Քազանի, Բագուի եւ ուրիշ Թուրք-Թաթարական կեդրոններուն մէջ:

Հայաթ, խմբագիրներ Ահմէտ Աղայեֆ եւ Հիւսէյինզադէ Ալի:

Թազէ Հայաթ եւ Սէդա խմբագիր Հաշիմ բէյ:

Իրշադ, Թէրաքքը— խմբագիր Աղայեֆ:

Հաքիքաթ եւ Իքբալ — խմբագիր Ուրուճոֆ:

Ֆիւյուզաթ,— խմբագիր Հիւսէյինզադէ:

Աղայէֆի եւ Հիւսէյինզադէի թերթերը գրաքննութեան կողմէ փակուելու հետեւանքով իրար ետեւէ երեւցած են նոր անուններով: Ծախքերը կը հոգային Բագուի Թուրք միլիոնատէրերը, մանաւանդ յայտնի Թաղիյէֆը:

Այս թերթերը մեծ դեր կատարած են Ադրբէյճանի ազգային վերածնունդին եւ փանթրքականութեան յարումին մէջ: Ստեղծուած շարժումը ծանօթ էր «իրշադականութիւն» անունով:

Պաքուի մէջ կը հրատարակուէին «Եըլդըզ», խմբագիր Մաքսուդոֆ: Դանկ եւ Դանկ Եըլդըզը, բէյյան իւլ Հաքք — խմբագիր Աթթար Օսմանոֆ եւ ուրիշ նուազ կարեւորներ:

Թրքերէն լեզուով թերթեր կը հրատարակուէին նաեւ Թիֆլիսի, Խրիմի, Փեթերսբուրգի, Օրէնբուրգի, Թոմսքի, Աստրախանի մէջ եւայլն:

Այս թերթերը կը հրատարակուէին Պոլսոյ թրքերէնով. կը տարածէին Թուրք գրականութիւնը եւ ամէն կերպով կ՚աւելցնէին Թուրքիոյ հմայքն ու ազդեցութիւնը:

1906-ին փանթուրանիստներու կատարած գրական-քաղաքական աշխատանքը եւ փրոփականտը արդէն այնքան արդիւնք տուեր էր որ Վամբէրի, հռչակաւոր հունգար արեւելագէտ-թրքագէտը, կեզր. Ասիա եւ մանաւանդ Թուրք-թաթարական երկիրները այցելէ եւ տեղական ժողովուրդներու տրամադրութեան եւ ձգտումներուն մօտէն ծանօթանալէ վերջ կը գրէր **Nineteenth Century**-ի մէջ (Յունիս 1906)— «Ցարի մահմետական հպատակներուն կարգախօսն է «Միութիւն» բառը... թաթարներու գլխաւոր նիզը ունի մէկ թիրախ— թուրք ազգութեան տարբեր ճիւղերուն, տոհմերուն եւ ընտանիքներուն սերտ զինակցութիւնը»:

Կէս դարու փանիսլամական եւ փանթուրանա-

կան ճիգերէ վերջ «ցարի մահմետական հպատակներուն» միջեւ ստեղծուեր էր համերաշխութեան զօրաւոր զգացում մը: Ստեղծուեր էր ցեղային գիտակցութիւն, ազգային, հաւաքական անհատականութիւն մը, որու մասին խօսելու խիզախութիւնը կ'ունենար Ղազանի պատգամաւորը, Սադրի Նիզամ Օղլու (Մաքսուդոֆ), 1909-ին Դումայի աղմկալից մէկ ժողովին մէջ:

Մաքսուտոֆ բողոքելէ վերջ այն անիրաւութեան դէմ որով Թուրքիստանի եւ Ղըրկըզեան երկիրներու միլիոնաւոր բնակչութիւնը կը զրկուէր քուէի իրաւունքէն կը յայտարարէր.— «Մենք հասարակաց կրօն մ'ունինք եւ ազգային անհատականութիւն մը. երկուքն ալ մեզ համար թանկագին են եւ մենք որոշած ենք պաշտպանել զանոնք... անոնք որ կը կառավարեն այս երկիրը պէտք է գիտնան ասիկա...» ու կը սպառնար «Կը յուսամ որ պէտք պիտի չունենանք կռուելու մեր հաւատքին, ազգութեան եւ լեզուին համար: Ապա դիմելով կառավարութեան եւ Դումայի մեծամասնութեան ան կը հարցնէր խստօրէն. «Ի՞նչ է ձեր նպատակը... պիտի շարունակէ՞ք ռուսական ովկէանոսին մէջ մեզ լուծելու ձեր աշխատանքը, թէ պիտի հրաժարիք այդ քաղաքականութենէն»: Բայց ամենէն աւելի նշանակելի են Մաքսուդովի սա խօսքերը, որ արդէն կը յայտարարէին փանթուրանական պատերազմը Ռուսաստանի դէմ... «Անջատողական ձգտում չունինք, կը հաւաստէր Ղազանի պատգամաւորը, բայց երբ օր մը ունենանք յանցանքը ձե՛րը պիտի ըլլայ...»

Բայց բաւական չէր սպառնալ: Անջատողական շարժման ձեռնարկելու համար բաւական չէր համերաշխութեան զգացումը այն «քսան միլլոն մահմետականներուն» մէջ որոնց անունով կը խօսէր Մաքսուդոֆ: Ո՛չ ալ հաւաքականօրէն կատարուած օրինական դիմումները կրնային ձեռք բերել ցանկացուած արդիւնքը: Պէտք էր քաղաքական-մարտական կազմակերպութիւն մը որ իր ցանցին մէջ առնէր Ռուսաստանի ամբողջ Թուրանականութիւնը: Պէտք էր որ նոր կերպարանաւորուած ազգային անհատականութիւնը ի վիճակի ըլլար հրապարակ գալու յանձին յեղափոխական կուռ բանակի մը եւ ըսել իր վճռական խօսքը:

Շատ դժուար էր այդպիսի կազմակերպութիւն մը ի գլուխ հանել: Թուրանական զանգուածներու դեռ մեծ մասը աւանդական անշարժութեան մէջ էր: Իսկ Ռուսիա Ծայրագոյն Արեւելքի պատերազմին եւ ներքին յեղափոխութեան ցնցումներէն ինքզինք գտած, նոյնքան ուժեղ էր եւ ահազդու որքան եղած էր ո եւ է ատեն: Ու թերեւս նոյն այդ ազգութիւններու հարցի մղձաւանջէն հալածուած քայլ առ քայլ կը դիմէր դէպի յետաշրջութիւն օրէ օր աւելցնելով սեղմումները քաղաքական գործունէութեան բոլոր ասպարէզներուն վրայ:

Փանթուրանիստներուն կը մնար նորէ՛ն իրենց աչքերը դարձնել Ռուսաստանէն դուրս· նորէն իրենց յոյսերը կեդրոնացնել Թուրանական անկախ համշիրակին վրայ:

Եւ արդարեւ յուսատու էր այն հեռանկարը որ կը

պարզուէր անոնց աչքերուն առջեւ։ Օսմանեան մեծ եղբայրը վերջապէս կը մտնէր իր ««վերածնունդի» ճամբուն մէջ։ Թուրքիոյ մէջ հռչակուող սահմանադրական կարգերը փանթուրանական գործունէութեան առջեւ կը բանային նոր եւ աւելի յուսալից հորիզոններ։ Եւ շարժումի ամենէն հին եւ կարող ղեկավարները— Եուսուֆ Աքչուրա, Ահմէդ Աղայէֆ, Ալի Հիւսէյինզադէ եւ Իսմայիլ Գասփրինսքի հետզհետէ կ՚անցնէին Պոլիս։

III

ՓԱՆԹՈՒՐԱՆԻԶՄԸ ԹՈՒՐՔԻՈՅ ՄԷՋ

Մինչեւ Օսմ. Սահմանադրութեան հռչակումը:

— Մինչ իննհարիւրական թուականներուն փանթուրանիզմը արդէն հասունցած եւ բանաձեւուած «քաղաքական դրութիւն» էր ռուսաստանցի թրքօ-թաթար գործիչներու մտքին մէջ.

Մինչ 1906ին, ցարի հպատակ թուրանական ժողովուրդները Նիժնի Նովգորոտի Քոնգրէսով կ'առնէին գործնական կարեւոր քայլեր որդեգրելով թրքերէնը իբր ազգային լեզու եւ օսմանեան կրթական սիսթէմը իբրեւ ընդհանուր ծրագիր իրենց դպրոցներու համար.

Մինչ 1909ին արդէն Դումայի բեմէն անոնք կը խօսէին Ռուսաստանի մինչ այն իբր «մահմետական» ճանչցուած ժողովուրդներուն «ազգային անհատականութեան» մասին եւ կը սպառնային անջատուիլ:

1908–ին տակաւին փանթուրանիզմ գոյութիւն չունէր Թուրքիայի մէջ:

Իրաւ է որ աջէն–ձախէն թելադրութիւններ ընողներ պակաս չէին եղած: Դեռ 1842ին, գերման նշանաւոր զօրավար՝ Մօլթքէ՝ այն ատեն գնդապետ եւ մարզիչ օսմ. բանակին, թուրք ղեկավարներուն թելադրեր էր փանթուրանիստ քաղաքականութիւն:

Մօլթքէ մատնանշեր էր պէտքը Օսմ. կայսրութեան ուշադրութիւնը Եւրոպայէն շուռ տալու Ասիա

ուր կ՚ապրէին միլիոնատէր Թուրանեաններ եւ միացնելու զանոնք ընդարձակ ամբողջութեան մը մէջ: Ան թելադրեր էր մայրաքաղաքը Պոլսէն փոխադրել Քոնիա կամ աւելի արեւելք․ Օսմ. պետութիւնը այս կերպով կրնար վերածնիլ նպաստաւոր հողի մէջ:

Արդ Խլ Մէճիդ եւ Բ. Դուռը, սակայն, գլուխնին կորսնցուցած ներքին եւ արտաքին բարդութիւններու մէջ, ոչ ժամանակ եւ ոչ կարելիութիւն ունէին քաղաքական նոր ուղի գծելու, մինչեւ անգամ եթէ ունենային այդ ընելու կարողութիւնը: Միւս կողմէ, այն ատեն օսմանցիները բաւական ծեծ կերած չէին արեւմուտքէն աչքերնին արեւելք դարձնելու համար: Ընդհակառակը․ ճիշդ այն միջոցին սկսեր էին իրենց եւրոպականացման ջանքերը: Վերջապէս Մոլթքէի թելադրութիւնը կը զուգադիպէր «Էլչիներու շրջանին» (եւրոպական դեսպաններու ազդեցութեան շրջանին) ուր Բարձրագոյն Դուռը հնարաւորութիւն չունէր ուրոյն քաղաքականութեան մը հետեւելու:

Այսպէս թէ այնպէս փաստը ա՛յն է որ երբ ԺԹ դարու կէսերուն (1856), մաճար յայտնի արեւելագէտ եւ Թրքագիտութեան հիմնադիրներէն Արմինիուս Վամբէրի, իր ասիական ուսումնասիրական մեծ ճամբորդութեան իբր առաջին կայան կը հանդիպէր Պոլիս, զարմանքով տեսաւ որ էֆէնտիները ո՛չ մի գաղափար ունէին Բուտափէշթէն մինչեւ Խաղաղական տարածուող Թուրանական ժողովուրդներու ցեղակցութեան մասին: Ընդհակառակը․ անոնց համար «թիւրքլիւք» (Թրքութիւն) հոմանիշ էր կոշ-

տութեան եւ վայրենութեան։ «Բայց դուք վստահաբար մեզ չէք դասակցեր Քըրդըրդներու եւ Թաթարիայի անսպայ վաչկատուններուն հետ»... բացականչեր էին վիրաւորուած Վոսփորի նրբացած բէյերը։ (A. Vambery, La Turquie d'Aujourdhui et d'Avant Quarante Ans) :

Այդ թուականին օսմանցի երիտասարդութիւնը տարուած էր հողային (territorial) հայրենասիրութեամբ։ 1839-ի Գիւլհանէի Հաթթը Հիւմայունը հիմը դրեր էր օսմանեան ազգութեան։ Մինչ այն միլլէթ ի հաքիմէն— տիրող ազգը— ինքզինք կը նկատէր սուկ իւմմէթ ի Մուհամմէտ— Մուհամմէտի համայնք— եւ ո՛չ Միլլէթ, հակադրաբար բայեա քրիստոնեային որ նոյնպէս կազմակերպուած էր կրօնական-համայնքային սկզբունքի վրայ։ Օսմանցին, առհասարակ, կը զոհանար տիրապետելով եւ շահագործելով հպատակ տարրերը· ո՛չ ազգային գիտակցութիւն ունէր եւ ո՛չ ազգային մշակոյթ, ո՛չ ալ, հետեւաբար, կը ջանար թըրքացնել նուաճուած ժողովուրդները։

Բարեբախտութիւն մըն էր, դիտել կու տան թուրք բանիմաց գրողներ, որ ոչ-թուրք քրիստոնեայ ազգերը անջատուած էին թուրքերէն իրենց համայնքային «իրաւասութիւններու» պատերով։ Բարեբախտութիւն էր թուրքերուն համար, ապա թէ ոչ անոնք վաղուց ինկած կ՚ըլլային բայեաներու կուլտուրական լուծին տակ եւ թերեւս արդէն լուծուած անոնց մէջ։

Թանզիմաթեան բարեկարգութիւնները, զին-

ուորական, վարչական, կրթական, դատական եւայլն, կը յեղաշրջէին օսմանեան կեանքը:

Արեւմտեան ոստաններու, մանաւանդ Փարիզի մէջ ուսած Թուրք երիտասարդներ կը վերադառնային Պոլիս, իրենց հետ բերելով ԺԸ եւ ԺԹ դարերու ազատական իդէալները եւ զանոնք կը տարածէին նոր ստեղծուած (հայերու նախաձեռնութեամբ) օսմ. Մամուլի եւ Թատրոնի, եւ զուտ աշխարհական վարժարաններու (Հարբիյէ, բահրիյէ, Թըբբիյէ, Ղալաթա Սէրայի Լիսէ եւայլն) միջոցաւ: Օսմանցի երիտասարդութիւնը, առաջին անգամ ըլլալով, կը ստանար դրական եւ սահմանաւոր հայրենիքի մը գաղափարը:

Այս շրջանի ամենէն կարկառուն քաղաքական դէմքերն են Րէշիտ եւ Միդհաթ փաշաները: Այս վերջինը, ինչպէս յայտնի է, Գրիգոր Օտեանի հետ, հեղինակն է Օսմ. Սահմանադրութեան:

Իսկ գրական մեծ դէմքերը՝ Շինասի եւ Նամըք Քէմալ: Շինասիի անունին հետ կապուած է Օսմ. լեզուի բարեկարգութեան առաջին փորձը, որ ծանօթ է «ուսլուբ ը նէվին»— նոր ձեւ— անունով:

Ան կ'առաջարկէր օսմաներէնը ազատել արաբ եւ պարսիկ ազդեցութիւններէն. գրել Թուրք բառերով եւ քերականութեամբ: Իսկ Քէմալ, անոր աշակերտը, կը համարուի օսմանեան առաջին ազգային բանաստեղծը, որ երգած է օսմանեան հայրենիքի իդէալը եւ օսմանեան ազգային հպարտութիւնը.—

«Մենք այն ազնիւ ցեղն ենք որ կայսրութիւն մը կերտեցինք մէկ աշիրէթէ»:

1879ի անարիւն եւ ապարդիւն յեղափոխութե-
նէն յետոյ կը սկսէր Համիդեան յետադիմական
շրջանը որ հետզհետէ կը խեղդէր մանուկ ազգայ-
նական ազատական շարժումը: Յեղափոխութիւնը
կ՚ամփոփուէր համալսարաններու մէջ կազմուած
փոքր ու գաղտնի խումբերու մէջ կամ արտասահման
կ՚անցնէր դաւադրելու համար:

Աբդ իւլ Համիդի գահակալութեան առաջին
շրջանը, սակայն, համեմատաբար աւելի տանելի
էր, եւ ժամանակ մը շարունակուեցաւ ազգայնական
աւանդութիւնը կրթական հաստատութիւններու
մէջ:

Այդ շրջանին է որ կ՚ուրուագծուի թիւրքիստ
շարժումը, արդինք մէկ-երկու գիտնական մարդոց
«օսմանեան ազգի» էութեան եւ ծագումին մասին
աւելի մօտիկ ծանօթութեան:

Ահմէդ Վէֆիք փաշա, հեղինակ «Լէհճէ ի Օս-
մանի» ծանօթ բառագրքին. եւ զօրավար Սիւլէյման
փաշա, ընդհ. կրթական տեսուչ Պոլսոյ զինուորա-
կան վարժարաններուն, կը համարուին թիւրքիզմի
հայրերը: Անոնք եղած են ազդեցութեանը տակ,
յայտնի Թրքագէտ De Guignes-ի «Հոներու ընդհա-
նուր պատմութիւն» երկին եւ անկէ քաղած են իրենց
տեղեկութիւններն ու ներշնչումները:

Վէֆիք փաշա օսմ. համալսարանին՝ ուր կը դա-
սախօսէր, եւ Սիւլէյման փաշա զինուորական վար-
ժարաններու միջոցաւ նոր սերունդին մէջ կ՚արթն-
ցնէին ցեղային գիտակցութիւնը: Առաջին անգամ
անոնք իմացան եւ ջանացին ծանօթացնել այն իրո-

ղութիւնը որ իրենց ժողովուրդը թուրք *էր եւ ո՛չ օսմանցի. եւ իրենց խօսած լեզուն թրքերէն էր եւ ո՛չ օսմաներէն եւ թէ՝ իրենց ծագումը կ'երթար, կը հասնէր մինչեւ եւրոպական պատմութեան* հոնէրը *եւ չինական տարեգրութիւններու* հիւնգ-նուէրը:

Համիդեան շրջանի վերջին մասին մէջ փան-թուրանիզմը կը մտնէր Թուրքիա *Ռուսաստանէն ե-կած թաթար գործիչներու միջոցով:*

1889–*ին Պոլիս կը հասնէր բժիշկ Հիւսէյինզատէ Ալի բէյ կը ստանձնէր զինուորական բժշկական վարժարանի մէջ դասախօսի պաշտօն եւ կը լծուէր եռանդուն աշխատանքի*(*): *Իր հրատարակած* Թու-րան *բանաստեղծութիւնը փանթուրանիզմի Պոլսոյ մէջ բարձրացուցած առաջին ճիչը եղաւ: Այս ճիչը յուզեց երիտասարդութեան սիրտը եւ անոնցմէ շա-*

(*) *Հիւսէյինզատէ Ալի բէյ, ծնած* 24 *փետր.* 1864, *Սալեանի մէջ, Կովկաս: Ուսած Ս. Փեթերս-բուրգ: Անգլ. Ֆրանս. գերմ. եւ հին լեզուներ քաջ գիտէ:* 1889*ին կ'երթայ Պոլիս, ուսուցիչ կը նշա-նակուի Զին. Բժշկ. վարժարանին:* 1895*ին բժիշկ՝ Հայտար փաշայի հիւանդանոցին.* 1900 *ին փրոֆ. վեներական ախտերու Զին. Վարժարանի մէջ:* 1905 *ին կ'անցնի Կովկաս, Աղայէֆի հետ կը հիմնէ* Հա-յաթ*ը:* 1910–*ին նորէն Պոլիս կ'երթայ եւ կը նուիր-ուի* Թիւրք Եուրդու *եւ* Թիւրք Օճաղիներու *կազ-մակերպութեան:* Իթթիհադի 3*րդ քոնգրէին՝ Մէր-քէզ ի Ումումիին»— ընդհ. կեդրոն— անդամ կ'ընտրուի:*

տեր բոլորուեցան մանուկին օրօրոցին չուրջ:

Անկէ ութ տարի վերջ, 1897ին, Մէհմէտ Էմին բէյ, առաջին թուրք բանաստեղծը լոյս կ'ընծայէր իր հռչակաւոր քերթուածը բէն բիր թիւրք իմ— «Ես Թիւրք մըն եմ»...

Այս երկու բանաստեղծութիւնները կը ծանուցանէին Թրքական մտայնութեան եւ կեանքի մէջ վերին աստիճանի կարեւոր յեղաշրջում մը— Օսմանցիութենէն անցքը Թրքութեան. պետական հայրենասիրութենէն՝ ցեղային ազգասիրութեան, որ պիտի կատարուէր մէկ-երկու տասնեակ տարիներ յետոյ: Այս յեղաշրջումին մէջ մեծ դեր կատարած է նաեւ Լէոն Քահէօնի Ասիոյ Պատմութեան Ներածութիւնը, (Leon Cahun. Introduction a l'Histoire de l'Asie, Paris 1896): Այս գործը աւելի վէպ է քան լուրջ պատմութիւն. բայց աւելի արժէք ունի փանթուրանիստներու աչքին քան գիտական ուսումնասիրութիւնները, որովհետեւ ան կը պանծացնէ Ճէնգիզ խանը, անոր նուաճումները եւ անոր գաղափարականը— բերել աշխարհը մօնգօլ-թաթարական տիրապետութեան տակ:

Իննսունական թուականներէն սկսեալ օսմ. բարձրագոյն վարժարաններու ուսանողութիւնը գրաւելու համար կը մրցէին գաղափարի երեք հոսանքներ. առաջինն էր Օսմանեան Միութիւնը— «Օսմանլը Իթթիհադը». երկրորդը՝ Փանիսլամականը՝ «Իսլամ Իթթիհադը» եւ վերջապէս՝ Փանթրքականը — «Թիւրք Իթթիհադը», որ ամենէն տկարն էր:

Համիդ կը հալածէր անխտիր բոլոր ազգայնականները օսմանըլը թէ թիւրք իթթիհադական ըլլային անոնք։ Ան միայն իսլամական իթթիհադին կը հաւատար։ Շրջապատուած աստեղահմայ Էբիւլ Հիւդայի, Շէյխ Ասադի եւ Մուհամմէտ Զաֆէրի նման կատաղի համիսլամականներով, Համիդ կ'երազէր միացնել Մահմետական աշխարհը Քրիստոնեայ աշխարհին դէմ։ Ան կը ծրագրէր հսկայական ճիհադով (կրօնական պատերազմ) մը ոտքի հանել միւսլիմ ժողովուրդները Բերբերիստանէն Հնդկաստան, Վոլգայէն՝ Օման եւ հիմնել Մեծ Կայսրութիւն մը որուն դրօշակը պիտի ըլլար Սանճաղ ը շէրիֆ, կեդրոնը՝ Պոլիս եւ գլուխը՝ Խալիֆան — ինքը։

Քուրանն էր Համիդի եւ համիդական Թիւրքիայի քաղաքական գործունէութեան առանցքը։

Մէկ-երկու բանասէր— Նէճիպ Ասըմ, Վէլէդ Թահիր, բառագիր Սամի եւայլն, որոնք կը զբաղէին թրքագիտութիւնով. դէս ու դէն քանի մը երիտասարդներ որ գաղտագողի կը կարդային Վամբէրիի, Դը Գինեըի եւ Քահէօնի գործերը եւ փանթուրանական գաղտնի գրականութիւնը. եւ փանիսլամական դիմակի տակ գործող քանի մը թաթար գործիչներ. ահա՛ թէ ո՛րքան համեստ էր փանթուրանիզմի պատկերը Թուրքիոյ մէջ, սահմանադրութեան նախօրեակին։

Արտասահմանի մէջ ալ օսմանցի ազգայնական-

ներու եւ թաթար փանթուրանիսթներու միջեւ կը տարուէր գաղափարներու պայքարը:

Քահիրէի Թիւրք թերթին մէջ իր հրատարակած յօդուածով իւչ թարզ ը սիյասի— «երեք քաղաքական դրութիւններ»— Աքչուրա երիտասարդ Թուրքերուն կը մատնանշէր Համիսլամութեան եւ Օսմանցիականութեան հիմնական թերութիւններն ու անգործադրելիութիւնը, եւ կը ջանար ցոյց տալ փանթուրանականութեան կարողական (potential մեծ ոյժը: Այս յօդուածին մէջ ան կը վերլուծէր Օսմ. Կայսրութեան բարեկարգիչներուն գաղափարները, սկսելով Սուլթան Մահմուտ Բ.էն մինչեւ այն ժամանակ (1903): Այս տեղ կը ջանանք ամփոփել իր յայտնած մտքերը:

Աքչուրա օղլու կ'ըսէ որ անկարելի է իրագործել երիտասարդ Թուրքերու նպատակը— Օսմանցիութիւնը, կայսրութեան բաղկացուցիչ ժողովուրդներէն կազմել Ամերիկայի նման ազգ մը. ատիկա

ա) Հակառակ է թիւրքին զգացումներուն եւ բաղձանքներուն: Ատով Թիւրքը պիտի զրկուի տիրող ազգի իր իրաւունքներէն եւ պիտի ըլլայ բայեայի հաւասար:

բ) Հակառակ է Իսլամութեան, որովհետեւ անհաւատն ու հաւատացեալը հաւասար կը նկատէ:

գ) Հպատակ ժողովուրդներու ձգտումներուն հակառակ է. անոնք անկախութիւն կ'ուզեն. չեն կամենար զիրենք ստրկացնող ազգին միանալ:

դ) Ռուսաստանի փառատենջական ծրագիրնե–

րուն, անոր համասլաւական, քրիստոնէական եւն․ ծրագիրներուն, Պոլիսի վրայ սնուցած յաւակնութիւններուն հակառակ է:

ե) Եւրոպայի հասարակաց կարծիքին հակառակ է․ անոնք կ'ուզեն «բարբարոս» Թուրքը արտաքսել Եւրոպայէն, եւ քրիստոնեաները ազատել անոր լուծէն:

Համիսլամութիւնը, կը շարունակէ Աքչուրա, մէկ կողմէ կը բախի իսլամ երկիրներու մէջ հետզհետէ զարգացող ազգայնական ուժեղ ձգտումներուն եւ միւս կողմէ արեւմտեան բոլոր գաղթային մեծ ու փոքր տէրութիւններու շահերուն․ ան, հետեւաբար, չի կրնար հաստատուն կռուան ըլլալ օսմ․ կայսրութեան վերածնութեան եւ հզօրացման:

Կը մնայ ուրեմն երրորդ քաղաքական դրութիւնը— փանթուրանականութիւնը: Օսմ․ կայսրութեան վերանորոգութեան եւ ուժեղացման համար միակ վստահելի տարրը Թուրքն է․ Թրքութեան մէջ պէտք է որոնել փրկութիւնը․ միացնել բազմամիլիոն Թրքութեան բաժան բաժան եղած մասերը․ ահա՛ թէ ու՛ր պէտք է ձգտին մեր ջանքերը:

Փանթուրանիզմի ճանապարհը զերծ է գրեթէ բոլոր խութերէն որոնց կը բախին օսմանցիութիւնն ու համիսլամութիւնը: Համաթուրանականութիւնը ուղղուած է առաւելապէս Ռուսաստանի դէմ որ թէեւ մեծ բայց անյաղթելի չէ: Եւ Աքչուրա կը յուսայ որ եւրոպական միւս պետութիւնները արեւելքի մէջ իրենց ունեցած հակադիր շահերու բերումովն իսկ ո՛չ թէ պիտի չհակառակին այլ ի

հարկին պիտի նպաստեն փանթուրանիզմի յաջողութեան...

Մէկ ակնարկով կարելի է տեսնել Աքչուրայի քաղաքական յստակատեսութիւնը եւ իր համբաւաւոր յօդուածին «մարգարէական» արժէքը:

Սակայն Թուրք քաղաքական միտքը արտասահմանի մէջ նոյնքան անհաղորդ էր փանթուրանիստներու իդէալներուն եւ ծրագիրներուն որքան Պոլսոյ մէջ:

Առաջինը ինքը, Թիւրք թերթի խմբագիրը Ալի Քէմալ բէյ, պատասխանեց այս յօդուածին. ջերմօրէն պաշտպանեց օսմանցիական իդէալը եւ կոկորդալից քրքջաց «թիւրք իմփէրիալիստներու երազներուն եւ պատրանքներուն» վրայ...

Բայց յատկանշական է մանաւանդ Ահմէտ Ֆէրիտ բէյի (Միութեան եւ Յառաջդիմութեան կուսակցութեան անդամ. ապա Քէօթահեայի երեսփոխան) պատասխանը, որ աներկդիմի խօսքերով կը բանաձեւէր իթթիհադական պատեհապաշտ քաղաքականութիւնը— «Համիսլամութիւնը, կը խոստովանէր Ֆէրիտ բէյ, անիրագործելի է եւ ապագայ չունի. սակայն, կը յարէր ան, առ այժմ պէտք է օգտուիլ այն առաւելութիւններէն որ մեզ կ'ապահովէ ան»:

«Համաթրքութիւնը ունի շատ փայլուն ապագայ մը, բայց այսօր գոյութիւն չունի եւ մարդ չի կրնար օգտուիլ անգոյ բանէ մը»:

«Օսմանցիական քաղաքականութիւնը, նոյնիսկ եթէ չխոստանայ հաստատուն եւ յուսալից ապագայ

մը, մեր օրերուն ամենադիւրին, ամենէն օգտակար եւ անհրաժեշտ քաղաքականութիւնն է. եւ Թիւրքիայի քաղաքական գոյութեան միակ պայմանը։»

Էապէս Իթթիհատի արտաքին քաղաքականութիւնը չէր շեղեր աւանդականէն։ Ան ալ կ'ուզէր փրկել եւ պահել Օսմանեան Կայսրութիւնը *եւ անոր դիրքը իբրեւ* արեւմտեան *մեծ տէրութիւն։ Իթթիհատն ալ Համիտի պէս «շարքջի» էր։ Օթօմանիզմը ինչպէս փանիսլամիզմը՝ ան կը նկատէր նպատակայարմար միջոց միայն, եւ որոշած էր անխտրաբար գործածել ե՛ւ մին ե՛ւ միւսը, իր նպատակին հասնելու համար։*

Եւ այս դաւանանքը, աւելի ճիշդ այս խարդաւանանքը սնուցանելով իր հոգիին խորքը՝ «Միութեան եւ Յառաջդիմութեան Կուսակցութիւնը» 1908 *ին Պոլիս մտաւ։*

IV

ՓԱՆԹՈՒՐԱՆԻԶՄԸ ՕՍՄ. ՍԱՀՄԱՆԱԴՐՈՒԹԵԱՆ ՀՌՉԱԿՈՒՄԷՆ ՑԵՏՈՅ

Սահմանադրութեան հռչակումով ստեղծուած քաղաքական գործունէութեան ազատութիւնը լայն ասպարէզ բացաւ նաեւ փանթուրանիստ գործիչներուն:

Անոնք որոշած ըլլալով խմբուիլ անկախ եւ ազատ Թուրքիոյ շուրջ եւ Պոլիսը դարձնել փանթուրանական շարժման կեդրոն փութացին այնտեղ եւ սկսան գրել պոլսական թերթերու, գլխաւորաբար փանիսլամական օրգաններու մէջ: Եւ կատարուեցաւ համաթուրանականութեան առաջին կանոնաւոր ցանքը Թուրքիոյ մէջ:

Օրուան մոդան, սակայն, Իթթիհադի պաշտօնական քաղաքականութիւնն էր— օսմանցիութիւնը: «Միութիւն Եւ Յառաջդիմութիւն» անունին առաջին բառը շատ հեռու էր այն ատեն նշանակելէ «Միութիւն աշխարհի բոլոր Թուրքերուն». այլ կը նշանակէր «Միութիւն Թուրքիոյ բոլոր այլացեղ եւ այլադէն ժողովուրդներուն»: Իթթիհադականները կ՚աշխատէին համախմբել կայսրութեան բաղկացուցիչ տարրերը մէկ «յառաջդիմական» մեծ ազգի— «Օսմանեան ազգի» մէջ: Միատեսակ լեզու եւ քաղաքակրթութիւն, կը յուսային անոնք, պիտի

ստեղծուէին ժամանակի ընթացքին, ինչպէս օրինակի համար եղած էր Ամերիկայի մէջ, եւ ձուլումը պիտի հետեւէր ինքնին:

Բայց Աքչուրա եւ ընկերները որ նախատեսեր էին Օսմանցիութեան եւ Համիսլամութեան սնանկութիւնը եւ պատեհ ժամանակի կը սպասէին հրապարակ ելլելու, կը մղէին իրենց փրոփագանդը եւ արագ առաջդիմութիւններ կ՚ընէին: Արդէն յաջողեր էին շահիլ Իթթիհադի Պոլսոյ մասնաճիւղը եւ կը ջանային թափանցել մինչեւ Մէրքէզ ի ումումի, որ այն ատեն Սելանիկ կը գտնուէր: Անոնց անմիջական նպատակն էր թրքացնել Օսմ. Կայսրութիւնը եւ ամէնէն առաջ զայն վարող քաղաքական կուսակցութիւնը: Որովհետեւ միայն իսկական թուրք պետութիւն մը կրնար շահուիլ փանթրքական ծրագիրներուն եւ անցնիլ Թուրք ժողովուրդներու ազատագրութեան եւ միացման գործին գլուխը:

Կուսակցութեան առաջնորդներուն մօտ անոնք գտան բաւական պատրաստ հող իրենց քարոզութեան համար: Տարուայ մը անյաջող փորձէն յետոյ իթթիհադական վարիչները սկսեր էին ջղայնանալ որ իրենց հասկցած «հայրենասիրութիւնը» չէր զարգանար ոչ-Թուրք տարրերուն մէջ եւ այս վերջինները ո՛չ մէկ ինքնաբեր քայլ կ՚առնէին դէպի «Օսմանցիութիւն»:

Եւ իրենց լաւատեսութեան ու համբերութեան նուազելուն հետ համաչափ, քայլ առ քայլ, անոնք մէկդի կը դնէին սկզբունքի, ազատականութեան եւ խղճի վերջին մնացորդները: Բնորոշելու համար

Իթթիհատականութեան այս շրջանը խօսքը տանք Ահմէտ Էմին բէյին. «Կոյր եւ յարձակողական կայսերականութիւն մը եղաւ տիրական շարժիչը Իթթիհատի քաղաքականութեան: Օսմանցիութիւն եւ Միութիւն Թիւրքիայի բնակչութեան բոլոր տարրերուն առանց ցեղի եւ դաւանանքի խտրութեան եւ նման խօսքեր կը կրկնուէին դեռ. բայց անոնք այլ եւս չէին նշանակեր որ տարբեր տարրերը պիտի միանային ընդհանուր եւ չէզոք գետնի վրայ, փոխադարձ զոհողութիւններով, իբրեւ Օսմ. Կայսրութեան հաւասար իրաւատէր քաղաքացիներ. այլ կը նշանակէին պարզապէս թէ պիտի կուլ տրուէին, ձուլուէին ոչ-թուրք տարրերը, ի հարկին բռնի միջոցներով:» (Ընդգծումները մերն են. Զ.)

«Անոնք», կը յարէ Անգորայի Վաքթան թերթի ապագայ խմբագիրը, «մեկնակէտ ընդունելով պետութեան մը քաղաքացիներուն ընդհանուր իրաւունքներն ու պարտականութիւնները, վերացական տրամաբանութեան ճանապարհով, եւ բոլորովին զանց ընելով գոյութիւն ունեցող պայմաններն ու արգելքները կը հանէին բռնի մէթոտներու դիմելու եզրակացութեան» (Տես Ահմէտ Էմին. Արդի Թիւրքիայի Զարգացումը իր Մամուլէն Զափելով. 1914 էջ 100. Դոքթորայի թեզ, մատուցուած Քօլըմպիա համալսարանին, Նիւ-Եորք):

Այս եզրակացութենէն մինչեւ պետականօրէն կազմակերպուած կոտորած՝ քա՛յլ մըն էր միայն: Եւ Իթթիհատականները առին այդ քայլը: Կազմակերպուեցաւ եւ իրագործուեցաւ եղեռնը Կիլիկիայի

մէջ. ամբոխին պակաս թողուցածը լրացուցին Սելանիկէն ղրկուած «ազատարար» զօրագունդերը եւ յետոյ ... յանցանքը նետուեցաւ Համիդի եւ յետադիմութեան վզին ու զոհերն ալ, ըստ սովորականին, ստացան պատասխանատուութեան իրենց բաժինը:

Քսան-հազար հայերու բնաջնջման վաղորդայնին Դքթ. Նազըմ, Քոմիթէի հզօր լիդըրներէն մին կը յայտարարէր պաղարիւնով եւ աննման չնականութեամբ. «Պետութիւնը պէտք է տարամերժօրէն թուրք ըլլայ. օտար տարրերու գոյութիւնը պատրուակ է եւրոպական միջամտութեան. պէտք է բռնի թրքացնել զանոնք»: (Տես M. Pinon, Revue des Deux Mondes, Sept. 1919):

Այսպէս ուրեմն Իթթիհադեան օթօմանիզմին եւ փանթուրանիզմի քարոզած թիւրքճիութեան մէջ մեծ տարբերութիւն չէր մնացեր:

Այսուամենայնիւ, կ'երեւի թէ, 1909ին Իթթիհադի շէֆերը դեռ պատրաստ չէին պաշտօնապէս ընդունելու թիւրքճիութեան սկզբունքը: Հաւանաբար կը վախնային կուսակցութեան արաբ, ալբանացի, քիւրտ եւ չէրքէզ մահմետական անդամներէն. թերեւս դեռ չէին կորսնցուցած օտար տարրերու ա լ'Ամէրիքէն կամ ալա թուրքա, ինչ ձեւով ա, ըլլայ, իւրացումի կարելիութեան յոյսը եւ յամառօրէն կառչած կը մնային օսմանցիական բանաձեւերուն:

Ինչ ալ ըլլայ փաստը այն է որ Կիլիկեան ջարդերուն գրեթէ զուգադիպող Սելանիկի Քոնգրէին մէջ երբ Պոլսոյ մասնաճիւղի քարտուղարը՝ Քէմալ

բէյ, իր ընկերներուն անունով կը յայտարարէր որ կուսակցութեան նպատակը «մեր ազգային յառաջդիմութիւնն է»... չթողուցին իսկ որ նախադասութիւնը վերջացնէ. «մեր նպատակը Քանուն ը էսասի՛ն է»... կը պոռային ամէն կողմէ ... «ուրիշ նպատակ չունի՛նք»:

Պատգամաւորներուն մէջ անձայն կը նստէր սակաւախօս մարդ մը որ իր պատանեկան շրջանէն ի վեր չահուած էր փանթուրանիզմին. Տիգրանակերտի ներկայացուցիչ Զիյա բէյն էր ան: Քէմալի կոչը եւ գտած դէչ ընդունելութիւնը յանկարծ մղեց զինք վճռականօրէն ստանձնելու թիւրքճիական դատի առաջնորդութիւնը:

Զիյա բէյ Պոլսոյ պատգամաւորին հետ մայրաքաղաք գնաց ուր փանթուրանական սպայակոյտին հետ խորհրդակցութենէ վերջ միասին պատրաստեցին «թիւրքճիւլիւք»ի կանոնաւոր ծրագիր մը: Քիչ յետոյ Զիյա բէյ Իթթիհատի Կեդրոնական Մարմինին անդամ ընտրուած ըլլալով Սելանիկ մեկնեցաւ:

Թուրք համաթուրանականութեան հիմնադիրը, գաղափարախօսը եւ հոգին պէտք է նկատել Զիյա բէյը:

Մէհէմմէտ Զիյա ծնած է Տիգրանակերտ 1876 ին: Ծագումով գաղա (քիւրդ) էր, բայց բոլորովին թրքացած. մայրը ծանօթ Փիրինճիզադէներէն էր: Նախնական եւ երկրորդական կրթութիւնը ստացած է իր ծննդավայրի զինուորական ռիւշտի եւ իդատի վարժարաններուն մէջ. բարձրագոյն կրթութիւնը՝

Պոլսոյ անասնաբուժական վարժարանին մէջ։ Իր յեղափոխական ձգտումները առաջին անգամ երեւան եկան Տիգրանակերտի մէջ, 17 տարեկանին երբ հանդիսական առիթով մը «փադիշահըմ չօք եաշա» չպոռալուն համար այնպիսի սոսկալի ծեծ կերաւ որ յուսահատութենէն փորձեց ինքնասպան ըլլալ։ Այս տխուր միջադէպը սակայն չփոխեց Զիյայի հակումները. Պոլիս հազիւ ոտք կոխած առաջին գործը կ՚ըլլար գնել Լէոն Քահէօնի գիրքը եւ ծանօթանալ Հիւսէյինզադէ Ալի բէյի հետ որուն հիացողն էր դեռ Տիգրանակերտէն։

Սելանիկի մէջ խումբ մը երիտասարդներ հիմնած էին Գէնճ Քալէմլէր— երիտասարդ գրիչներ— թերթը, խմբագրութեամբ Ալի Ջանիբ, Էօմէր Սէյֆէտտին եւ Էօմէր Նաճի բէյերու։ Այս երիտասարդները բուռն պայքար կը մղէին լեզուական բարեկարգութեան հարցին շուրջ։ Զիյա որ Տիգրանակերտէն իվեր կ՚որոճար «ազգային ազատագրութեան ծրագիր մը» հիմնուած փանթուրանական սկզբունքին վրայ եւ «կատարելապէս հասունցուած էր գայն» յարմար միջոց մը կը փնտռէր իր գաղափարներու տարածման համար։ «Գէնճ Քալէմլէր»ը եղաւ այն։ Ալի Ջանիբի առաջարկով Զիյա բէյ կը միանար եւ գլուխը կ՚անցնէր թերթը վարող խմբակին եւ հոն սկիզբը կը դնէր Թիւրքճիւլիւքի սիսթեմաթիք քարոզութեան։

Թիւրքիզմի հիմնադիրը նախ եւ առաջ փոխեց իր անունը. լքելով իր մահմետական «ծննդեան անունը»— Մէհէմմէտ— ան առաւ Գէօք Ալփ մակա-

նունը, Զիյան պահելով իբր անուն: Այս Թրքացած քիւրտը գրական քաղաքական ասպարէզին մէջ ծանօթ է Գէօք Ալփ անունով:

Զիյա Գէօք Ալփ շուտով իր շուրջ համախմբեց երիտասարդ մտաւորականութիւնը: Բանասէր-Թրքագէտ Քէօփրիւլիւզադէ Մէհմէդ Ֆուադ, գրողներ՝ Ահմէդ Հիքմէթ, Համդուլլահ Սուբհի, Ջէլալ Սահիր, Նէսիմի Սաբիտ, Եաքուբ Քադրի են. իրենց ժամադրավայրը դարձուցին Սելանիկի թերթը:

Վարը կու տանք Գէնճ Քալէմլէրի մէջ հրատարակած իր առաջին բանաստեղծութեան (անխուսափելիօրէն «Թուրան») թարգմանութիւնը.
Զիյա Գէօք Ալփ.

ԹՈՒՐԱՆ

Երակներուս մէջ կու գան
Արձագանգներ պատմութեան
Խորէն եկող ձայներու.
Ո՛չ գիրքերու էջերուն,
Այլ երակիս զարկերուն,
Այլ խոլ սրտիս բաբախման
Մէջ է որ ես կը կարդամ
Յաղթանակներն հեռաւոր՝
Ազնիւ ազգիս ընտրեալ:

Ո՛չ գիրքերու էջերուն մէջ
Ուր իմ ցեղս յաղթութիւնով պսակող՝
Աթթիլայի եւ Ճէնգիզի դէմքերը

Կը յայտնուին վատ-համբաւուած եւ դրուած
Շրջանակի մէջ փոշոտ
Զրպարտութեա՛ն,
Մթնոլորտի մը մէջ հին.
Մինչ անոնց փառքը
Կեսարին, Ալեքսանդրին է հանգոյն:
Այլ երակիս զարկերուս մէջ՝ քանի որ
Սիրտս արդէն եւ լիովին կը ճանչնայ
Օղուզ խանը որ գիտութեան
Համար դեռ մութ կը մնայ:
Ան դեռ կ՚ապրի, յարգուած ու մեծ
Արիւնիս մէջ:

Օղուզ խան...
Կը ներշնչէ սիրտս ան.
Թուրքիա չէ՛ հայրենիքը Թուրքերուն
Թուրքեստա՛նն իսկ չէ՛... այլ հեռո՛ւն
Երկիր մը մե՛ծ, յաւերժական
Թուրա՛ն...

Այս քերթուածը յափշտակութեամբ ընդունուեցաւ երիտասարդ նոր սերունդէն եւ կը շրջէր բերնէ բերան:

Սելանիկի մէջ գործի լծուած մտաւորականութեան նպատակն էր.

1) Ներքին. Մաքրել Թուրք կեանքը «օտարամուտ եւ ապականիչ» տարրերէ: Ազատագրել-ազգայնացնել Թուրք լեզուն, գրականութիւնը, կրօնը: Վերակենդանացնել հին-Թրքական մշակոյթը,

հաստատութիւններն ու աւանդութիւնները. ժողովրդականացնել նախօսմանեան թուրք պատմութիւնը: Եւ այս բոլորի շնորհիւ ստեղծել ցեղային ազգային գիտակցութիւն եւ հպարտութիւն:

2) *Արտաքին. գիտականօրէն հաստատել թուրանական ժողովուրդներու ցեղաբանական եւ կուլտուրական կապը. զարգացնել անոնց մէջ համերաշխութեան, միութեան զգացումը, կերտել անոնց մէջ* մէկ մեծ ընդհանուր հոգի: (*Քաղաքական նպատակներ, ըստ երեւոյթին, չկային, գոնէ առաջին գծին վրայ*):

Այս ծրագրով հիմնուած Եէնի լիսան— *Նոր լեզու— Միութեան, որու օրգանն էր* Գէնճ Քալէմլէր, *շուտով հետեւեցաւ ուրիշ մը՝* Եէնի Հայաթ— *Նոր Կեանք— իր օրգանով՝* Եէնի Ֆէլսէֆէ— *Նոր փիլիսոփայութիւն:*

Քիչ ետք երկու ընկերութիւնները միանալով կազմեցին մէկ գաղափարական մեծ հոսանք:

Թիւրքճիւները *իրենց թերթերով կատաղի յարձակումներ կը գործէին մայրաքաղաքի «մեղկ եւ անխղճալ» երիտասարդութեան վրայ, որ «ընտրեալ դասակարգ» մը կազմելու ծիծաղելի յաւակնութիւնն ալ ունէր: Պոլսոյ մեծերը, հաստատուած համբաւները, իրենց կարգին, կը խնդային այս յախուռն ջահիլներուն վրայ որ կ'ուզէին «փրկել» Թուրքիան: Պէտք է նկատի առնել որ Պոլսոյ դէրքը ունեցող քաղաքի մը մէջ դժուար էր մինչեւ անգամ «գաղափարին» ամենէն համոզուած հետեւորդներուն համար, ձեռնարկել ո եւ է ակներեւ գործունէ-*

ութեան: Տակաւին չահուած չէր կառավարութիւնը եւ տար դիւանագիտութիւնը կը հսկէր մօտէն:

1908ին Սահմանադրութենէն վերջ, խումբ մը Թուրք մտաւորականներու— Նէճիբ Ասըմ, Ահմէտ Հիքմէթ— Աքչուրայի նախաձեռնութեամբ՝ հիմնած Թիւրք դէրնէյին (Թրքական կաճառ կամ շրջանակ) կարճատեւ կեանք մը միայն ունեցաւ: Անգլ. դեսպանատան ուղղակի միջամտութեան վրայ կառավարութիւնը փակեր էր առաջին Թիւրք օճաղըն զոր Համտուլլահ Սուբհի խմբակը հիմներ էր 1909ին:

Եէնի Լիսանականութեան համակիր էին երեք գրողներէն՝ Ակա Գիւնտիւզ, Աբդուլլահ Ճէվդէթ եւ Թանինի խմբագրապետը, Հիւսէյին Ճահիտ: Նոյնպէս փանթուրանական գաղափարով տարուած էր Խալիտէ Էտիպ Հանըմ որ 1910ին Թանինի մէջ հրատարակեց իր յայտնի ձգտումնաւոր վէպը՝ Եէնի Թուրան — Թուրք կնոջ մը ճակատագիրը», որ այսօր, Անգորայի կրթական քոմիսարին որակումով փանթուրանականութեան «աւետարան»ներէն մէկն է: Այս վէպի մէջ գրագիտուհին կը գծէ փանթուրանիստներուն իղձերուն եւ ոգորումներուն վերջնական յաղթութեան եւ ապագայ Մեծ Թուրանի երեւակայական մէկ պատկերը:

Ազգայնական փէնր ի Աբի— Ապագայ Այգ— ընկերութիւնը նոյնպէս կ՚օժանդակէր Թիւրքճիւներուն:

Ընդդիմադիրները·— Հին դպրոցի գրագէտները— Էբուզզիյա Թէվֆիք, Ահմէդ Միդհաթ, Բէճա—

յիզադէ Էքրէմ, Քէմալփաշազադէ Սաիտ եւն.— Համախմբուած Պոլսոյ պահպանողական Թասվիր ի Էֆքեար թերթին շուրջ, կռիւ կը մղէին Եէնի Լիսանականութեան դէմ:

Անոնց կարծիքով օսմանեան լեզուն եւ գրականութիւնը պիտի կորսնցնէին իրենց ճոխութիւնն ու գրաւչութիւնը եթէ կատարուէր առաջարկուած լեզուական-գրական յեղաշրջումը: Իմաստասէր Րիզա Թէվֆիք բէյ կը պնդէր թէ ամբողջ Թուրքիոյ մէջ մէկ հատիկ զտարիւն թուրք չկար բացի կայսերական գերդաստանէն: Ան փանթիւրքիզմը կ'անուանէր «արհեստական իմփէրիալիզմ» եւ բացարձակօրէն կը դատապարտէր զայն: (Այս եւ յաջորդաբար յիշատակուած գրական, քաղաքական դէմքերէն շատ քիչերը միայն հաստատուն մնացին իրենց տեսակէտին վրայ:)

Համաթուրանականութեան դէմ էին նաեւ Ալի Քէմալ, Ջէլալ Նուրի, Լութֆի Ֆիքրէթ եւն. առհասարակ «Աիրայ» կուսակցութեան յարողներ: Եէնի Լիսանականութեան ամենէն անհաշտ հակառակորդներն էին, սակայն, երկու բանաստեղծ՝ Աբդ իւլ Հաքք Համիդ եւ Թէվֆիք Ֆիքրէթ, եւ երկու արձակագիր՝ Ջէնաբ Շէհաբէդդին եւ Սիւլէյման Նազիֆ:

Սիւլէյման Նազիֆ, ծագումով քիւրդ, երկար ատեն կռուեցաւ փանթուրանիզմի դէմ: Ան կ'ուզէր հաշտեցնել «Օսմանցիութիւնը, իսլամութիւնը եւ Թրքութիւնը»: Ան չէր ուզեր, իբր ազգային աւանդութիւն, աւելի հեռու երթալ քան Օսմանը, Օս-

մանեան կայսրութեան հիմնադիրը. մինչդեռ փանթիւրքիստները Օղուզը կը պաշտէին իբր ազգային դիւցազն եւ նախահայր: Մեծ աղմուկ յարոյց Սիւլէյման Նազըֆ–Ահմէդ Աղայէֆ բանավէճը. ուր առաջինը համաթուրանական ծրագիրները «Ֆանթազիա» անուանեց:

Բայց Աղայէֆ որ իր ետին ունէր «Թիւրքօ–Թաթար ժողովուրդներու կամքը» եւ բաւական զօրաւոր կազմակերպութիւն մը, շուտով լռեցուց Նազիֆը:

Աւելի լուրջ եւ հաշուի առնելիք ոյժ էր կղերը: Իսլամճիները հակառակ էին թիւրքճիւներուն. ունէին ամբողջ մոլեռանդութիւնը, կանոնաւոր եւ զօրաւոր կազմակերպութիւն եւ մամուլ:

Սիրաթ ը Միւսթաքիմ, Մէլամիներու՝ մահմետական շատ հզօր եղբայրակցութեան մը օրգանը, մեծ շրջաբերութիւն ունեցող պարբերական մը, ամենայն ուժգնութեամբ կը կռուէր թիւրքճիւութեան դէմ: Թիւրքճիւները ստիպուած էին շարժիլ մեծ զգուշութեամբ: Միւս կողմէ կը ջանային իրենց դատին շահիլ երիտասարդ կղերը — Սոֆթաները:

Հասարակութիւնը անգիտակ էր եւ անտարբեր՝ մղուած գաղափարական պայքարին:

Իթթիհադ կ'որդեգրէ թիւրքճիւութիւնը: Սելանիկի իթթիհադական կեդրոնը աւելի մօտ ըլլալով մակեդոնական իրադարձութիւններու բեմին քան Պոլիսը, հետզհետէ աւելի մեծ սարսափով կ'ըմբռնէր ազգայնութեան ոյժն ու արժէքը եւ կը կորսնցընէր յոյսը՝ Օսմ. Սահմանադրութեան թուղթէ

կաթսային մէջ եւ սին խօսքերու յարդէ կրակով կատարելու կայսրութեան օտար տարրերու ձուլումը։

Այստեղ նորէն մէջ պիտի բերենք Ահմէդ Էմինի խօսքերը. «Այսպիսի քաղաքականութիւն մը չէր կրնար գործել, կ'ըսէ Ահմէդ Էմին, «ան միմիայն ծառայեց խորացնելու Թուրքերու եւ ոչ–Թուրքերու միջեւ եղած խրամը... ոչ–Թուրք տարրերու խոշոր մեծամասնութիւնը առաջուընէ աւելի յարձակողական թշնամի դարձաւ կայսրութեան գոյութեանն անգամ»։ (Արդի Թուրքիայի Զարգացումը իր Մամուլէն Զատելով. 1914)։

Ցանուն ազգային գոյութեան գէն ի ձեռին կռիւ մղող յոյն, բուլղար եւ սերբ յեղափոխականները պարզօրէն կը յայտարարէին թէ պիտի չհանդուրժէին Օթօմանիզմի ա՛յդ ձեւին։ Նոյնպէս Հայերը, ամուր փակած կը կենային իրենց ինքնուրոյնութիւնը ապահովող հաստատութիւններուն եւ չէին «օսմանցիանար»։ Վերջապէս Հաւրանի, Եէմէնի եւ Ալբանիայի մէջ ծագած ապստամբութիւնները կ'ազդարարէին որ մեծ յոյսեր պէտք չէր դնել նաեւ ոչ–Թուրք մահմետական ազգութիւններու հլու համակերպութեան վրայ։

Իսկ Սելանիկի մէջ հաստատուած գործունեայ կօրիզը չարունակ ճնշում կը բանեցնէր կեդրոնին վրայ, ստիպելով զայն վերջ տալ իր երկդիմի եւ վարանոտ ընթացքին։ Ձիյա բէյ, ինչպէս ըսինք, Մէրքէզին անդամ էր։ Եւ այդ մարմինը տակաւ առ տակաւ կը թեքուէր դէպ ի փանթուրանիզմ։

Օր մըն ալ կատարուած իրողութիւն եղաւ «Միութեան եւ Յառաջդիմութեան Կառավարութեան» հրաժարումը օսմանցիական դաւանանքէն։

Նոր քաղաքականութիւնը հրապարակ եկաւ մահմետական դրսեւորումով։

1911ի Քոնգրէն կ'անցընէր հետեւեալ որոշումը. «Կայսրութեան նկարագիրը պէտք է լինի մահմետական։ Պէտք է ապահովուի մահմետական հաստատութիւններու եւ աւանդութիւններու հանդէպ յարգանքը։ Պէտք է մերժել այլացեղ ազգութիւններու իրենց մէջ կազմակերպուելու իրաւունքը։ Ազգութիւնները զանցառելի քանակութիւններ են։ Թուրք լեզուի տարածումը գերազանց միջոց մըն է հաստատելու մահմետական գերիշխանութիւնը եւ իւրացնելով ձուլելու միւս տարրերը։ (Ընդգծումները մերն են. Զ.)։

Այս բանաձեւը երկու բան ցոյց կու տայ. նախ այն՝ որ Իթթիհադը տակաւին նկատի կ'առնէր մահմետականները եւ չէր ուզեր խրտչեցնել զանոնք. երկրորդ որ՝ այնու ամենայնիւ ազգութիւնները կը յայտարարուէին զանցառելի քանակութիւններ եւ կ'որոշուէր անյապաղ թրքացնել զանոնք։ Այս քաղաքականութիւնը արաբները որակեցին «փանիսլամիզմ առանց իսլամի»։ Պարզ էր որ Թուրք լեզուի տարածումը կ'ընտրուէր իբրեւ միջոց ո՛չ թէ մահմետական այլ թրքական գերիշխանութեան։

Իսկ այլացեղ ազգութիւններու կազմակերպուելու իրաւունքին մերժումը արդէն այդ թուականէն

կը կնքէր քրիստոնեայ փոքրամասնութեանց մինչ այն վայելած «իրաւասութեանց» ճակատագիրը։

Այս որոշումը թաքթիքի նկատումներով երկար ատեն գաղտնի պահուեցաւ ոչ-թուրք տարրերէն։

Բայց աւելի աներկդիմի քան այս որոշումը, ուրիշ փաստ մը կ'ապացուցանէր որ Իթթիհադը վերջնականօրէն լքած էր Օթօմանիզմը եւ որդեգրած՝ փանթուրանիստ քաղաքականութիւնը։

Այս քօնգրէին մէջ Մէրքէզ ի ումումիին անդամ կ'ընտրուէին համաթուրանականութեան հիմնադիր երեք շէֆերը — Իսմայիլ Գասփրինսքի, Հիւսէյինզադէ Ալի եւ Եուսուֆ Աքչուրա։

Փանթիւրքիզմի կեդրոնը կը փոխադրուի Պոլիս.
—Տուրանեան փանթիւրքիզմի կեդրոնը մայրաքաղաք կը փոխադրուէր։ Պոլսոյ մէջ բաւական աշխատանք կատարեր էր Աքչուրա–Աղայէֆ խմբակը։ 1910–ին հիմնուեր էին Պոլսոյ Գաղթականներու Ընկերութիւնը, Ռուս Ուսանողներու Ընկերութիւնը, Խրիմի Ուս. Միութիւնը, Բուխարայի Բարեգործական Ընկերութիւնը։ Այս բոլորին նպատակն էր փրոփագանդ թաթարական երկիրներու, Թուրքեստանի եւ Կեդրոնական Ասիայի մէջ։

Կը հրատարակուէր Թէարիւֆ ի Միւսլիմին անունով թերթը, որուն նպատակն էր Թուրքիայի եւ Ռուսաստանի «մահմետականները փոխադարձաբար իրար ծանօթացնել»։

Գաղափար մը տալու համար Ահմէդ Աղայէֆի անսովոր ժրաջանութեան մասին ըսենք որ նոյն

թուականին (1910) *հիմներ էր նաեւ «Միւսլիմաններու կուլտուրական զարգացումին սատարող» ընկերութիւն մը Աստրախանի մէջ: Այս ընկերութեան անունն էր* Իթթիֆաք իւլ Միւսլիմին— *Մահմետականներու համերաշխութիւն— եւ իրական նպատակ ունէր խիտ թրքական միութիւն մը առաջ բերել: Ղեկավարներն էին Ալի Մէրդան բէյ (Թօփճիբաշեւ) եւ ինքը՝ Աղայէֆ:*

1910*ին էր նաեւ որ Կրթական Նախարարութիւնը զայն կարգեց Ընդհանուր Կրթական Տեսուչ Պոլսոյ վարժարաններուն. այսպէս համաթուրանականութեան տրամադրութեան տակ դնելով հզօր զէնք մը— դպրոցը:*

1911*ին Աքչուրա կը հիմնէր* Թուրք Եուրդու *(թուրք տուն) կիսամսեան եւ համանուն ակումբը:* Թիւրք Եուրդուի *խմբագրապետն էր ինքը, խմբագիրները՝ Ահմէդ Աղայէֆ եւ Իսմայիլ Գասփրինսքի: Կ՚աշխատակցէին նաեւ միւս թաթար փանթուրանիստները, Հիւսէյինզադէ Ալի բէյ, Ատրպատականցի յայտնի գործիչ եւ Թէհրանի «Իրան Ազատ» թերթին խմբագիր Րէսուլզադէ Մէհմէդ Էմին (յետոյ նախագահ Ազրբէյջանի Միլլի Շուրային):*

Թիւրք Եուրդուի շուրջ համախմբուեցան բոլոր թուրք համաթուրանականները, նաեւ ոչ-փանթուրանիստ լաւագոյն գրիչները: Առաջին թիւերուն մէջ երեւցան Ահմէդ Հիքմէթ, Համտուլլահ Սուբհի, Խալիդէ Էդիբ, Սաքի Մէդիհ, Մէհմէդ Էմին, Րիզա Թէվֆիք, Ճէլալ Նուրի, Ահմէդ Ճէվադ, Թահսին Նիհադ, Թօրղուդ Ալփ, Իզզէթ Ալէվի եւն.:

Թիւրք Եուրդու հիմնումին կը զուգադիպէր Իթթիհադի Մէրքէզ ի Ռումուլիին փոխադրութիւնը Սելանիքէն Պոլիս։ Զիյա Գէօք Ալփ որ կեդրոնի անդամ էր իր խումբին ամենէն կարող դէմքերէն մէկ երկուքին հետ կ՚անցնէր Պոլիս։ Այնտեղ, Բալքանեան պատերազմի նախօրեակին ան կը ծանօթանար համաթուրանականութեան երէց ղեկավարին՝ Աքչուրայի հետ, եւ Թուրք ու Թաթար լիդըրները կը միացնէին իրենց ջանքերը ընդհանուր նպատակին շուրջ։

V

ՓԱՆԹՈՒՐԱՆԱԿԱՆ ԳԱՂԱՓԱՐԱԽՕՍՈՒԹԻՒՆԸ ԵՒ ՊԱՀԱՆՋՆԵՐԸ

Ժամանակ է որ պահ մը կանգ առնենք մեր պատմութեան մէջ եւ ջանանք ամփոփ եւ յստակ կերպով ներկայացնել համաթուրանականութեան եւ անոր յառաջապահ Թիւրքճիւութեան ծրագրէն տեսական ու գործնական մասերը, անոր հեռաւոր իտէալը եւ անմիջական նպատակը:

Ի՞նչ կը քարոզէին Գէնճ Քալէմներն ու Թիւրք Եուրդուն: Ի՞նչ կ'ուզէին փանթուրանիստները Քազանէն Պոլիս, Բագուէն Սելանիկ:

Անոնք կը պահանջէին թուրանական ժողովուրդներու ազատագրումը օտար լուծէ եւ միութիւնը քաղաքական մեծ ամբողջութեան մը մէջ, յենուելով ցեղաբանական, ընկերաբանական, պատմական, հոգեբանական եւ քաղաքական տուեալներու վրայ:

Ինչպէս սովորական երեւոյթ է այս կարգի շարժումներու մէջ, ռահվիրաները արեւմուտքէն, աւելի լուսաւոր ազգերէն առեր էին թէ՛ իրենց գաղափարականը եւ թէ՛ զայն հիմնաւորելու անհրաժեշտ փաստերն ու տեսութիւնները:

Եւրոպացի եւ ռուս յայտնի թրքագէտներ, Մաքս Միւլլէր, Վամբէրի, Ռադլօֆ, Դը Գինեը,

Լըքօք եւ շատ ուրիշներ ցեղաբանական–լեզուաբանական եւ պատմական ուսումնասիրութիւններով Թուրանական ժողովուրդներու երիտասարդ մտաւորականութեան բերեր էին իրենց ցեղային եւ մասամբ կուլտուրական կապի եւ անցեալ հասարակաց «փառաւոր պատմութեան» յայտնութիւնը::

Այդ ժողովուրդներու մեծ մասը կը գտնուէր օտար (ռուսական) տիրապետութեան տակ, որ կը ջանար կարելի եղածին չափ արագօրէն ձուլել զանոնք: Մէկ կողմէ լուսաւորութիւնը, միւս կողմէ քաղաքական հալածանքը արթնցուցեր էին Թաթար աշխարհը, ու ան վերսկսեր էր յիշել իր երբեմնի հզօրութիւնը եւ ձգտիլ ազատագրութեան: Բայց Թաթարները մինակ չէին կրնար իրագործել իրենց տենչանքները· անհրաժեշտ էր իրենց Թուրանական անկախ եղբօր, օսմանեան Թուրքին գործօն աջակցութիւնը: Ու այսպէս լեցուած ատելութեամբ դէպի հարստահարիչը, խանդավառուած ազատագրութեան եւ ապագայ մեծութեան գաղափարով, եւ զինուած «գիտական եւ պատմական տուեալներով» հրապարակ եկեր էին փանթուրանիստ գործիչները, ուռուցիկ–զգացական ոճով պատգամելու բոլոր թուրանեան ժողովուրդներու եղբայրութիւնը եւ միութիւնը· ոգեւորութեամբ երգելու՝ Թուրանը, վերացական հայրենիքը· փառաբանելու՝ Թուրանեան անցեալի մեծ դէմքերը — Աթթիլայ, Ալփ Արսլան, Տուղրիլ, Թիմուրլէնկ ու Ճէնգիզ —եւ երիտասարդ երեւակայութիւններու առջեւ պարզելու վերածնած հզօր Թուրանի մը հեռանկարը:

Այս շողշողուն մտապատկերէն հրապուրուեր

էր նաեւ օսմանեան Թուրք սերունդը։ Սեփական աւանդութիւնն ու հարազատ ժողովուրդներ իրեն կը բերէին վերականգնումի խոստումը։

Քուրանը ձախողած էր․ Թուրանը կը դառնար նոր յոյսերու աւետարանը։

Տեսնե՛նք փանթուրանիստներու «գիտական տուեալները»։

Ա․ Ցեղաբանական.—

Թուրքերը, Թաթարները, Թիւրքմէնները, Յօզբէքները, Մոնղոլներն ու Մանչուները եւն․ ցեղակից են, մէկ արիւն կը կրեն, վկայ օտար ցեղաբանները։ Ուրեմն եղբայրներ են։

Բ․ Ընկերաբանական.—

Այս ժողովուրդներուն մեծ մասը ունին միեւնոյն յատկանիշները, բարքերն ու սովորութիւնները, ամէնը մահմետական են, ամէնը կը խօսին Թըրքերէնի զանազան բարբառները։ Արդ, միեւնոյն կրօնը, լեզուն եւ կուլտուրան ունեցող խմբաւորումները մէկ ազգ կը կազմեն․ վկայ Durkheim-ը, Le Bon-ը եւն․։ Ուրեմն, Թուրքերը ոչ միայն ցեղաբանօրէն, այլ եւ ընկերաբանօրէն, մէկ ազգ են։

Գ․ Պատմական.—

Պատմութիւնը ցոյց կուտայ, որ այս ժողովուրդները միեւնոյն ցեղին զանազան աշիրէթներն են։ Անոնք անցեալին մէջ միացած են կազմելու համար «Ոսկի հորդան», Հոնուննդուններու, Ջէնգիզներու մեծ կայսրութիւնները, եւն․, եւն․։ Ինչ որ եղած են անցեալի մէջ, կրնան նորէն ըլլալ այսօր։

Դ․ Հոգեբանական.—

Այս ժողովուրդները սկսած են գիտակցիլ, որ

իրենք թուրք են, մէկ ազգի անդամներ, եւ այս ամենէն զօրաւոր փաստն է:

Ե. Քաղաքական.—

Օսմանեան Թուրքիային, իբրեւ միակ անկախ եւ ամենէն զօրաւոր Թուրանական ժողովուրդին, կ'իյնայ պարտականութիւնը զօրացնելու այս, արդէն զարթնած, ազգային գիտակցութիւնն ու համերաշխութիւնը, ոյժ տալ անկախութեան եւ միութեան փափաքին, զայն վերածել անդիմադրելի կամքի: Թուրքիա պէտք է ըլլայ Թրքական ժողովուրդներուն համար այն, ինչ որ Փրուսիա եղաւ գերմանական ժողովուրդներուն համար. անոնցմէ ստեղծէ մէկ հզօր, միացած, դաշնակցային կայսրութիւն (Զիա Գէօք Ալփ):

Փանթուրանիստ քաղաքականութեան որդեգրումը ոչ միայն եղբայրական պարտականութիւն, այլ եւ քաղաքական պահանջ է Թիւրքիայի համար:

Փանթուրանիստ գործիչները, Աքչուրայէ մինչեւ Իզզէթ Ալէվի (1912 «Թիւրք Եուրդու»ի մէջ) խստօրէն կը քննադատեն օսմանցիութեան սկըզբունքը: Օսմ. կայսրութիւնը կորուստի ճամբուն վրայ է. ո՛չ այլացեղ տարրերու համերաշխութեան անբնական գաղափարը, ո՛չ ալ հնացած կրօնական հասկացողութիւններ կրնան փրկել զայն: Օսմանցի Թուրքը, պարտասած երկարատեւ պատերազմական կեանքէ, վատասեռուած արեւմտեան ազդեցութեան տակ, անկարող է սեփական ոյժերով վերականգնիլ: Իսկ Թշնամիները հետզհետէ աւելի անթոյլատու եւ յարձակողական կը դառնան, աւելի եւ աւելի կը լուծի արիական եւ քրիստոնեայ Եւրոպայի աղա-

ղակը, Թուրանական-մահմետական օսմանցիին ուղղուած «դո՛ւրս Եւրոպայէն...»:

Փրկութեան մէկ ապաւէն կայ. Թրքութիւնն է ան:

Թուրքիա պէտք է դիմէ իր ցեղային աղբիւրին, այն յիսուն միլիոն Թրքութեան (այս «գիտական» թիւը կ'աւելնայ կամ կը նուազի ամէն մէկ գրողի երեւակայութեան համեմատ) որ կ'ապրի Կեդրոնական Ասիոյ մէջ, Թարմ ոյժ, կենսունակութիւն ըստանալու համար անկէ: Ինչ որ Մոլթքէի կարծիքով, յանձնարարելի քաղաքականութիւն էր դեռ 19-րդ դարու առաջին կէսին, այժմ մօտ դար մը վերջը, արդէն դարձած է անհրաժեշտ, անխուսափելի քայլ՝ Թուրքիայի համար:

..Ո՞ր տեղերը կ'ուզեն.— *Փանթուրանիստներու ախորժակները բաւական կը տարբերին իրարմէ: Միջին գաղափար մը տալու համար, կուտանք Ահմէդ Աղայէֆի եւ Քաճընզադէի սահմանագծումները.—*

Աղայէֆի «Թուրք Աշխարհը» կը սկսի Բալքանեան լեռնաշղթայէն եւ կը հասնի Մանչուրիա, մէջը առնելով Բալքանները, Փոքր Ասիան, Խրիմ, Կովկաս եւ Դաղստան, Աստրախան, Վոլգայի ափերը, Սարաթով, Սամարա, Քազան եւ Ուֆա, Օրէնբուրգ, Սիբերիա, Բեւեռային ծովափները, Մոնգոլիա, չինական եւ ռուսական Թիւրքիստանները, Բուխարա, Խիվա, Խորասան, Կասպիականի հարաւային եզերքները եւ երկու (ռուսական եւ պարսկական) Ազրբէյջանները:

Քաճընզադէ կը պահանջէ, որ թրքօ-թաթարօ-մոնղալ, կամ թուրանական, բլօքը պարունակէ Անադօլուն Կ. Պոլսով, Միջագետքը Մուսուլով, Ազրպէյճանը Բագուով։ Յետոյ՝ բուն Թուրանը, այսինքն՝ Խրիմէն Անդրկասպիա, Վոլգայի եւ Ուրալի միջեւ գտնուող Ուֆայի եւ Օրէնբուրգի շրջանները, Գրկըզներու երկիրը, Արալի եւ Բայքալի միջեւ գտնուած Թուրքիստանը, Ալթայէն մինչեւ Փամիր երկարող լեռնաշարերը, Մոնղոլեան լեռներէն մինչեւ Սիբերիոյ տափաստանները, մինչեւ Իրքութսք եւ Ամուր գետի ափերը։ Միջին դարեան արշաւանքներէն մնացած բոլոր քիչ-շատ մեծկակ եւ համախումբ թրքական զանգուածներն ալ, ըստ Քաճընզադէի, պէտք է մաս կազմեն այս «դաշնակցութեան»։ Մէկ խօսքով, թուրքին պէտք է պատկանի...ուր թուրքին ոտքը կոխեր է երբեւիցէ։

Քաճընզադէի սահմանները իրենց մէջ կը պարունակէն Եւրոպայի եւ Ամերիկայի միացեալ տարածութեան չափ տեղ եւ ութսուն միլիոն բնակիչ։

Աւելի ծայրայեղներ իրենց քարտէսին մէջ կ'առնեն նաեւ ուրիշ, սահմանակից եւ մահմեդական, երկիրներ, մանաւանդ երբ այնտեղ իշխող արքայական տուները թուրանական ծագում ունին, ինչպէս Պարսկաստանն էր Քաջարներու օրով, Աֆղանիստանը,, եւն., եւն.։ Այստեղ չենք խօսիր Էնվէրի եւ իր նմաններու ախորժակներու մասին, որովհետեւ Էնվէրի փանթուրանիզմը, մասնաւորապէս սկզբնական շրջանին, խառնուած էր փանիսլամիզմով։ Ան կ'ուզէր կազմել արաբական կայսրութիւն մը եւ զայն վասսալ ընել օսմանեանին, «Թուրանը

ծառայեցնել Թուրանին»: Իր սահմանները կը սկըսէին Մարոքէն եւ կը վերջանային...Քօրէա:

Վերջապէս, գիտական ճշգրտութեան յաւակնողներ, իրենց պահանջները կը սահմանափակէին ցեղաբանութեան «թուրք» անունով ծանօթ խմբին եզրերուն մէջ:

Ուրալ–Ալթայեան կամ Թուրանեան մեծ ընտանիքը ունի հինգ ստորաբաժանումներ: Ասոնք են.

Ա. Ֆիննօ–Ուգրիան ստորաբաժանումը.

Բ. Սամօյեդ ստորաբաժանումը.

Գ. Թունգուզ ստորաբաժանումը.

Դ. Մոնգոլ ստորաբաժանումը.

Ե. Թուրք ստորաբաժանումը.

Հինգերորդ, «Թուրք» ստորաբաժանումին մէջ կը մտնեն.

1. Սիբերիական Թուրքերը (եաքութները եւն.).

2. Կեդր. Ասիայի (չինական եւ ռուսական Թուրքիստաններ.— Քազաք, Եօզբէք, Գըրկըզ, Թիւրքմէն, եւն.).

3. Վոլգայի (Քըփչաքներ, Թաթարներ, Բաշքըրներ, եւն.):

4. Սեւ ծովի (Նոկայեան, Խրիմի եւ Կովկասի),

5. Արեւմտեան (Իրանեան եւ Օսմանեան Թուրքերը:

Այս էր փանթուրանիստներուն անխտրաբար «Թուրք աշխարհ» կամ «Թուրան» կոչածը: Այս գիտական անուանակոչումը հիմ բռնելով, անոնք կը սիրեն իրենց շարժումը կոչել փանթիւրքիզմ, փոխանակ փանթուրանիզմի, եւ «Թուրք» ստորաբաժանումին պատկանողները, թաթար ըլլան անոնք

թէ եօզբէք, բաշքըր թէ թիւրքմէն, անուանել թիւրք: 1910–ին Խալիլ բէյ Խասմահմեդով առաջարկ բերաւ ռուսական Դումային, որ անկէ ետք «թաթար»ի տեղ «Թուրք» կոչեն զիրենք: Դումայի մեծամասնութիւնը մերժեց կատարել թաթարներու այս բաղձանքը, զայն համարելով ծպտումնաւոր–փանթիւրքիստական:

Փանթուրանիստները իրենց նպաստաւոր «իրողութիւններուն եւ փաստերուն» վրայ կ'աւելցնէին եւ շարք մը «փիլիսոփայական» խորհրդածութիւններ:

Փանթրքական իդէալը համաձայն է ժամանակի ոգիին: «Քանի մը դարէ ի վեր, կ'ըսէին անոնք (Թեքին Ալփ եւ ուրիշներ) ազգութիւններու սկզբունքն է, որ կը կառավարէ քաղաքական գաղափարներու եւ դէպքերու աշխարհը: Օսմանցիութիւնը լքելով եւ թիւրքճիութիւնը ընդունելով Թուրքը պիտի ձգէ անորմալ վիճակ մը եւ անցնի արդիական ազգերու շարքը»: Փանթուրանիստները Եւրոպայէն առեր էին նաեւ Իրրեդենթայի գաղափարը: «Մերինը իմպերիալիզմ չէ, այլ իրրեդենթա»: «Բոլոր Նորագոյն ազգերը ունին իրենց իրրեդենթան»: «Դրացի երկիրներու մէջ օտար լուծի տակ հեծող իրենց եղբայրներու ազատագրութիւնը անոնց համար դարձեր է ազգային իդէալ»: Ահաւասիկ Իտալիան, ահաւասիկ Ռումանիան եւն.: Իրրեդենթա–փոլիթիքը այսօր ազգերու քաղաքականութեան ամենէն զօրաւոր ազդակներէն մին է: Օսմանեան Թուրքերու ազգային վերածնունդը, արդիական Թուրքիայի քաղաքականութիւնը ուրիշ նպատակ չէր կրնար հե–

տապլնդել։ «Թուրանիա իրրեդենթա», անկախ եւ միացեալ Թուրանիայի մը իղձալը, բացարձակապէս համաձայն է ժամանակի ոգիին, որ ազգայնական է գերազանցօրէն։

Եւ, վերջապէս Թուրք ցեղը ունի այսպիսի իղձալ մը իրագործելու բոլոր յատկութիւնները։

Թուրք Ցեղի Միսիան.— Ինչ որ օտարները թերութիւն կը համարեն Թուրքին մօտ, փանթուրանիստներուն աչքին առաւելութիւններ են։

Թուրքին մտքի դանդաղութիւնը անկեղծութիւն է կամ իմաստութիւն։ Նեղ պահպանողականութիւնը՝ հաստատամտութիւն է, առեւտուրի անընդունակութիւնը՝ շիտակութիւն, որովհետեւ առեւտուրն ու շուկան իրենց հետ կը բերեն ստութիւն եւ անբարոյացում. Ահմէդ Աղայէֆ, (Թուրք Եուրդու»ի մէջ)։ Ասիկա արգելք չէր ըլլար սակայն, որ ան, ուրիշ տեղ մը, ջանար ապացուցանել, թէ Թուրքերը ուշիմ են, աշխատասէր եւ նախաձեռնող, իբր փաստ բերելով Պարսկաստանի հիւսիսային մասի բնակչութիւնը որ Թուրք է։

Փանթուրանիստները շարունակ կը պանծացնեն «Թուրանական մեծ ցեղը», գովելով անոր բարոյական, իմացական եւ քաղաքակրթական ունեցած-չունեցած յատկութիւնները։ Կը շեշտէին մանաւորապէս անոր քաջութիւնը, հերոսականութիւնը, առաջնակարգ զինուորի տաղանդը։ Վեր կը հանէին փաստը, որ ան իշխողներ տուած է արեւելեան բոլոր ազգերուն։ Թուրքը տիրապետող եւ հրամայող ցեղ է, իշխելու համար ստեղծուած է։

Բայց, հակառակ նախանձող ազգերու տարածած կարծիքին, նաեւ իմացական ազգ է Թուրքը· ան մարդկութեան տուած է շատ մը մեծ մտքեր: Իսլամի շատ մը գիտունները Թուրք են, բայց արաբերէն լեզուով գրելնուն համար, իբրեւ արաբ ծանօթ են աշխարհին: Թուրք ցեղը թէ՛ իր հին քաղաքակրթութեամբ եւ թէ՛ քաղաքակրթուելու ընդունակութեամբ ստորադաս չէ միւսներուն: Ընդհակառակը:

Իրար խառնելով Սփենսըրի եւ Մօնթէսքիէօի վարդապետութիւնները, փանթուրանիստները ըստեղծեր էին իւրայատուկ փիլիսոփայութիւն մը:

Ազգերը — կ՚ըսէին անոնք — ունին իրենց ծընունդի, զարգացման, մեծութեան եւ վայրէջքի շրջանները:

Հարաւային Ասիայի եւ Հիւսիսային Ափրիկէի պատմական ցեղերը, Պարսիկները, Եգիպտացիները եւն. — ապրած են իրենց օրը եւ վատասեռուած անյուսօրէն:

Եւրոպացիները անցած են իրենց զարգացման եւ փառքի բարձրագոյն կէտը: Անոնք սպառած արդի ճարտարարուեստականութեան կրակներէն, մտած են արդէն անկման փուլին մէջ: Մինչեւ անգամ Անգլիա կը համրէ իր աշխարհակալ հզօրութեան վերջին տասնամեակները:

Հնչած է Կեդրոնական Ասիայի ժողովուրդներուն ժամը: Թուրանեաններն են որ, իրենց բնածին առնական քաջութեամբ եւ անյողդողդ ջիղերով, որ դեռ անեղծ են արեւմտեան քաղաքակրթութեան քայքայիչ ազդեցութենէն, պիտի ըլլան ապագայի

վարիչ մեծ ոյժը։

Ծիւրած ջիղերով մարդիկ չեն կրնար յաղթել առողջ ջիղերով մարդերուն։ Թուրքը ունի գերագոյն առաքինութիւնը —նիարդային ու մկանական անըսպառ ոյժ։

Ուրեմն, անո՛րն է յաղթանակը։ Աստուածային նախասահմանութիւն է որ պառաւած աշխարհը վերակենսաւորի Թուրանեան Թարմ արիւնի փրկարար ներարկումով։

Այսպէս, համաթուրանական գաղափարախօսութիւնը զուրկ չէր նոյնիսկ «միսիօնի» նուիրական գիտակցութենէն. հրեաներուն չափ հին, գերմաններուն եւ սլաւներուն չափ նոր այդ ամբարտաւան յաւակնութենէն։

Այս փանթուրանիզմը բանաձեւուած է առաւելապէս Թաթար գործիչներու ներշնչումով, որոնց անմիջական մտահոգութիւնը իրենց ժողովուրդներու ռուսական լուծէն ազատագրութիւնն էր։ *Օսմանցի Թուրքերուն անոնք կրնային մօտենալ միայն ցեղակցութեան կոչ ընելով, իսկ ցեղակցութիւնը զիրենք բեւեռէ բեւեռ կը տանէր։*

Թուրքերն ալ ունէին իրե՛նց անմիջական հոգերն ու պէտքերը։ Փանթուրանիզմը անոնց համար կը նշանակէր, Թուրքիոյ հիմերուն ամրապնդումը, անո՛ր զօրացումն ու ծաւալումը։ *Ցետոյ, Թաթար գործիչները ինտելլիգենտ–յեղափոխականներ էին միայն. Թուրքերը՝ պետական մարդիկ, գործնական հասկացողութիւններով։ Անոնք գիտէին որ պէտք էր նկատի առնել աշխարհագրական, կուլտուրական եւ քաղաքական բազմաթիւ պայմաններ։*

Այս տարբերութեան դրոշմը կը կրէ փանթուրանիզմի տաճկական version-ը, որուն հեղինակաւոր գաղափարաբանն է Զիա Գէօք Ալփ, Շուուրը Միլլի (ազգային գիտակցութիւն) եւ Մէֆքիւրէյի Միլլի (ազգ. գաղափարական) առաքեալը։

1923-ին, Անգորայի մէջ «Ազգային Ընկերաբանական Մատենաշար»ի իբրեւ առաջին հատոր լոյս տեսաւ Զիա Գէօք Ալփի Թիւրքճիւլիւյիւն Էսասլարը (Թիւրքիզմի հիմունքը անուն գիրքը)։

Այստեղ Զիա շատ իդէալականացուցած եւ քօղաւորուած թիւրքճիւթիւն մը կը ներկայացնէ մեզի։

Այնուամենայնիւ, հարկ եղած վերապահումները ընելով, իր տեսութիւնը կարելի է նկատել իբր Նոր-Թուրք շարժման ամենէն լուրջ եւ սիսթեմաթիք ներկայացումը եւ վերջին բանաձեւումը։ Զիա բէյ մեռած է տարի մը վերջ, 1924-ին։ (Տեսնել նաեւ Թեքին Ալփի «Թիւրքիզմ եւ Փանթիւրքիզմ», 1915 եւ Եօմէր Սէյֆէտտինի «Եարընքի Թուրան Դէվլէթի», 1330, աշխատութիւնները)։

Գրութիւնը կը բաժնուի երկու մասի։ Առաջինը տեսական մասն է — «Թիւրքճիւթեան Էութիւնը», իսկ երկրորդը՝ գործնական — «Թիւրքճիւթեան Ծրագիրը»։

Առաջին մասը կը բաժնուի տասը գլուխներու. 1.— Թիւրքճիւթեան պատմութիւնը, 2.— Ի՞նչ է Թիւրքճիւթիւնը, 3.— Թիւրքճիւթիւն եւ Թուրանականութիւն, 4.— Կուլտուր եւ քաղաքակրթութիւն, 5.— Դէպի ժողովուրդը, 6.— Դէպի արեւմուտք, 7.— Պատմական մաթերիալիզմ եւ ընկե-

բաբանական իդէալիզմ, 8.— Ազգային գիտակցութեան ուժեղացում, 9.— Ազգային համերաշխութեան զօրացում, 10.— Մշակոյթ եւ կրթութիւն:

Երկրորդ, գործնական մասը կը շօշափէ Թիւրքճիութեան զանազան հարցերը,— լեզուական, գեղարուեստական, բարոյագիտական, իրաւաբանական, կրօնական, տնտեսական, փիլիսոփայական եւ վերջապէս քաղաքական մարզերու մէջ:

Գլուխներու անունները ինքնին բաւական են գաղափար մը տալու Սելանիկի մէջ 1909-ին ծագում առած Թիւրքճիական շարժումին կարեւորութեան եւ բազմակողմանի հանգամանքին մասին:

Մենք մեր աշխատութեան ծաւալին պատճառաւ պարտաւորուած ենք արագօրէն անցնիլ միայն կարեւոր կէտերուն վրայէն, հնարաւոր չափով տալով Թիւրքիզմի տեսակէտները անոնց մասին:

Զիա Գէօք Ալփ նախ կը վերլուծէ ազգութեան գաղափարը:

Ի՞նչ է ազգը:

Ազգը ցեղային հիմ չունի. գանկի ձեւը, մազի եւ աչքի գոյնը եւն., քիչ դեր կը խաղան ազգ մը բնորոշելու մէջ: Արդէն անխառն ցեղի պատկանող ազգ չկայ: Նմանապէս աբենակցութիւնը մեծ արժէք չունի. ժողովուրդի մը ներքին կապը իր պաշտամունքն էր: Այժմ այդ դերը կը կատարէ մշակոյթը: Արդ, կրօնն ու կուլտուրան տոացական բաներ են ու արեան հետ կապ չունին:

Սխալ է նոյնպէս այն կարծիքը, որ ազգ մը միեւնոյն երկրի մէջ բնակող մարդերու գումար մըն է:

Ըստ «օսմանցիականներու», «օսմանեան ազգը»

կ'ընդգրկէ օսմանեան կայսրութեան մէջ գտնուող բոլոր հպատակ ժողովուրդները, մինչդեռ մեծ կայսրութիւն մը անհրաժեշտօրէն կը պարունակէ զանազան ազգութիւններ իրենց տարբեր մշակոյթներով: Ուրեմն, օսմանեան ազգ չկայ:

Ըստ համիսլամականներու ազգը բոլոր միւսլիմներու գումարն է: Արդ, կրօնական համայնք մը իւմմէթ է եւ ոչ միլլէթ: Իսլամ ազգ չկայ:

Ըստ անհատապաշտներու, ազգը կամաւորապէս ընտրուած ընկերութիւն մըն է, որուն մարդ ինքզինք անդամ կը համարէ: Այստեղ ենթադրըուած որոշումի բացարձակ ազատութիւնը իրականութեան մէջ գոյութիւն չունի սակայն:

Ի՞նչ է ուրեմն ազգութիւնը:

Ընկերաբանութիւնը կը հաստատէ, թէ այն կապ մըն է հասարակաց դաստիարակութեան, մըշակոյթի, ուրեմն զգացում մըն է:

«Ազգը ուրեմն ցեղային, ժողովրդային, աշխարհագրական, քաղաքական կամ կամաւոր խումբ մը չէ: Այն խումբ մըն է անհատներու, որ ընդհանուր լեզու, կրօն, էթիք (բարոյագիտութիւն) եւ էսթէթիք (գեղագիտութիւն) ունին»:

Ազգութիւնը այսպէս բնորոշելէ վերջ, Զիա Գէօք Ալփ կ'ուզէ ցոյց տալ թէ ո՛վ է թիւրք ազգը: Միեւնոյն ատեն ճշտել Թրքականութեան եւ Թուրանականութեան փոխյարաբերութիւնները: Ի՞նչ են Թրքական խումբին սահմանները, եւ ի՞նչ կը հասկնանք Թուրանեան ըսելով:

Միեւնոյն (Թրքական) կուլտուրան ունեցող խումբին, ուրեմն թուրք ազգին կը պատկանին օ-

դուզականները — Թուրքերն ու Թիւրքմէնները: «Ազրբէյճանի եւ Պարսկաստանի Թուրքերը եւ խուվարները, մեզի պէս, Օղուզէն առաջ եկած են: Դեռ եւս քանի մը դար առաջ անոնք կ'ապրէին սերտ ու համերաշխ, իբրեւ միեւնոյն ընտանիքի մը զաւակները, Օղուզ Խանի թոռները: Դեռ այսօր մենք ընդհանուր լեզու, գրականութիւն, մշակոյթ, բարքեր ու սովորութիւններ ունինք: Դեռ Քօրքուդ Աթայի, Իսմայիլ Շահի, Աշըք Քէրէմի, Քէօր Օղլուի գըրքերը տարածուած ու սիրուած են ամբողջ օղուզեան աշխարհին մէջ: Թուրք բանաստեղծ Ֆիւզուլին մեր բոլորիս կը պատկանի: Թուրք ազգի եւ ազգայնականութեան սահմանները ուրեմն Թուրքիայի աշխարհագրական սահմաններէն անդին կ'անցնին»:

Իսկ «Թուրանեան»ը, որ լեզուաբանական անունն է Ուրալ-Ալթայեան ընտանիքին եւ կը պատկանի ամբողջ ցեղին, Զիա եւս, շատ մը ուրիշ փանթուրանիստներու պէս, կ'իւրացնէ եւ կը նոյնացնէ անոր մէկ ստորաբաժանումին, թրքականին, հետ:

«Գալով Թուրանին, Թուրանը չէ, ինչպէս ոմանք կը խորհին, ժողովուրդներու խառնարան մը, որուն մէջ Թուրքերէն զատ կան Մոնղոլներ, Թունֆուզներ, Ֆիններ ու Հունգարներ: Այդ խումբը, գիտութեան լեզուով Ուրալ-Ալթայեան կը կոչուի»: «Շատ աւելի նեղ է Թուրանականութեան սահմանը. Եաքութները, Գըրկըզները, Եօզբէքները, Քըփչաքները, Թաթարներն ու Օղուզները կը կազմեն մէկ լեզուաբանական-ցեղաբանական խումբ: Թուրան՝ թրքական այդ ցեղերուն ընդհանուր անունն է: Թրքական զանազան ճիւղերը ընդգրկող մեծագոյն

թրքական աշխարհով կը սահմանափակուի Թուրանիան։

Զիա Գէօք Ալփ Թուրք քաղաքականութեան համար կը գծէ զոյգ իդէալ, առաջինը՝ մոտաւոր-օղուզականութիւնը․ երկրորդը՝ հեռաւոր-թուրանականութիւնը։ Աւելի ճիշդ, ան կը քարոզէ իդէալներու երրորդութիւն մը, որուն պիտի համնին աստիճանաբար․ 1․ Թիւրքճիւթիւն, 2․ Օղուզճիւթիւն, 3․ Թուրանճիւթիւն, երրորդը ըլլալով վերջին կայանը, գերագոյն նպատակը։

Զիա լաւ գիտէ, որ Թուրանական դաշնակցութիւնը կամ կայսրութիւնը Քըզըլ Էլմա*) մըն է, երեւակայութեան աշխարհին մէջ միայն գոյութիւն ունեցող ծառէ մը կախուած։ Բայց գիտէ նաեւ, որ «այսօրուայ իրականութիւնը երէկուայ երազներէն է կազմուած» եւ թէ «մեծ է իդէալներու զօրութիւնը, նոյնիսկ եթէ միշտ իդէալ մնան անոնք»։

Ան գիտէ որ կարելի չէ մէկ ազգ կազմել (ազգի իր տուած սահմանումով), Ռուսաստանի մեծ ու պզտիկ Թուրանական ժողովուրդներէն, ինչքան ալ գիտակէս Թուրք ըլլայ անոնց բոլորի անունը։ Ան գիտէ, որ հիւսիսային Թաթարները կ՚աշխատին ինքնուրոյն լեզու եւ կուլտուրա ստեղծել եւ ատոր արդիւնքը, ուշ կամ կանուխ, ա՛յն պիտի ըլլայ, որ

---

*) Քըզըլ Էլմա (Կարմիր Խնձոր) Զիա Գէօք Ալփի յայտնի մէկ պատմուածքին անունն է։ Ան իր գաղափարները ժողովրդին մէջ տարածած է բանաստեղծութիւններու եւ գեղեցիկ հէքեաթներու միջոցաւ։

երկու ազգ պիտի ըլլայ, թուրք եւ թաթար: Ան գիտէ, որ նոյնը կը փորձեն եւ Բաշքըրները, Գըրկըզները, Եօզբէքները: «Չխօսինք Եաքութներուն եւ Ալթայեան Թուրքերուն մասին»:

Ի՞նչ վնաս ունի. Թող անոնք ստեղծեն սեփական կուլտուրա եւ կոչուին սեփական անուններով: Բոլոր նորաստեղծ Թուրք ազգերը պիտի դաշնակցին իրենց մէջ եւ կազմեն Մեծ Թուրանիան: Իսկ Օղուզի ցաւակները Թիւրք եւ Թիւրքմէն պիտի ապրին իրրեւ մէկ ազգ եւ պիտի կոչուին թուրք: Օղուզիստանն է մօտաւոր ապագայի Մեծ Թուրքիան:

Այսպէս, թէեւ հեռաւոր իտէալը — փանթուրանականութիւնն ալ ունի իր գործնական արժէքը Թուրքերու աչքին, իբրեւ ոգեւորութեան աղբիւր ժողովուրդի համար եւ դիւանագիտական զէնք պետութեան ձեռքին՝ անոնք կարելի եւ ցանկալի կը նկատեն աւելի մօտաւոր իտէալը — օղուզականութիւնը:

Ոչ միայն կուլտուրական, այլ եւ աշխարհագրական պայմանները բերումով, կը տրամաբանէ Թուրք գաղափարախօսը, ամենէն աւելի դիւրին է միացնել Թիւրքերն ու Թիւրքմէնները: «Ուրեմն, մեր յաջորդ քայլը պիտի ըլլայ օղուզականութիւնը, այսինքն՝ Թիւրքմէններու միացումը: Թուրքիա, Ազրբէյջան, Պարսկական Ատրպատական եւ Խուվարիզմ պիտի կազմեն վաղուայ Օղուզիստանը»:

Մենք խօսեցանք Զիա Գէօք Ալփի փանթուրանականութեան երեք փուլերէն երրորդին, Թուրանականութեան, եւ երկրորդին՝ օղուզականութեան վը-

րայ։ Այժմ տեսնենք թէ ի՛նչ է թիւ առաջին իդէալը — թիւրքճիութիւնը, որ Թուրքիոյ առնելիք առաջին քայլը պէտք էր ըլլար։

Այստեղ պիտի չզբաղինք Թուրք ընկերաբանին ուսումնասիրած կուլտուրական–քաղաքակրթական հարցերով, այսպէս կոչուած ակադեմական թիւրք–ճիութեամբ, որ Թուրանական գայլին վրան առած գառնուկի մորթն է միայն։ Անոր մասին պիտի խօսինք յաջորդ գլուխով։

1923–ին Զիա բէյ պէտք ալ չունէր խօսելու այն թիւրքճիութեան մասին, որուն սեւ գործը աւարտած, առաջադրած նպատակը գործադրուած էր արդէն։ Զէ՞ որ ինքն ու իր ընկերները, տասը տարի առաջ գրած ու խօսած էին պէտք եղածը, ներշնչելու եւ նուիրականացնելու համար իրենց նախնիքներու ամենէն «պանծալիին» իսկ նախանձը շարժելու կարող գործ մը — ամբողջ ժողովուրդի մը, անոր իրաւունքներուն եւ գոյութեան անխնայ եւ վերջնական հաշուեյարդարը։

«Թուրքիա թուրքերուն»․ այս էր Թիւրքիզմի նշանաբանը։

Զօրաւոր Թուրքիա մը միայն կրնայ ունենալ անհրաժեշտ բարոյական ու ֆիզիքական ոյժը ազատագրելու իր ազգակիցները եւ միացնելու զանոնք ուժեղ եւ տեւական կազմակերպութեան մը մէջ։

Իսկ օսմանեան կայսրութիւնը քայքայուած է եւ ուժասպառ։ Ո՞ւր պիտի գտնէ այդ ոյժը։ Նորէն Թրքութեան մէջ, այս անգամ իր սեփական ժողովուրդին, Անատոլուի «կոշտ» գիւղացիին մէջ։ Անոր ֆիզիքական պահեստի ոյժերուն, չարքաշ աշխա–

տութեան, անոր ծոցին մէջ պահուած աւանդութիւններուն եւ բարքերուն, անոր դեռ այսօր խօսած լեզուին մէջ: Մանաւանդ անոր հաւատարիմ հոգիին, կարգապահ ոգիին, բուռն հայրենասիրութեան եւ ռազմականութեան մէջ:

Բայց աւա՛ղ, Անատօլուի Թուրքէն, այդ խաս, անխարդախ շինուածանիւթէն չէ որ կառուցուած է Օսմ. Կայսրութեան շէնքը: Թուրքիայի տկարութիւնը իր ներքին կազմին արդիւնք է, իր թուրք չըլլալուն հետեւանքը: Միութիւն եւ Յառաջդիմութիւն կուսակցութեան գործադրել փորձած Միդհատեան Սահմանադրութիւնը կը նուիրագործէ օսմանեան աշխարհակալներու յաւէտ աւաղելի սխալը (օտար տարրերը ամբողջովին բնաջնջած կամ բռնաձուլած չըլլալը), դարաւոր րայեաները բարձրացնելով օրինապէս հաւասար դիրքի:

Քրիստոնեայ ըլլան թէ իսլամ, մերինէն հիմնովին տարբեր մշակոյթներ եւ դարաւոր անցեալ ունեցող, մերինին ուղղակի հակընդդէմ ձգտումներ ունեցող ժողովուրդներէն հայրենասիրութիւն ըսպասել ոչ միայն ծիծաղելի, այլ եւ վտանգաւոր է: Անոնք չեն կրնար մեր իղձերուն, մեր նպատակներուն ծառայել, մեզի հետ քալել, մեզի հետ նոյնանալ: Մե՞նք պիտի երթանք անոնց ճամբէն: Ո՛չ, այդ մեզի համար, որպէս թուրք, մահ է:

Ամէն բանէ առաջ ուրեմն, Թուրքիա պէտք է թրքանայ:

Թուրք մտաւորականը պէտք է թրքացնէ իր ժողովուրդը. բնական ու բնազդական թրքութեան վրայ պատուաստէ բուռն, գիտակից թրքութիւն:

Ասոր համար ան պէտք է ստեղծէ ազգային մշակոյթ։

Իսկ կառավարութիւնը պէտք է թրքացնէ երկիրը։ Ան պէտք է վճռապէս փոխէ իր քաղաքականութիւնը. հրաժարի օսմանցիութիւն խաղալէ. դադրի չփոթելէ իսլամը Թուրքին հետ։ Ան պէտք է կռթնի բացառապէս թուրք տարրին վրայ եւ բացառապէս ոյժ տայ անոր։ Միւս տարրերը գոյութիւն չունին իբրեւ ուրոյն ազգեր, անոնք իրաւունքներ չունին։ Պէտք է թրքանան կամ կորսուին։ «Օսմանեան ազգ» չկայ. մէկ ազգ կայ, մէկ ազգ պիտի ըլլայ ասկէ վերջ Թուրքիայի մէջ եւ ա՛յն թուրքն է։

Ա՛յս է թիւրքճիութիւնը։

VI

ԴԷՊԻ ԻՐԱԿԱՆԱՑՈՒՄ

Լեզուական բարեկարգութիւն եւ գրական վերածնունդ․— Երկու լեզուներ կային Թուրք իրականութեան մէջ․ առաջինը օսմաներէնն էր, ոստանիկ բարբառը, ղեկավար բարձր շրջանակներու եւ ինտելլիգենտներու լեզուն։

Երկրորդը՝ ժողովուրդի խօսած լեզուն էր, ռամկօրէնը, որ արհամարհանքով կ՚անուանուէր Թրքերէն։

Թանզիմաթէն առաջ օսմ․ գրականութիւնը, ինչպէս ամբողջ օսմ․ կեանքը, ենթարկուած էր բոլորովին արաբական էթիքի (բարոյագիտութեան) եւ պարսիկ էսթէթիքի (գեղագիտութեան) ազդեցութեան։

Այսպէս կոչուած «Դիւաններու Գրականութիւնը» — Քասիդէ եւ Ղազէլ — նուիրուած էր ամբողջապէս Ալլահին, Փէյղամբէրին, Խալիֆային, Վիզիրային եւ կնոջ ու գինիի գովքին։ Ֆիւզուլի աշխարհռչակ Թուրք բանաստեղծը այս արեւելեան շրջանի ամենէն փայլուն ներկայացուցիչն է։

Երկրորդ Թանզիմաթեան շրջանը, որ արեւմտեան կը կոչուի, ինկեր էր եւրոպական, մասնաւորաբար Ֆրանսական ազդեցութեան տակ, որ ի սկզբան Թէեւ բարեբար, հետզհետէ մանաւանդ Համիդեան բռնակալութեան օրերուն, դարձեր էր վտասակար։ Օսմ․

գրական լեզուն թէեւ որոշ չափով թեթեւցած արաբերէն եւ պարսկերէն բառերու աւելորդ բեռէն եւ ճոռոմ դարձուածքներէն, այս անգամ ծանրաբեռնուեր էր ֆրանսերէն բառերով եւ արեւմտաբանութիւններով:

Այս բոլորի դէմ հակազդեցութիւն մըն էր Սելանիկի մէջ սկսուած Եէնի Լիսանական շարժումը, որ Պոլսոյ Թիւրք Եուրդու-ին մէջ առաջ կը տարուէր բուռն թափով:

Թիւրքիստներու որակումով «օսմաներէնը» Թուրքերու քաղաքակրթութեան լեզուն էր. «ռամիկ թրքերէնը»՝ իրենց մշակոյթին:

«Կուլտուրը», կ'ըսէ Զիյա Գէօք Ալփ, «ազգային է. քաղաքակրթութիւնը՝ միջազգային»... «տիրող դասակարգը Թուրք ժողովուրդին կը պարտադրէր իր անտանելի աշխարհաքաղաքացիութիւնը»: Պէտք էր փրկել «Թուրք կուլտուրը» «միջազգային քաղաքակրթութեան» ճիրաններէն:

Թիւրքիստները, ի հարկէ, ռահվիրաներ չէին բառին ճշգրիտ առումով:

1860-ական թուականներէն ի վեր, ինչպէս յիշեր էինք, ջանքեր թափուած էին օսմաներէնը զտելու արաբերէն ու պարսկերէն բառերէ եւ դրել զուտ թրքերէնով: Առաջին փորձը ըրեր էր Շինասի. իսկ աւելի մօտիկ անցեալի մէջ կազմուած Իքդամ խումբը, ծանօթ Թասֆիէճի (մաքրագործող) անունով, կ'աշխատէր նոյն նպատակով:

Նոր խմբակի ճիգերուն մէջ նշանակելին սակայն շարժումի ուժգնութիւնը եւ անոր քաղաքական ուղղութիւնն էր:

Եէնի Լիսանականները կ'առաջադրէին — Թըրքերէնին վերադարձնել իր պարզութիւնն ու առուգութիւնը եւ տանելով զայն դէպի Թուրանեան Թափառայածներու բարբառները: Աճանց ու բարդութիւններ չինել Թիւրք քերականութեան համաձայն: Մինչեւ անգամ եթէ անհրաժեշտ ըլլայ փոխ առնել արաբերէն եւ պարսկերէն արմատներ՝ բառերը կերտել Թրքերէնի ոգիին եւ օրէնքներուն համեմատ:

Անոնք կ'առաջադրէին նոյնպէս՝ լքել Մուսլիմ Նաճի—Աբդիւլ Հաքք Համիդ գրական շրջանի «արհեստական եւ փրանսական ազդեցութեան տակ վատասեռուած» բանաստեղծութիւնը: Գրել Թիւրք ներշնչումով եւ միջնադարեան Թիւրքմէններու տաղաչափութեան օրէնքներով: Գրել Թիւրք հասարակ ժողովուրդին եւ բոլոր թրքական ժողովուրդներուն հասկնալի լեզուով:

Փորձեր եղան նաեւ լքելու արաբական տառերը եւ անոնց տեղ առնելու լատինական այբուբենը. մինչեւ անգամ առաջարկուեցաւ որդեգրել հին սիբիաք տառերը, որ Թուրանի մէջ կը գործածուէին մինչեւ 15-րդ դար:

Նոր Թրքերէնը մշակելու եւ գեղեցկացնելու կ'աշխատէին երիտասարդ տաղանդներու ամբողջ գունդ մը, որոնց ամենէն յայտնիներն են արձակագիրներ — Եաքուբ Քադրի, Եահեա Քէմալ, Ֆալիհ Ըըֆքը, Թէվֆիք Խալիդ, Րէշադ Նուրի եւ. բանաստեղծներ — Օրխան Սէյֆի, Ֆարուք Նաֆիզ, Եուսուֆ Զիյա, Հիքմէթ Նազիմ, Վալա Նուրէդդին, եւն.:

Նոր դպրոցին պարծանքը սակայն Մեհմէդ Է-

մինն էր, Թիւրք–ազգային բանաստեղծը, իրենց ուռուցիկ յորջորջումով՝ «Թուրքիոյ Շէյքսփիրը»։

Ան անպաճոյճ եւ ուժեղ լեզուով մը, որ կարելի եղածին չափ կը մօտենար զուտ թրքերէնի, *կ'երգէր ցեղին անցեալ մեծութիւնը, հեռաւոր հայրենիքն ու գալոց փառքը։ Ահաւասիկ նմոյշ մը իր բանաստեղծութենէն.—*

«Մեզի կը պատկանի ամէն բան,
Որ թուրքի կոկորդէ կը հնչէ.
Մե՛րն է այն երկիրը ընդարձակ
Որ երբեմն աշխարհներ կ'ընդգրկէ։

Ո՛վ Թուրան, Սուրբ Թուրան, քու ամէն
Անկիւն կը փսփսայ զրոյցներ,
Հէքեաթներ իմ հզօր նախնիքէս,
Եւ անցեալ փառաւոր օրերէն։

Բիւրաւոր յաղթական իշխաններդ
— Դիւցազնեայ նուաճող ազգերու —
Շուքի մէջ ձգեցին Հնդիկի
Եւ Չինի մեծութեան դարերը։

Լաւագո՛յնը բոլոր ազգերէն
Դուն այն հին Ոյժն ես, որուն առջեւ
Հսկաներ ու դեւեր կը ծռին
Գետնամած սարսափով։ *Եւն.*»։

Այս եւ ոչ այն ատեն «Ազատամարտ»ի մէջ արտատպուած «Բրաք Եափմա» — «Թո՛ղ, մի՛ չինէր»,

այսինքն՝ (դէնք) — եւ նման հակամիլլիթարիստ ու խաղաղ-աշխատաւորական քերթուածներ կ'արտայայտէին Մեհմէդ Էմինի եւ Նոր-Թուրք երիտասարդութեան ճշմարիտ զգացումները։

Այսպէս Զիյա Բէյի խմբակը, Թուրք ժողովուրդի կրօնական զգացումները վիրաւորելու եւ նոյնիսկ համիսլամութեան դատը վտանգելու գնով, կռիւ կը յայտարարէր արաբ եւ պարսիկ ազդեցութիւններուն դէմ — բառ, տառ, քերականութիւն, ոճ եւ րիթմիք — որ օսմ. լեզուին վրայ տիրական եղեր էին դարերէ ի վեր: Կռիւ կը յայտարարէր նաեւ արեւմտեան այն թեթեւ չպարին դէմ, որ Ժթ. դարու ժառանգութիւնն էր եղած. կը դառնար դէպի ցեղային աղբիւրը եւ անկէ առնելով իր նիւթն ու ներշնչումը, կը ձեռնարկէր կռանելու Թուրանական ժողովուրդներու իրերահասկացողութեան եւ միութեան հզօր գործիքը — Նոր Թրքերէն Լեզուն:

Դէպի ժողովո՛ւրդ. (Խալքա Դօղրու).— Այս էր Թիւրքճիներու մէկ ուրիշ նշանաբանը: Մտաւորականութիւնը դէպի ժողովուրդ պէտք է երթայ «անոր քաղաքակրթութիւն տալու, անկէ մշակոյթ առնելու» համար: Ուսումնասիրել Թուրք ժողովուրդի լեզուն, մտածելու, զգալու ձեւը, բանահիւսութիւնն ու երաժշտութիւնը, անգիր դպրութիւնը, տօները. ուսումնասիրել եւ վերակենդանացնել: Միայն ժողովուրդին երթալով, կ'ըսէին անոնք, եւ զայն արտայայտելով է, որ կարելի է ազգային elite մը (ընտրեալ դաս) կազմել:

Դէպի Արեւմո՛ւտք. (Ղարբա Դօղրու) նշանաբանը կապուած էր նախորդին. Թիւրքիստները կը

յայտարարէին, որ Թիւրքիոյ համար եւս ինչպէս
Ճափոնի, եկեր էր ժամանակը քաղաքակրթութիւն
փոխելու: Ճափոնի օրինակը, կ'ըսէին, ցոյց կուտայ
որ ազգ մը կրնայ որդեգրել արեւմտեան քաղաքա-
կրթութիւնը առանց զոհելու սեփական կրօնը, մը-
շակոյթն ու ազգային իդէալը:

Եւ այս ծրագրին հետեւելով անոնք հասարա-
կութեան կը ծանօթացնէին շատ մը եւրոպական հե-
ղինակներ. երկարաշունչ եւ լուրջ աշխատանքներ
չէին կատարեր անոնք այլ հատ ու կտոր փոխադրու-
թիւններ կամ հապճեպ ուսումնասիրութիւններ յա-
խուռն եզրակացութիւններով:

Այս Նոր-մտաւորական Թիւրքերը Եւրոպայէն
կ'ուզէին միայն ինչ որ իրենց կրնար ծառայել իբրեւ
փաստ, թաքթիք կամ թէքնիք, բայց ոչ բարոյական-
ընկերային իդէալներ: ««Էվրոփա քաֆալը Թիւրք
քալպը» (եւրոպական գլխով, Թիւրք սրտով) ըլլալ.
այս էր իրենց իդէալը: Անոնք ընտրած էին իրենց
քաղաքական նպատակը եւ արեւմուտքէն կ'առնէին
ժամանակակից զէնքը — գաղափարի ոյժը:

Բարացուցական էր տեսնել, թէ ինչպէս անոնք
«մեծ գիտնական» կ'անուանեն այն հեղինակները,
որ կը գովէին զիրենք եւ «տգէտ հէրիֆ» կը կոչէին
անոնք, որ կը դատապարտէին իրենց «հերոս»ներուն
ոճրագործութիւնները. թէ ինչպէս իբրեւ հակաբը-
նական, ապազգային եւ իրենց խորթ կը հալածէին
թանզիմաթեան սերունդին Ֆրանսայէն ներմուծած
«ազատութիւն, հաւասարութիւն եւ եղբայրութիւն»
սկզբունքը եւ կը պանծացնէին Deutschland Uber
Alles-ի կարգախօսը, որ ստեղծեց, կ'ըսէին, գեր-

ման ազգին միութիւնն ու մեծութիւնը:

Պատմական Վերյիշումներ եւ Աւանդութիւննե-րու Վերակենդանացում.— *ի՞նչ հարկ կար, սա-կայն, մինչեւ Փրուսիա երթալու, երբ աւելի մօտիկ էր ցեղին սեփական աւանդութիւնը, «միակ կաղա-պարը, որու վրայ պէտք է ազգ մը ձեւակերպէ իր նկարագիրը»: Այս աւանդութեան մեծագոյն դէմքը Ճէնգիզ Խանն էր,* Ոյժի Աստուածը, Անդրօք Կայսը-րը: *Այդ աւանդութիւնը սրածութեան եւ աւերա-ծութեան հերոս հորդաներու աւանդութիւնն էր:*

Զիյա Գէօք Ալփի Թուրանէն *յետոյ, Ահմէդ Հիք-մէթ՝* Գէնճ Քալէմլէրի *մէջ հրատարակած էր իր* Ալթըն Օրդու *պատմական ուրուագիծը: Ալթըն Օրդուն՝ Ոսկի Բանակը՝ կազմուած էր Թրքական հինգ* բուդուն*ներու (ցեղ) միութեամբ, որոնք Ճէն-գիզի Թոռ Բաթու Խանին հրամանատարութեան ներ-քեւ արշաւեցին մինչեւ Սիլեզիա եւ Լեհաստան: Ա-սոնք է որ Ռուսիայի մէջ հիմնեցին Արեւմտեան Քըփչաքներու կայսրութիւնը:*

Զիյա Գէօք Ալփի կարծիքով, որ քննութեան չի դիմանար, այդ ցեղերն էին, Սելճուքները, Եօղբէք-ները, Քըփչաքները եւ Եաքութները, Այս միութեան ոսկեդարին է, որ կ ակնարկէ Զիյա իր ծանօթ Թիւրքճիւլիւք *բանաստեղծութեան մէջ, որու թարգմանութիւնը կուտանք այստեղ.*

ԹԻՒՐՔՃԻԼԻՔ

Արեւմուտքի կը լսեն ձայնն, իրենց ձայնն ալ կ՛ը-
նեն լսելի
Անոր սրտին կը խօսին սիրտն անոր կը դըղըրդեն․
Սակայն բնաւ չեն մոռնար Օղուզխանի որդիներն
Թուրան կոչուած երկիրն այն, Թուրան կոչուած
այն անունն:

Ո՛վ թըրքութեան թշնամի, աչք պտըտցուր գիրքե-
րուն
Ֆարապիներն(1) ո՞վքեր են, Ուլուղ Բէկերն(2) ով-
քե՞ր են․
Իբն ի Սինաները(3) մեծ որոնցմէ՞ են մի՛ մոռնար
Որոնցմէ են մի՛ մոռնար Աթիլաներն(4) դիւցազուն:

---

(1) *Էբու Նասր Մուհամմէդ Իբն ի Թարխան* էլ Ֆարապի· — *Իսլամի ամենամեծ փիլիսոփան Ավիսէննայէն առաջ: Ծնած* 870, *մեռած՝* 950: *Կոչուած է «Արիստոտէլի յաջորդը»· ծագումով* Թուրքեստանի *է. սնած է Բաղդադ· ունի բժշկական, մաթեմաթիկական եւ իմաստասիրական (մանաւանդ արիստոտելեան) գրուածներ:*

(2) Ուլուղ բէյ (1394–1449)· *Թիմուրլէնկի թոռը· աստեղագէտ. հիմնած է Սմրղանդի դիտարանը,* 992 *աստղերու տեղը վերագտած եւ անոնց վրայ* 24 *նոր աստղերու գիւտը աւելցուցած է:*

(3)· *Էբու Ալի էլ Հիւսէյին, Իբն Աբդուլլահ,* Իբնի Սինա (*Ավիսէննա*) 980–1037· *«արաբ» փիլիսոփայ. ծնած Բուխարա. մայրը Թուրքեստանցի, հայրը՝ Բալխէն գաղթած պարսիկ:*

(4)· Աթթիլա *հոներու թագաւոր* (406–4539)· Աստուծոյ պատուհասը *որ կը կարծենար ըսելով. «Իմ ձիուս կոխած տեղը խոտ չի բուսնիր»:*

Թուրքերն այսօր լոկ *ցեղ* մ'են վաղը *մէ՛կ ազգ* պիտ
ըլլան
Անո՛նց որ չեն թուրքին հետ ինծմէ անէ՛ծք բարձ–
. . բաձայն ·
Թուրքը բնաւ չընկրկիր թուրքն նահանջել չի գիտեր
Սակայն իր մեծ սիրտէն ալ Ոսկեդարը չի ջնջեր :

Մինչեւ այն Թուրք ժողովուրդը ծանօթ էր իսլամական պատմական դէպքերուն եւ անձերուն միայն. ան կապուած էր մահմեդական աւանդութիւններուն (հադիս), սուրբ վայրերուն եւ գրականութեան: Ան միայն Քուրան կը կարդար, աւելի ճիշդ չէր կարդար, եւ դէմքը կը դարձնէր դէպի Հարաւ, Մէքքէ: Թիւրքիստ գրականութիւնը առաջին անգամ ըլլալով կը ձեռնարկէր Թուրք ժողովուրդին դէմքը դարձնել դէպի Արեւելք, դէպի Ալթայները, ուսկից եկած էր ինքը, եւ դէպի ետ, Թուրք աշխարհակալութեան օրերը: Ան անցեալի մեծութեններէն կը հանէր Թուրք հերոսները՝ Աթթիլա, Ճէնգիզխան, Ալփ Արսլան, Թիմուրլէնկ, Ուլաղու եւ Օղուզ եւ կը խանդավառէր Թուրք ժողովուրդը անոնց յաղթանակներով եւ նուաճումներով: Անոր կը բերէր նմոյշներ «հին Թրքական փայլուն քաղաքակրթութենէն». (Թուրքերը իրենցը կը համարեն բուլղարներու, ֆիններու եւն., մէկ խօսքով բոլոր Թուրանեան ժողովուրդներու իրենց ետեւ թողուցած քաղաքակրթութիւնը, որուն մնացորդները կը գտնուին բնաշխարհին մէջ): Կը վերակոչէր Թրքական հին սովորոյթներն ու ազգային խաղերը — ձիարշաւը, քարագէօզը, քէօրօղլուն: *Կը ծանօթացնէր Թրքական*

ազգ. կերակուրը՝ չէօլէնը եւ ազգ. ըմպելին՝ քումիզ*):

Թիւրքիստները մասնաւոր ջանք կը թափէին բարձրացնելու հանրային կարծիքը Թուրքին արժանիքներու եւ առաքինութիւններու մասին. անոնք կ'ուզէին հիմնել ազգային աւանդութիւն եւ նոր, ցեղային հայրենասիրութիւն: Անոնք կը մերժէին ի–

---

*) Այս ուղղութեամբ մեծ աշխատանք կատարած է մանաւանդ Թուրք յայտնի բանասէրը՝ Քէօփրիւլիւզադէ Ֆուադ բէյ, փրոֆէսէօր համալսարանի եւ հիմնադիր տնօրէն Պոլսոյ «Թրքագիտական Կաճառին»: Անցեալ տարի (1925, օգոստ.) լոյս տեսաւ հաստատութեան օրգանը՝ Թիւրքիյաթ Մէճմուասը (Հաւաքածոյ Թրքագիտութեան), խմբագրութեամբ Քէօփրիւլիւզադէի: Հանդէսին կողքին վրայ նկարուած է ջահ մը, ուսման եւ քաղաքակրթութեան հասարակ տեղիք դարձած խորհրդանիշը: Ինչ որ սակայն խիստ ինքնատիպ է այնտեղ, ջահին առջեւ կեցած է գայլ մը, Թուրանեան Չէնան կամ Բուրչինան, որ երախաբաց, ժանիքները ցցած եւ լեզուն դուրս ձգած կը դիտէ բոցը: Անշուշտ Ֆուադ բէյ ըսել կ'ուզէ, որ Թուրանեանը կը ձգտի քաղաքակրթութեան: Ո՞ւր տեսնուած է սակայն որ գայլը լոյսի ձգտի. ո՞վ չի գիտեր որ ան հեռու կը փախչի վառ ջահերէ:

Պատկերը արդէն այնպէս մը նկարուած է, որ կ'ըսես թէ այս րոպէիս գազանը իր շունչով պիտի մարէ բոցը...

Աչքը լո՛յս Արեւելքի ջահակրութեան սիրահարներուն...

րենց նախահայրերուն վերագրուած բարբարոսութիւնները զանոնք համարելով «նուաճուած ազգերու ոխին արդիւնք» եւ թոյն կը թափէին մանաւանդ Իրան–Թուրան կռիւներու երգիչ պարսիկ բանաստեղծ Ֆիրդուսիին վրայ, իր Շահնամէին համար:

Անոնք կը դատապարտէին անգամ Նամըք Քէմալը՝ մինչ այն պաշտուած «ազգային բանաստեղծը» իր մէկ դրամային մէջ Թիմուրլէնկի դէմ կռուող պարսիկ Շահին կողմը բռնած ըլլալուն համար: Այլեւս Նամըքի օսմանցիական հայրենասիրութիւնը չէր գոհացներ զիրենք:

Կռիւ կրօնի ազդեցութեան դէմ. — Փանթուրանիզմը եւ փանիսլամիզմը *այնքան ալ հաշտ շարժումներ չեն: Ճիշդ է, որ Թրքօ–Թաթար ժողովուրդները միաժամանակ մահմեդական ըլլալով, շատ անգամ փանիսլամիզմն ու փանթուրանիզմը կը գործեն զուգահեռաբար եւ չեն բաղխիր իրարու:*

Սակայն սկզբունքով հակառակ են իրարու եւ դերակշռութեան խուլ պայքար մը կը մղուի երկուքին միջեւ: Բոլոր միւսիւլմանները եղբայր են, ըստ իսլամի, որուն իդէալն է քաղաքական Իմամէթը *— տիեզերական ռամկավար աստուածապետութիւն:*

Թիւրքիստները իրենց առաջին իսկ փորձերուն բաղխեցան այս հասկացողութեան ստեղծած լուրջ արգելքներուն ,եւ որոշեցին զգուշութեամբ, բայց վճռականօրէն խորտակել զանոնք:

Թուրանեանը իր խառնուածքով երբեք կրօնական չէ. «Թիւրքման դաւիֆ իւլլիման» — Թիւրքմէն՝ տկար հաւատքով — կ'ըսէ արաբական առածը:

Սելճուքները երկու դարու մէջ երեք անգամ կրօնք փոխած են... Թուրանեանին աւանդութիւնը հանդէպ իսլամին եւ Խալիֆայութեան, յաւէտ պատկերամարտիկ է եղած. այդ ցոյց կուտայ դարերու պատմութիւնը Բաղդադէն՝ Քահիրէ եւ Քահիրէէն՝ Պոլիս:

Թուրքերը մէկ հատիկ կրօնական պատերազմ չեն մղած իրենց զինուորական արկածալից կեանքի ընթացքին: Անոնց միակ կիրքը, տիրապետող շարժառիթը եղած է աշխարհակալել եւ կողոպտել: Այս կռուազան վաչկատուները անհաղորդ են միսթիք ապրումներու եւ անտարբեր՝ բնազանցական վիճաբանութիւններու: Մէկ բան միայն կը թրթռացնէ անոնց կոշտ հոգին — հողը եւ դրօշակը, որ կ'երթայ արշաւող զինեալ բազմութիւններու առջեւէն:

Թիւրքիստ աստուածաբանները ուրեմն սկսան հարուածել նախ կրօնական «նախապաշարումները», այնպէս, անվարժ դիտողներու աչքին տալով կրօնական րէֆորմի մը պատրանքը: Երկրորդ քայլին անոնք ձեռնարկեցին աւելի լուրջ, ազատագրական-անջատողական շարժումի մը. սկսան Քուրանը թարգմանել Թրքերէնի, հրատարակել բիւրաւոր օրինակներով եւ բաժնել: Ինչպէս արաբի լեզուական, գրական եւ իմաստասիրական ազդեցութիւնը կ'ուզէին տապալել, այնպէս եւ առաւելապէս կը ճգնէին քանդել կրօնականը, որպէսզի անոնց տեղ կարենան կանգնել զուտ Թրքականը:

Անոնք սկսան պահանջել, որ խութբէի աղօթքները եւ քարոզները մզկիթներու մէջ կատարուէին Թրքերէն լեզուով, փոխանակ ... վերցուին արաբերէն նուիրական

վերտառութիւններ, եւն., եւն.: Այս բոլորի մէջ Թիւրքճիները կը զգուշանային իբր հակակղեր, մանաւանդ, հակակրօն հրապարակ գալէ. անոնք կ'աշխատէին միայն ապացուցանել անկախ ազգային կրօնի մը անհրաժեշտութիւնը: Կրօնք մը, որ Թուրք ժողովուրդի հոգիին հարազատ արտայայտութիւնն ըլլար: Կը պնդէին, որ իրենք լաւ մահմեդականներ էին (թերեւս... արդարեւ Զիյա բէյի գաղափարները, որ օսմանցլութենէ Թրքականութեան փոխանցման շրջանը կը ներկայացնեն, բաւական չափաւոր են շատ կէտերու մէջ): Սակայն, կ'ըսէին անոնք, իբրեւ Թուրքեր իրենք արաբներէն տարբեր կերպով կը մեկնաբանեն Քուրանը: «Երկու ժողովուրդներու հոգեբանութիւնը խորապէս կը տարբերին իրարմէ. մէկը Սեմական է, միւսը՝ Մոնղոլական: Արաբը ասէթիք է (խստակեաց), Թիւրքը՝ եպիկուրեան (հեշտակեաց). արաբի աստուածը, ինչպէս հրեային, երկիւղի Աստուած է — մէհաֆէթ ուլլահ — Թուրքինը՝ Սիրոյ Աստուած(?) — մէհապէթ ուլլահ»:

Այսպէս, Թիւրքիստները կ'աշխատէին խորտակել մահմեդական աւանդութեան եւ գաղափարաբանութեան կաշկանդիչ կապանքները եւ Թուրանական ժողովուրդները իրարու շաղկապել ցեղային կապերով:

Անոնք կը յարձակէին մանաւանդ մահմեդականութեան Շիի աղանդին վրայ, որպէս ծնունդ պարսկական ազգային ոգիին, որուն ենթարկուած էին Հիւսիսային Պարսկաստանի, Կովկասի եւ մասամբ Անդրկովկասի իրենց ազգակիցները: Այստեղ աւելի

կը շեշտուէր քաղաքական ձգտումն ու շարժառիթը կրօնական հակառակութեան մէջ։

Կռիւ օսմանցիութեան դէմ.— Ամենէն բուռն եւ հետեւողական, թէեւ ոչ այնքան մեծաշռինդ կռիւը կը մղուէր օսմանցիութեան սկզբունքին դէմ։ Թիւրք Եուրդուն փանթուրանիստ օրգան էր գերազանցապէս։ Թիւրքիստները երկարապատում պատիպատ յօդուածներով կամ կարճ, կատաղի յարձակումներով կը սեւցնէին օսմանցիութիւնը, զայն համարելով կայսրութեան գլխուն եկած բոլոր դժուարութիւններուն հիմնական պատճառը։

Իզզէթ Ալէվին, կրակ ու բոց ժայթքելով, բացէիբաց կը յայտարարէր, որ անցանկալի է օթօմանիզմը, որովհետեւ արգելք կ՚ըլլայ փանթիւրքիզմին։ Առիթ չէին փախցներ ոչ-թիւրք տարրերուն եւ անոնց ձգտումներուն վրայ կասկած ձգելու եւ գրգռելու թուրք ժողովուրդի կատաղութիւնը անոնց վայելած իրաւասութիւններուն եւ տնտեսական ու այլ գերակշիռ դիրքին դէմ։

Փանթիւրքական փրոփականդը.— Լայն բացուած էին Թիւրք Եուրդու-ի էջերը ամէն տեսակ ցեղաբանական, լեզուաբանական եւ պատմական «ուսումնասիրութիւններու» եւ փրոփականդի համար։

Հանդէսը կը վերակենդանացնէր եւ շրջաբերութեան կը դնէր շատ մը թաթար, ջղաթայ եւ ույղուր բառեր։ Բաբէրի, Հնդկաստանի Մոնղոլ կայսրութեան հիմնադրին, հռչակաւոր յիշատակարանը, **Քութադքուբիլիք** (օրհնեալ գիտութիւն) թիւրքճիներուն համար հանդիսացաւ թուրանեան բառերու

գանձարան:

Այնտեղ շատ մը յօդուածագիրներ տեղեկութիւններ կը հաղորդէին հեռաւոր եւ մօտաւոր «Թուրք» ցեղերու նկատուկացին, վարքուբարքին եւ սովորոյթներուն մասին եւ անդադար «Թուրք մեծ աշխարհէն» եւ «ազգային մեծ իդէալէն» կը ճառէին:

VII

ՄԻՆՉԵՒ ՀԱՄԱՇԽԱՐՀԱՅԻՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ

Բալքանեան պատերազմը դարձակէտ.— Բալքանեան պատերազմը Թուրք ժողովուրդին համար յուսալքումի եւ նոր յոյսերու յուզումնալից շըրջան մ'եղաւ: Թրիպոլեան պատերազմը արդէն սարսած էր Երիտասարդ Թուրքերու լաւատեսութիւնը· Բալքանեանը տուաւ «շնորհի հարուածը»: Երէկուայ ռայեաններէն իրենց կրած աղէտալի պարտութիւններն ու ծանր կորուստները անդրադարձան բոլոր խորհող Թուրքերու մտքին վրայ: Անոնք տեսան, որ պետութիւնը, որ յուսացած էին փրկել Սահմանադրութեան հռչակումով, կը քայքայուէր արագօրէն:

Եւ իբրեւ բնական հակազդեցութիւն՝ երեւան եկաւ քննադատական վերաբերմունքը· սկսաւ կատարուիլ արժէքներու խիստ վերագնահատում:

Ոմանք սկսան իրենց դառնութեան ամբողջ մաղձը թափել կայսրութեան բաղկացուցիչ տարրերուն վրայ: Մոռնալով թէ իրենց դարերու ապիկարութեամբ եւ զուլումով, որ շօշափելի փոփոխութիւն մը չէր կրած ազատական կարգերու հաստատումով, իրենք իսկ եղած էին պատճառը ոչ-Թուրք տարրերու բողոքներուն եւ ապստամբութիւններուն՝ Թուրքերը զանոնք ամբաստանեցին ապերախտութեամբ եւ դաւաճանութեամբ: Անոնք ժողո-

վուրդներու բնական ատելութիւնը բռնութեան դէմ եւ ինքնուրոյն գոյութեան պահանջը կը նկատէին օտար մեքենայութիւններու եւ քաղաքական դաւերու արդիւնք:

Ուրիշներ սկսան դատապարտել իրենց նախահայրերը — Ֆաթիհը՝ որ «մեղապարտ վեհանձնութեամբ» թոյլատրեր եւ առանձնաշնորհումներով քաջալերեր էր օտար ցեղերու ինքնուրոյն կեանքը Թուրքիոյ մէջ. Ֆաթիհի նախորդները որ, մինչ կը թոյլատրէր ժամանակի ոգին, թրէ չէին անցուցած բոլոր այլազգիները: Շատեր կիսաձայն կը գովէին Համիդի «կտրուկ քաղաքականութիւնը» եւ իրաւունք կուտային մեծ մարդասպանին: Կը քննադատէին Իթթիհատի թուլութիւնը եւ վերացականութիւնը, կ՚ուաղէին որ պարզամտօրէն հաւատացեր էին «այս օտար, թշնամի տարրերէն» մէկ ազգ եւ մէկ հայրենասիրութիւն ստեղծելու կարելիութեան:

Այս ընդհանուր յուսախաբութեան, դժգոհութեան եւ ինքնաձաղկումի վիճակը շատ նպաստաւոր հող էր համաթուրանական գաղափարներու տարածման համար: Փանթուրանիստներու գուշակութիւնները իրականացեր էին. օսմանցիութիւնն ու համիսլամութիւնը սնանկացած էին եւ կայսրութիւնը գահավէժ կ՚ընթանար դէպի իր վախճանը: Հիւանդ մարդու վիճակը հասեր էր ճգնաժամին:

Յանկարծ Թուրք ժողովուրդը զգաց գոյութիւնը ջերմ համակրութեան մը, որուն աղբիւրը հազիւ թէ ծանօթ էր իրեն: Շահագրգռութեան, կարեկցութեան, քաջալերանքի գրեր կուգային իրեն հեռաւոր ժողովուրդներէ — Խրիմէն, Կովկասէն,

Քազանէն, Խիվայէն ու Թաշկէնտէն: Պոլիս կը փութային պատուիրակութիւններ մեծամեծ գումարներով — Կարմիր Մահիկի բժշկական առաքելութիւններ, ամէն ասպարէզի անձնաւորութիւններ կրթուած կիներ ու մարդիկ...

Սահմանադրութենէն ի վեր, շնորհիւ համաթուրանականներու անխոնջ ջանքերուն, շատցեր էր Մէքքէ հաճի գացողներու թիւը: Այս ուխտաւորները Պոլսէն անցնելով, շփման կուգային իրենց օսմանցի արենակիցներուն հետ եւ փանթիւրքիստ փրոփագանդի մէյմէկ կամաւոր գործակալներ կը դառնային: Նաեւ մասնաւոր ընկերութիւններու միջոցաւ փանթուրանիստ գործիչներ սերտացուցեր էին կապը Թուրքերու եւ Ռուսաստանի Թուրանական ժողովուրդներուն միջեւ: Բալքանեան պատերազմի ատեն, կատարուած աշխատանքը սկսաւ տալ իր պտուղը:

Եւ ահա մէկ օրէն միւսը, հրաշքի պէս, ստեղծուեցաւ այն եղբայրութիւնը, որ այնքան խորթ եւ անհասկնալի թուեր էր օսմանցիներուն, Վամբէրիի առաջին այցելութեան ժամանակ: Այն եղբայրութիւնը, որուն անունով խօսող Թաթար մտաւորականները մինչեւ այն քմծիծաղով ընդունուեր էին:

Խալիդէ Էդիբ Հանըմն էր, որ առաջին անգամ հանդիսաւոր առիթով արտայայտեց «Մեծ Բաղձանքը» — «կը փափաքիմ, ըսաւ ան, աշխարհի բոլոր Թուրքերը քաղաքականապէս եւ կուլտուրապէս մեծ եւ անկախ տեսնել»:

Այս շրջանին կը զուգադիպի Թուրք կնոջ զարթնումը: Յատկանշական է, որ ան կը կրէր ազգայ-

նական դրոշմ։ Իսլամութեան պարտադրած քօղին ու վանդակին տակ դարերով պահուած հեշտասէր եւ անբարոյ Թրքուհին յանկարծ կը սթափէր իր մեղկ քունէն եւ ուսում ու կրթութիւն եւ գործելու ազատութիւն կը պահանջէր յանուն «վտանգուած հայրենիքին հանդէպ ունեցած իր քաղաքացիի պարտականութիւններուն» եւ յանուն «Թուրանական ազգային աւանդութեան»։

Թրքուհիները մեծ միթինկ մը սարքեցին Պոլսոյ Դար էլ Ֆիւնունին (համալսարան) մէջ, ուր ներկայ եղաւ Թուրք ամբողջ բարձր դասը․ հոն էին մինչեւ անգամ կայսերազուն իշխանուհիները․ կարեւոր մաս մը կը կազմէին Թուրք ուսանողուհիները։ Խալիտէ Հանըմ երկար բանախօսութեամբ մը ներկայացուց Թուրանականութեան սկզբունքը եւ գծեց անոր զարգացման ուղին։ Վերջը խօսեցաւ Գիւլսիւմ Հանըմ, որ Ռուսաստանի Թրքուհիներուն անունով արտայայտեց նոյն մտքերն ու փափաքները։ Հանդէսին մէջ մեծարուեցաւ Թուրք–ազգային խմիչքը — քումիզը — երգուեցան հայրենասիրական երգեր։ Աննկարագրելի յուզում եւ ոգեւորութիւն կը տիրէր։

Թուրք կինը տուեր էր ազդանշանը․ ժողովրդական յեղաշրջումը կը սկսէր։

Այնուհետեւ ամբողջ Թուրք երիտասարդութիւնը անվերապահ խանդով նետուեցաւ շարժման մէջ։ Հին գրողները կոտրեցին իրենց գրիչները եւ սկսան փանթուրանիզմին ծառայել։ Րիզա Թէվֆիք, Ջէլալ Նուրի, Սիւլէյման Նազըֆ, բոլորը որ կատաղի հակառակորդներ եղեր էին, կամաց կամաց յարեցան նոր գաղափարին։ Զարմանալիօրէն կարճ ժա–

մանակուայ մէջ ամբողջ մտաւորականութիւնը հաւատացեալ, համոզուած, կատաղի փանթիւրքիստ դարձեր էր:

Մամուլը նոյնպէս ամբողջապէս հաւատափոխ եղաւ: Իքդամ, մէկը Եէնի Լիսանականութեան ամենէն անհաշտ ընդդիմադիրներէն, խմբագրատան անունը դրաւ Իքդամ Եուրդու: Սիրաթը Միւսթաքիմ, փանթիւրքիզմի մոլեռանդ թշնամին, իր 183-րդ թիւէն փոխեց իր անունը եւՍէբիլ-Իւր-Րէշադ նոր անունով սկսաւ գրել համաթուրանականութեան ի նպաստ: Աքշուրա, Աղայէֆ, Րասուլզադէ, եւն., թերթին կանոնաւոր աշխատակիցները դարձան:

Երեւութապէս օթօմանիստ թերթերն անգամ, յաճախ ոչինչ պատրուակներով բանավէճեր կը ըստեղծէին, որպէսզի առիթ ունենան քարոզելու եւ տարածելու թիւրքիստ գաղափարները: «Թիւրքը անպատուեց»ը «տինիմէ սեպթ իթտի (կրօնիս հայհոյեցին)»ին տեղը անցաւ:

Էբիւզզիա Թէվֆիք բէյ յօդուածի մը մէջ Ճէնդիզի թաթարները «խունխար» (արիւնարբու) որակած ըլլալուն համար, ցոյցեր կազմակերպեցին անոր դէմ եւ փակել տուին թերթը: Նոյնպէս «Թիմուրլենկ» խաղին մէջ «մոնղոլ հերոսին երեւակայական խըժդժութիւններ վերագրելու» մեղադրանքով, անոնք յարձակեցան Մնակեանին վրայ եւ ստիպեցին որ յետս կոչում ընէ: Խեղճ Մնակեան կը քաշէր հեղինակին յանցանքը, աւելի ճիշդ, Թուրքին համար Թատրոն հիմնած եւ անոր իր ամբողջ կեանքն ու տաղանդը նուիրած ըլլալու մեղքը:

Այլեւս ոչ ոք կը կարեկցէր Եըլտըրըմ Բայազի-տին իր ողբերգական մահուան համար*)։ Ընդհակառակը, խստօրէն կը դատապարտէին զինքը իր երէցին, Թուրանական ընտանիքի մեծին, անսաստած ըլլալուն համար, Չէ՞ մի որ Թիմուրլէնկի, «այդ յաղթական դիւցազնին» նպատակն էր Մոնղոլ-Թաթարական մեծ կայսրութիւն մը ստեղծել։

Օսմանի աւանդութիւնը մէկդի կը շըպրտուէր։ Թուրքերը այլեւս չէին ուզեր անոր անունը կրել։

«Ո՞վ է Օսման, կը բացականչէր զինուորական վարժարանի փրօֆէսէօր մը, պահեստի սպաներուն ուղղելով իր խօսքը. «Ես ինձ հարց կուտամ, թէ ինչո՞ւ մեզ օսմանցի կը կոչեն...

Օսմանը Ալթայեան թիւրք մըն էր, որ իր թըրքական բանակով նուաճեց այս երկիրը։ Ուրեմն, աւելի պատուաբեր է մեզ համար կոչուիլ ա՛յն ժողովուրդի անունով, որուն կը պատկանէր ինքը, Օսման։

«Բարեկամներ, շուտով պիտի միանաք բանա-

---

*) Եըլտըրըմ Բայազիտ, օսմանեան Սուլթանը, պատերազմի մէջ Լէնկթէմուրէն յաղթուած եւ գերի բռնուած ըլլալով, Մոնղոլ աշխարհակալը զայն դնել տուաւ վանդակի մը մէջ եւ այնպէս պահեց ութը ամիս, մինչեւ Եըլտըրըմ մեռաւ, չդիմանալով կրած ստորնացումներուն եւ բարոյական ըկանքին։ Մինչեւ փանթուրանականութեան յարումը, օսմանցիները Բայազիտը նահատակ կը համարէին եւ Թիմուրը բարբարոս։

կին եւ պետերը պիտի ըլլաք մեր հերոսական զին-ուորներուն: Սովրեցուցէք անոնց, որ իրենք թիւրք են եւ թէ՝ եթէ կռուին Թիւրքիայի եւ անոր դրօշակին*) համար, անպայման պիտի տանին յաղթանակը: Վստահ եղէք, որ թիւրք ազգութիւնը աւելի լաւ է մեզ համար, քան մահմեդական կրօնը· ցեղային հպարտութիւնը առաքինութիւններու ամէնամեծն է»:

Արաբ սպայ մը յանուն օսմանցիութեան եւ խալամութեան, բողոքեց այս խօսքերուն դէմ:

—«Բոլոր օսմանցիները թուրք չեն», ըսաւ ան, «եւ եթէ կայսրութիւնը նկատուի պարզապէս թըր-քական, բոլոր ոչ-թուրք տարրերը օտարներ պիտի ըլլան, փոխանակ օսմ. կայսրութեան քաղաքական մարմնի ապրող անդամները ըլլալու», եւն.:

Բայց Թուրքերը որոշած էին այլեւս չկեղծել. «Գիտցէք, որ կրողութիւնները զգացումներէն տարբեր բաներ են — անմիջապէս եկաւ դասախօսի բիրտ պատասխանը — եւ թէ իրականութիւնը պէտք չէ շփոթել անոնց հետ: Դուք եւ ձեր ցեղը հպատակները էք Թուրքիայի· ո՞չ ապաքէն թիւրքերը ձեր երկիրը գրաւած են սրով… օսմանցիութիւնը, որուն համար կը խօսիք, ուրիշ բան չէ, եթէ ոչ քաղաքական խարդաւանանք մը, զոր դուք կը գործածէք ձեր սեփական նպատակներուն հասնելու համար: Գալով կրօնին, ան ոչ մի կապ ունի քաղաքականութեան հետ: Մենք չուտով առաջ պիտի քալենք

*) Ըսել կ'ուզէ ոչ թէ Սանճագը Շէրիֆին համար:

յանուն Թուրքիոյ եւ յանուն Թրքական դրօշակին, մէկ կողմ թողլով հաւատքը, որ անհատական եւ երկրորդական խնդիր մըն է միայն: Դուք եւ ձեր ազգը պէտք է լաւ հասկնաք, որ դուք թիւրք էք եւ արաբ ազգութեան եւ արաբ հայրենիքի պէս բաներ գոյութիւն չունին»: (Տես Le Fanatisme Panture, l'Asie Francaise, Avril-Juin 1917 page 72):

Այս ճառը կ'արտասանուէր Թուրքերուն ընդհանուր պատերազմին մասնակցելէն մէկ երկու ամիս առաջ. ստորագծումները մերն են. Զ.):

Արդէն բաւական առենէ ի վեր, Թիւրքիզմի դատին շահուած էր Իսլամ Մէճմուասը հանդէսը, մեծ շրջաբերութիւն ունեցող կիսամսեայ մը: Այստեղ է ,որ կատարուեր էր Քուրանի Թրքերէն առաջին Թարգմանութիւնը: Բան մը, որ մինչ այն մեծ մեղք կը համարուէր եւ խստիւ արգիլուած էր. Համիդի օրով ոստիկանութիւնը հաւաքած եւ այրած էր առաջին փորձի մը բոլոր օրինակները: Շուտով կատարուեցան ուրիշ երկու թարգմանութիւններ եւս. ուրեմն, ընդգամէնը երեք Թրքերէն Քուրան լոյս տեսաւ կարճ ժամանակուայ մէջ: Փանթիւրքիստական տեսակէտին համակիր մզկիթներուն մէջ խութբէյի աղօթքն ու քարոզները սկսան ընել Թըրքերէնով եւ վար առնուեցան արաբերէն սրբազան վերտառութիւնները: Մինչեւ անգամ ոմանք սկսան աղօթելու ժամանակ դէմքերնին դարձնել դէպի Արեւելք — Թուրանիա, փոխանակ հարաւ — Արաբիայի:

Գաղափար մը տալու համար այն հսկայ փոփոխութեան մասին, որ տեղի ունեցեր էր միւսլիման

Թուրքին հոգեբանութեան մէջ Բալքաննեան պատերազմէն յետոյ, կ'արժէ յիշատակել, որ մինչ 1909ին, Մուհամմէդի ծննդեան տարեդարձի օրը (Մէվլուդ) իր առաջին էջին գլուխը գովաբանական աղօթքներ չդնելուն համար, Ենի Ղազէթա թերթը փակուելու դատապարտուեր էր, պատերազմէն վերջ, «Իճթիհադ» (Ազատ Քննութիւն) թերթը սկսաւ հրատարակել յօդուածաշարք մը — «Պայքար սոֆթաներուն դէմ» եւ ուրիշ մը, աւելի զգայացունց — «Մուհամմէդ լուսնո՞տ էր»...

Այս արդէն անհաւատալի երեւոյթ էր իսլամական աշխարհին մէջ: Թուրանը արդէն կը համարձակէր ապարէզ կարդալ Քուրանին, որ մինչ այն ամենազօր էր Թուրքիոյ մէջ:

Ատկէ մինչեւ Խալիֆայութեան եւ պետութեան բաժանումը, Խալիֆայութեան ջնջումն ու ընկերային հաստատութիւններու վերջնական թրքացումն ու աշխարհականացումը, քանի մը քայլ էր միայն, տարիներու խնդիր մը: Պէտք էր միայն դաստիարակել եւ պատրաստել ժողովուրդը:

Թուրքիան թրքացնելու եւ համաթրքական իդէալին շուրջ կազմակերպելու համար:

Այն ինչ որ Միլլիական Թուրքիան մեր օրերուն շարժանկարային արագութեամբ իրականացուց կրօնական եւ հասարակական մարզերուն մէջ, արդիւնքն էր երկու տասնեակ մը տարիներ առաջ փանթուրանիստ կազմակերպութիւններու, գլխաւորապէս Թիւրք Բիլգի Դէրնէքիի եւ Թիւրք Օջաքներու թափած ջանքերուն:

Թուրք մտաւորականները նախ «փանթուրանական շարժումի ուղեղն ու վարիչը ըլլալու համար», կեանքի կոչեցին «ակադեմական բարձր հաստատութիւն» մը — Բիլգի Դէրնէյին:

Թիւրք Բիլգի Դէրնէյին (Թրքական Գիտական կաճառ), ուշագրաւ է, որ հին «էնջիւմէն–ի–դանիշ» պարսկերէն բառերը փոխարինուած են թրքերէնով) ունէր կիսապաշտօն բնոյթ, կը գտնուէր Միութեան եւ Յառաջդիմութեան կուսակցութեան հովանաւորութեան տակ եւ կառավարութենէն կը ստանար իր ծախքերը: Նպատակն էր — «հիմնաքարը դնել թրքական կուլտուրայի եւ քաղաքակրթութեան»: Նախագահն էր՝ նախկին կրթական նախարար էմրուլլահ էֆէնտի. ամբողջ թուրք բարձր մտաւորականութիւնը անդամ էր անոր: Բիլգի Դէրնէյին ունէր իր օրգանը — Բիլգի Մէճմուասը, ստուար ամսագիր մը, որուն կ՚աշխատակցէին բոլոր անդամները, «թուրք բոլոր նշանաւոր գիտունները», ինչպէս կ՚ըսէին իրենք:

Բիլգի Դէրնէյին ունէր զանազան բաժիններ — 1) Թիւրքիյաթ (Թրքագիտութիւն), 2) Իսլամիյաթ. (իսլամագիտութիւն), 3) Հայաթիյաթ. (կենսաբանական գիտութիւններ), 4) Ֆէլսէֆէ վէ Իճթիմաիյաթ (փիլիսոփայութիւն եւ ընկերաբանական գիտութիւններ), 5) Րիյազիյաթ վէ Մադդիյաթ (մաթեմաթիկական եւ բնական գիտութիւններ) եւ վերջապէս ամենէն կարեւոր բաժանմունքը՝ Թիւրքճիլիւք: Այս գործադիր մարմինն էր, որուն մէջ եւ չուրջ հաւաքուած էին երկրին ամենէն կարող լեզուագէտները, արուեստագէտները, մանկավարժնե-

րը, տնտեսագէտները, առողջապահութեան մասնագէտները եւն.: Ամէնը համոզուած եռանդուն Թիւրքճիներ:

Բիլգի Դէրնէյիին գործը ակադեմական էր սակայն եւ մատչելի եւ օգտակար կրնար ըլլալ վերին խաւերուն միայն:

Ժողովրդական դաստիարակութեան եւ փրոփագանդի համար հիմնուեցան Թիւրք Օճաղըները: Փանթուրանիստները Թուրքիոյ մէջ այս համբաւաւոր ակումբներէն առաջինը՝ —Կեդրոնը — հաստատեցին Պոլսոյ մէջ 1912–ին*):

Թիւրք Օճաղի բացումին առիթով տրուեցաւ մեծ թատերական ներկայացում մը, որուն ներկայ կ'ըլլար երկսեռ խուռն բազմութիւն մը: Խաղին կընոջական դերերը կատարողներուն մէջ կային նաեւ Թրքուհիներ: Ներկաներէն մեծ թիւ մը անդամ արձանագրուեցաւ «Օճաղ»ին — սպաներ, ուսուցիչներ, բժիշկներ, գրողներ եւ փաստաբաններ. միայն 700 բժիշկ գրուեցաւ այն օր: Շուտով Օճաքը 3,000 անդամներ կ'ունենար եւ 25 մասնաճիւղեր գաւառներու մէջ:

Թիւրք Օճաղըները անկուսակցական էին, անոնց նպատակը համազգային էր եւ համացեղային: Թէեւ իրենց ծրագիրը աւելի բան մը չէր պարունակեր քան «Թուրք ժողովուրդի դաստիարակութիւնը — անոր մտաւորական, ընկերային, տնտեսական

---

*) Չենք հաշուեր Հ. Սուբհիի ձախողուած փորձը 1909–ին:

մակարդակի բարձրացումը — Թուրք լեզուի եւ ցեղի կատարելագործումը», անոնց դուռները, առաջին օրէն բացարձակապէս փակուեցան ոչ-Թուրք տարրերուն առջեւ. մինչեւ անգամ մահմեդական ոչ-Թուրք մը չէր կրնար անդամ ըլլալ: Իր նպատակները Թիւրք Օճաղըն կը հետապնդէր հետեւեալ միջոցներով — ակումբներ, երեկոյեան դասընթացքներ, հրապարակային բանախօսութիւններ եւ դասախօսութիւններ, դրական-գեղարուեստական երեկոյթներ, պարբերականներ եւ գրքեր, դպրոցներ, եւն.: Պոլսոյ Թիւրք Օճաղըն ունէր ընթերցարան եւ գրադարան, նաեւ ընդարձակ սրահ մը հանդէսներու եւ բանախօսութիւններու համար: Օսմանեան համալսարանի եւ Բարձրագոյն վարժարաններու դասախօսներ կը խօսէին այստեղ ամէն հինգշաբթի, Թրքական պատմութեան զանազան «փառաւոր շրջաններուն», Թրքական «հանճարներուն ու հերոսներուն» մասին. կը ծանօթացնէին հին-Թրքական մշակոյթը, գեղարուեստն ու գինուորական արուեստը: Կը խօսէին հեռաւոր «Թուրք» ցեղերուն, անոնց կեանքին ու սովորոյթներուն մասին: Այս բանախօսութիւններուն կ'ընկերանային շարժապատկերներ, որ մեծ տպաւորութիւն կ'ընէին ժողովուրդին վրայ: Ամէն ուրբաթ կիներու համար կը կրկնուէին հանդէսներն ու բանախօսութիւնները: Կը խօսէին այր եւ կին բանախօսներ: Խալիդէ Հանըմ կը խօսէր մինչեւ անգամ այր մարդերու ժողովներուն մէջ: Հանըմի մը երեւումը, դեռ 1912-ին, Թուրք այրերու ընկերութեան մը մէջ, որուն կարեւոր մէկ մասը կանաչ եւ ճերմակ փաթթոցներով հօճաներ էին,

այն ալ բանախօսի հանգամանքով, անտարակոյս,
պատմական դէպք էր։ Ազգային զարթնումն ու քա-
ղաքական կենսական շահերը կը սոխպէին ոտքի տակ
առնել ամէն պայմանադրականութիւն։

Այսպէս, «Թիւրք Օճաղը»նկը քաջալերէր թուրք
կնոջ ազատագրումը, զայն նկատելով փանթուրա-
նական իղձերու իրականացման հզօր գործիքնե-
րէն մին։

Նոյնպէս մեծ աշխատանք կատարեց ան՝ սօֆ-
թաներուն մէջ։ Այս վերջինները, որ Համիդի օրով
փանիսլամիզմի եւ յետադիմութեան կատաղի պաշտ-
պաններ էին, փանթուրանիզմի եւ «արդիականու-
թեան» կողմը շահուեցան, Թիւրք Օճաղըի փրոփա-
գանդին եւ նիւթական նպաստներուն շնորհիւ։
Թիւրք Օճաղըն հաստատեց Տուն մը կարօտ կրօնա-
կան ուսանողներուն համար, հայթայթելով անոնց
ձրի բնակարան, բժշկական դարմանում եւն., (ինչ-
պէս Ամերիկայի մէջ կ՚ընեն աստուածաբանութեան
ուսանողներուն), եւ սկսաւ զանոնք ծառայեցնել
իբրեւ գործակալներ։ Արդիւնքը նշանակելի եղաւ·
հասարակ ժողովուրդին մէջ օսմանցիութեան գա-
ղափարը արագ կը փոխակերպուէր թրքութեան գա-
ղափարին եւ կրօնական մոլեռանդութիւնը տեղի
կուտար ցեղային մոլեռանդութեան։ Առաջին ան-
գամ թուրք տուներէն ներս կը մտնէին«ես թուրք մըն
եմ»ի եւ «Թուրան»ի արտայայտած մտքերը։

Արտասահմանի մէջ ալ թուրք ուսանողութիւ-
նը կազմակերպուեցաւ փանթիւրքիստ գաղափարա-
կանին շուրջ։ Բոլոր համալսարանական քաղաքնե-
րու մէջ, ուր թուրք ուսանողներու քիչ-շատ կարեւ-

ւոր թիւ մը կար, Օսմանեան Քլըբներու կողքին արագ արագ բուսան Թիւրք Եուրդուները: Ոչ-Թուրք ուսանող մը չէր կրնար անդամ ըլլալ այս Եուրդերուն:

Ֆիզիքական մշակոյթ.— Փանթիւրքիստ շարժումը նոյնպէս նուիրուած էր Թուրք ժողովուրդի ֆիզիքական բարձրացման: Գիտակցելով, որ օսմանեան Թուրքը, դարերու անդադար պատերազմով եւ թերեւս աւելի եւս, մեղմ կլիմաներու եւ մեղկ կեանքի ազդեցութեամբ, տկարացած, կորսնցուցած էր իր նախնիքներու ֆիզիքական ոյժը, տոկունութիւնն ու քաջութիւնը, Օճաքճիները ձեռնարկեցին «վերակենդանացնել Թուրքին մէջ ժուժկալութեան, առողջութեան եւ մարմնական զօրութեան» իդէալները: Այս նպատակին համար կազմուեցան Թիւրք Գիւճիւ (Թուրք Ոյժ) չափահասներու եւ Իզճի (արահետ գտնողներ) պատանիներու ընկերութիւնները: Այս վերջինը իր անունը եւ ծրագիրը առած էր գերմանական համանուն (Pfadfinder-ներէն):

Իզճի, թէեւ իր ընդհ. նպատակով բօյ-սքաութական, կազմակերպուած էր հին Թրքական յատակագծի վրայ. խումբերը, անդամներն ու դիրքերը կը կրէին հին-Թրքական-Թուրանական անուններ:

Տնտեսական թիւրքճիութիւն.— Թիւրքիստները ձեռք առին նաեւ տնտեսական հարցը: Նոր-Թուրք երիտասարդութեան ամենէն բնորոշ կողմերէն մէկը եղաւ տնտեսական ոյժի կարեւորութեան գիտակ-

ցութիւնը եւ այդ գիտակցութենէն բղխած արհա-մարհանքը դէպի իրենց հայրերու բիւրօկրատական նախասիրութիւնը: Քալէմ, ճեաքիբ, բառերը որ մինչեւ այն ատեն Թիւրք կրթուած էֆէնտիներու պարծանքն էին, նորերուն ծայրին նշաւակ ըլլալ սկսան: Անոնք սկսան դատապարտել նախորդ սե-րունդները, որ անխորհրդաբար եւ տգիտօրէն երկ-րին առեւտուրն ու ճարտարարուեստը «ազգին կեն-սական երակը», ձգեր էին օտար տարրերուն ձեռք: Եւ սկսաւ տենդագին եւ օտարատեաց գործունէու-թիւն մը, գրաւելու «իրենց պատկանող դիրքերը»: Այս կէտին մէջ զգոյշ եւ ծածկամիտ եղան անոնք ընդհ. պատերազմէն առաջ կարճատեւ խաղաղու-թեան շրջանին: Յայտնի թշնամութիւն ցոյց չտըր-ուեցաւ մանաւանդ իսլամ ոչ-Թուրքերուն հանդէպ: Թուրք ոչ-մտաւորական դասակարգը, առեւտրա-կան թէ արհեստաւոր, դեռ այնքան զօրաւոր ազգա-յին գիտակցութիւն չունէր իսլամ եղբօր դէմ ելլե-լու համար: Ուստի, այստեղ Թիւրքճիները լաւագոյն համարեցին գործածել կրօնական զէնքը: Հինէն ի վեր Թուրքերոյ մէջ կային էսնաֆական (արհեստակ-ցական) միութիւններ — ճայըճնը, արաբաճը, համ-մալ, բաճճալ, ճասաբ (նաւավար, կառապան, բեռ-նակիր, նպարավաճառ, մսավաճառ) եւն., որոնք կը կառավարուէին իրենց ճէհեաներով: Թիւրքճի-ները վերակազմեցին այս միութիւնները իսլամ-Թուրք գծերու վրայ եւ սկսան զանոնք ծառայեցնել քաղաքական նպատակներու: Դասակարգային շահը կը դադրէր ըլլալէ այս արհեստակցականներուն գլխաւոր նպատակն ու կապը: Թրքականութեան ի-

դէալը, պղտորուածկրօնական հասկացողութիւննե-րով, կ'անցնէր անոր տեղ:

«Իսլամ առեւտրականներն» ալ կազմակերպուե-ցան Օսմ. Վաճառականական Միութեան մէջ: Ցա-ռաջ եկաւ նոյնպէս համագործակցական (քօօփերա-թիւ) շարժում մը: Ազգ. Սպառողական Միութիւն-ները, մանաւորապէս համաշխարհային պատերազ-մի ատեն կենսամթերքներու սովի շրջանին, թրքա-կանութեան փրոփականդին զօրաւոր ազդակներ պիտի ըլլային: Սովորական երեւոյթ դարձան բոյ-քօթները օտար ապրանքներու եւ վաճառատուննե-րու դէմ, որ յաճախ աւերիչ յարձակումներու կը վերածուէին: Թուրանականութեան գաղափարը մը-տեր էր ռամիկ ժողովուրդին գիտակցութեան մէջ, Թուրան բառը ամբոխի սեփականութիւն դարձեր էր: Ամէն կողմ նոր բացուած ճաշարաններ, սրճա-րաններ, սափրիչի խանութներ, եւն., կը կրէին «Թուրան» անունը կամ այլեւայլ Թուրանական ա-նուններ: Դերձակներ սկսան թերթերուն մէջ ծանու-ցում տալ իբրեւ թուրք արիստաւոր. բառեր, որ մինչեւ այն, իբրեւ անհաչտելի ճանչուած էին:

Ելեւմտական Թիւրքճիութիւն.— Թիւրքիստնե-րը փորձեցին ստեղծել նաեւ ելեւմտական շարժում մը: Պոլսոյ մէջ Էվքաֆի նախարարութեան տրամա-դրած մէկ միլիոն օսմ. ոսկիի դրամագլխով, բաց-ուեցաւ Թուրք Ազգ. Բանքան: Անատօլուի զանազան կեդրոններու մէջ բացուեցան փոքր դրամատուն-ներ, օգնելու համար գիւղացիութեան: Երկրագոր-ծական դրամատունը ընդլայնեց իր վարկային գոր-

ծունէութիւնը, նոյն նպատակով: Թիւրքճիները ան-
խնայ կը ձաղկէին հարուստ Թուրքերը, որ խոշոր
դրամագլուխներ անաշխատ կը ձգէին ընդարձակ
հողերու վրայ կամ օտար դրամատուններու մէջ:
Իսկ ոչ-Թուրք, գլխաւորաբար հայ եւ յոյն դրամա-
տէրերու հասցէին գործածուած մակդիրներու մէջ
տզրուկ, դաւաճան եւ նմանները շատ սովորական
բառեր էին:

Թուրքերը շուտով զգացին, ազատ մրցման աս-
պարէզին մէջ, թէ ինչքան անշնորհ եւ անձեռնհաս
են: Մոլեռանդութիւնը առանց գիտութեան եւ ծանր
աշխատանքի, բան մը չկրնար իրագործել: Մեծ մեծ
դրամագլուխներով ճամբայ ելած առեւտրական եւ
ելեւմտական հաստատութիւնները կը սնանկանային
կարճ ժամանակի մէջ կամ կ՚անցնէին ոչ-Թուրք ձեռ-
քերու: Հակառակ սկզբնական առաջադրութեան եւ
կանոնագրական արգելքին, անոնք, որոնք չէին ու-
զեր կործանիլ, նորէն կը սկսէին ոչ-Թուրք պաշ-
տօնեաներ առնել ներս. նորէն «իսկական Թուրք»
հիմարկութիւնները կը սկսէին կառավարուիլ հայ,
յոյն, հրեայ ծառայողներով: Միայն անուանական
գիրքերը եւ շէնքերու ճակատի անունները կը մնա-
յին Թուրանական կամ Թրքական: Եւ անլուր կատա-
ղութիւն մը հետզհետէ կը գրաւէր Թուրքերը «ի
տես այն տնտեսական ահաւոր անհաւասարութեան,
որ ստեղծուեր էր ի վնաս իրենց, դարերու ընթաց-
քին, իրենց սեփական(?) երկրին մէջ, մինչ իրենք
զբաղած էին արեան գնով պաշտպանել հայրենիքը
արտաքին թշնամիներու դէմ»: Կը մոռնային թէ ի-

րենք, այդ նոյն դարերու ընթացքին, ապրեր էին հպատակ ցեղերու կողոպուտով, թէ պատերազմի դաշտին վրայ իրենց կորսնցուցած արիւնին տասնապատիկը թափել տուեր էին այդ «օտար» ցեղերուն, պարբերական կոտորածներով: Ինքզինքնին կ՚երեւակայէին տնտեսական շահագործումի զոհեր, եւ վրէ՛ժ կ՚աղաղակէին: Այս թունաւոր զգացումներն են, որ համաշխարհային պատերազմի ընթացքին յանգեցան «բռնի հաւասարեցումի», այսինքն թալանի գործողութիւններուն:

Կառավարութիւնը էնվէրի պետական հարուածէն ի վեր, որով վերստին կ՚իյնար Գոմիթէի քոնթրոլին տակ, իւրացուցեր էր փանթուրանիզմի գաղափարականը: Բոլոր նախարարները ներկայ կ՚ըլլային Թիւրք Օճաղըի ժողովներուն եւ ինքզինքնին «անհատապէս» Օճաքճըներ յայտարարած էին:

Կրթական նախարարութիւնը բարձրագոյն վարժարաններու համար իր նշանակած դասախօսները կ՚ընտրէր փանթրքական ղեկավարներէն — Ահմէդ Աղայէֆ, Մէհմէդ Էմին, Խալիդ Զիա, Աբդուլլահ բէյ, եւն.: Պետական վարժարաններու ծրագիրները համալսարանէն մանկապարտէզ, կը պատշաճեցուէին «ազգային հարցի զարգացման»: Զինուորական վարժարաններու մէջ կ՚աւանդուէին ոչ միայն թուրանեաններու պատմութիւնը, այլ եւ անոնց զինուորական գիտութիւնը, զին. գրականութիւնն ու օրէնքները:

Իսթիլահ էնճիւմէնին (Կրթ. նախարարութեան մէջ եզրաբանութեան (թերմինօլօճիի) յանձնախումբը) կ՚աշխատէր թրքական եզրեր թերմիններ

ստեղծել մինչ այն գործածական եւրոպական Termini Technici-ն փոխարինելու համար:

Թէլիֆ վէ Թէրճիւմէ Էնճիւմէնին (հեղինակութեան եւ թարգմանութեան յանձնախումբ) կը զբաղէր թրքական մշակոյթի վերաբերեալ գրքեր հեղինակելով կամ թարգմանելով:

Կրթական նախարարութիւնը վերջապէս Իգնի միութիւնը ներմուծեց բոլոր վարժարաններու մէջ, գլխաւոր նպատակ ունենալով ազգայնական փրոփաղանդ աշակերտներու մէջ: Աւելի մեծ գործ կատարեց՝ Էվքաֆի նախարարութիւնը: Ան, բարեպաշտ կտակներէ եւ նուիրատուութիւններէ իր գանձին մէջ առատապէս հոսող ոսկիի առուները տրամադրեց համաթրքական շարժման: Ան էր, որ հայթայթեց Թուրք Ազգ. Բանքայի դրամագլուխը եւ 50,000 թրքական ոսկի յատկացուց Ուլաղուի, Ջէնգիզի եւ Թիմուրլէնկի վրայ կատարուած լաւագոյն ուսումնասիրութեանց հրատարակութեան:

Ան ձեռնարկեց Թուրքիոյ քրիստոնեայ համայնքներուն ունեցածին պէս կրթական սիսթեմ մը ստեղծել իր միջոցներով, անկախ պետականէն, զարկ տալու համար ազգ. զարթնումին:

Էվքաֆի նախարարութիւնը մասնաւորապէս զբաղեցաւ Մէդրէսէներու բարեկարգութեամբ: Մէդրէսէները, հին ժամանակներէ ի վեր, կրօնական մոլեռանդութեան որջեր էին: Պէտք էր այս բուռն զգացումներու հոսանքը դնել նոր հուներու մէջ, օգտագործել զայն նոր նպատակներու համար: Եւ արդիականացած Աստուածաբանական ճեմարաններուն մէջ, երբ գլխաւոր աշխարհական առարկայ,

ներմուծուեցան «Թրքաբանական գիտութիւնները»:

Կառավարութիւնը այն ատեն լուրջ ճիգեր ըրաւ Շէրիաթի սահմանները նեղցնելու եւ սիվիլ իշխանութեան համար աւելի իրաւասութիւններ ձեռք բերելու: Այս բանին մէջ մեծապէս օգնեցին փանթուրանիստ – Իթթիհատական Շէյխ-Իւլ-Իսլամները:

Նախապէս իր ընկերներուն հետ համաձայնելէ վերջ, առանցմէ մէկը բողոքեց առաջադրուած բարեփոխութիւններուն դէմ եւ հրաժարեցաւ, (գաղափարին զոհելով այսպէս դիրք եւ իշխանութիւն). յաջորդը ընդունեց օրէնքը իբրեւ կատարուած իրողութիւն*):

Վերջապէս, ներքին գործոց նախարարութեան մէջ Թալէաթ, Քոմիթէի մղիչ ղսպանակը, իր ամ-

---

*) Էվքաֆի նախարարութիւնը ունեցաւ նաեւ ուրիշ հետաքրքրական գործունէութիւն մը — հիմը դրաւ «Նորագոյն Թրքական ճարտարապետութեան»: Ան իր ծախքերով շինել տուաւ մէկ քանի շէնքեր հին-Թրքական ոճով եւ մօթիվներով: Այս ճարտարապետական շարժումին գլուխն էր Գերմանիա ուսած Oberingenieur մը, Քէմալէդդին բէյ: Շատ մը Թուրք հարուստներ Պոլսոյ եւ ուրիշ մէկ երկու մեծ քաղաքներու մէջ, սկսան ապարանքներ շինել տալ նոյն ոճով: Էվքաֆի նախարարութիւնը ձեռնարկեց նոյնպէս «Ազգ. Մատենադարանի» մը կազմութեան, ձեռք բերելով հանգուցեալ ռուս արեւելագէտ Կատանոֆի Թրքագիտական երկերով հարուստ գրադարանը:

բողջ հմայքն ու ազդեցութիւնը կը դնէր ի սպաս փանթուրանականութեան: Նահանգապետներու, գաւառապետներու եւն. ընտրութեան մէջ որոշիչ դեր կը կատարէր այս տեսակէտը: Այսպէս, վալիութեան պաշտօն ստացան Մեհմէդ Էմին, Ջէլալ, Հիւսէյին Քեազիմ եւն. յայտնի փանթուրանիստներ: Թուրքերու ուշադրութիւնը վերջապէս, կը դառնար Անադօլուի, «պետութեան կոճղին» վրայ, հոն կը ղրկէին իրենց լաւագոյն ոյժերը, եւ կը ձեռնարկէին թրքացնել զայն:

Այս շրջանին Թալէաթի նախարարութեան մէջ ծրագրուած սեւ գործի էութիւնն ու ծաւալը յետոյ յայտնաբերեցին 1915 չարաշուք տարիի սարսափները: Այստեղ պատրաստուած թրքացումի ծրագիրը կրթական–ակադեմական չէր...

Թիւրք ժողովուրդի երկու հատուածներու միութիւնը.— Այսպիսի եռանդուն ներքին աշխատանք կատարած ատեն, Թուրքերը չէին մոռնար նաեւ Թուրանական միւս ժողովուրդները:

Ընվէր արդէն յարաբերութեան մէջ մտեր էր Ռուսաստանէն եկած զանազան պատուիրակութիւններուն հետ եւ գաղափարներուշօշափում եւ ընդհանուր սկզբունքներու շուրջ համաձայնութիւն տեղի ունեցեր էր: Քիչ վերջ (1913 թ.) Բայազիդի մէջ կը գումարուէր փանթրքական խորհրդաժողով մը, ուր կ՚որոշուէր «թիւրք ժողովուրդի արեւելեան եւ արեւմտեան հատուածներուն (այսինքն Կովկասի եւ Թիւրքիայի Թուրքերուն) միութիւնը» եւ կը կնքուէր համագործակցութեան դաշինք երկու կողմի ներ–

կայացուցիչներուն միջեւ*) : Այստեղ գծուած քաղաքական ուղիով ընթացան օսմանցի եւ ազերի Թուրքերը ընդհ. պատերազմին, մանաւանդ 1917–էն ասդին :

Ուրեմն, 1913–ին, ճիշդ այս այն միջոցին, երբ միջազգային դիւանագիտութիւնը առաջին անգամ ըլլալով, ըստ երեւոյթին, միասնաբար եւ լրջօրէն(?) ձեռք առած էր հայկական հարցը եւ յաջողած դրական քայլ մ'առնել անոր լուծումին համար : Երբ հայկական շրջանակները խանդավառուած էին այն յոյսով, որ եւրոպացի մարզպաններ, վերջապէս, քիչ շատ բարեկարգ վարչութիւն եւ խաղաղ կեանք պիտի բերեն դժբախտ «վիլայէթներուն», «Թուրք ժողովուրդի երկու հատուածները» իրենց թեւերը, արեւելեան եւ արեւմտեան Հայաստաններուն վրայէն, կ'երկարէին իրարու եւ կը սպառնային սարսափելի գիրկընդխառնումի մը մէջ խեղդամահ ընել ամբողջ հայութիւնը :

Բալքանեան պատերազմը, այսպէս, հանդիսացեր էր այն պատմական դարձակէտը, ուր Թուրքե-

*) Ազրբէյջանի ներկայացուցիչներն էին Ահմէդ Աղայէֆ, Րասուլզադէ եւ Թօփչիբաշեւ: Ընդհանուր պատերազմէն առաջ տեղի ունեցած այս եւ միւս փանթուրանական համաժողովին մասին, ուր պատուիրակներ ղրկած էին նաեւ Բուլղարները, աւելի մանրամասն տեղեկութիւններ, դժբախտաբար, չունինք :

րը կը լքէին Քուրանը եւ անոր տեղ կ՚ընդունէին Թուրանը։

Կը մերժէին Օսմանը եւ իրենք զիրենք Թուրք եւ իրենց երկիրը Թուրքիա կ՚անուանէին։

Վերջապէս՝ մէկդի կը շպրտէին օսմանցիականութիւնը — այլատարր կայսրութեան մը քաղաքական սկզբունքը եւ անոր տեղ կ՚որդեգրէին համաթրքութիւնը — նոյնատարր մեծ պետութեան մը ազգային իդէալը։

Նոր Թուրքեր չէին ցաւեր օսմանեան կայսրութեան կրած անդամահատութիւններուն համար։ Ընդհակառակը·

— «Այդ շրջանները (կորսուած հողամասերը, ծան. Զ.) բնակուած ըլլալով մեծ մասով այլացեղ եւ կռուազան տարրերով», կը տրամաբանէին անոնք, «եւ գտնուելով ամէն կողմէ սպառնացող արտաքին վտանգներու տակ, անոնց պահպանումն ու պաշտպանութիւնը դժուար էր եւ մեծածախս։ Կուլ կուտար թրքական կորովին լաւագոյն մասը եւ կ՚արգիլէր Թուրքը, իր գոյութիւնը պահպանելու պայքարէն անդին, ոեւէ ուղղութիւն տալէ իր ճիգերուն։

«Իրերու այս կացութեան մէջ, Թուրքիայի ձերբազատումը իր կայուն պայմաններէն եւ անոր արդիականացումը կրնար հնարաւոր ըլլալ միայն կայսերական իր բեռներուն նուազումով։ Եւ փաստ է, որ Թուրքիան, որ կը կարծուէր թէ 18-րդ դարու վերջը պիտի գտնէր իր վախճանը, աւելի զօրացած դուրս եկաւ ամէն հողային կորուստէ վերջ»։ (Ա. Էմին, «Արդի Թուրքիայի Զարգացումը»...)։

Նոր Թուրքերը ուրեմն, մինչ այն մեծ դժբախտութիւն նկատուած անդամահատութիւնները կը համարէին բարերար վիրաբուժական գործողութիւններ, որոնց շնորհիւ հիւանդ մարդը բուժուեր եւ կազդուրուեր էր:

Կամ ուրիշ սիրուած պատկեր մը գործածելով, անոնք խանդավառ էին այն փաստով, որ մեռեր էր բազմիցս դարաւոր հիւանդը — Օսմ. Կայսրութիւնը եւ անոր աճիւններէն վերածներ՝ Մանուկ Նոր-Թուրքիան: Խանդավառ մանաւանդ, որ, թէեւ կորսուած էին «եւրոպական քանի մը նահանգներ», ի փոխարէն շահուած էր «իղձեալ հայրենիքը», ասիական բնաշխարհը:

Պատմութիւնը ցոյց կուտայ, որ ամէն անգամ արեւմտեան հողամասի մը կորուստէն ետք օսմանցիները բնազդաբար զօրացուցեր են Անատօլուի վրայ իրենց տիրակալութիւնը եւ աւելի կամ նուազ արդիւնաւոր ջանքեր ըրած են իրենց հոն ունեցած անուանական կառավարութիւնը փոխելու իրականի: Առաջին անգամ ըլլալով, սակայն, Թուրք ղեկավար տարրերը կ'ըմբռնէին Մոլթքէի մատնանշած իրողութիւնը թէ՝ Թուրքիա եւրոպական պետութիւն չէ. ան ասիական պետութիւն է եւ Ասիայէն պէտի ծծէ իր կենսունակութեան աւիշը: Առաջին անգամ ըլլալով անոնք, գիտակցաբար եւ կամովին, կ'ուղղէին Թուրք ժողովուրդին դէմքն ու ոտքը «դէպի իր եկած ճամբան»: Թուրքիա կը դադրէր ընկրկելով եւ սրտի ցաւով ետ երթալէ Եւրոպայէն, ինչպէս ըրեր էր Վիեննայէն ի վեր: Ան, վճռականօրէն կռնակը արեւմուտքին դարձուցած, առաջ կ'երթար դէպի ա–

բնոյք, ուր «միլիոնաւոր Թուրանեաններ» իրեն կը սպասէին, իրեն ընդառաջ կուգային: Թուրքերու Եւրոպայէն արտաքսումի կարգախօսը Կլատըսթօնի համբաւաւոր «փրթիով փալասով (bag and baggage) Եւրոպայէն դո՛ւրս...», կը դառնար ուխտագնացութեան ազդանշան արտաքսուողներուն համար: Դարաւոր տեղատուութենէ վերջ, ծայր կուտար հոգեկան մակընթացութիւն մը դէպի Ասիա, որ շուտով առարկայականի պիտի փոխուէր: Եւ, հակառակ չարաչար եւ ամօթալի պարտութեան փաստին, Թուրք սրտերու մէջ կը տիրէր յաղթական տրամադրութիւն:

Արդարեւ, ինչպէս Թանինի մէջ կը գրէր Հիւսէյին Ջահիտ բէյ, «Բալքանեան պատերազմը թուրք ժողովուրդի գոյութեան տեսակէտէն ֆիզիքական պարտութիւն, բայց բարոյական յաղթանակ մ'եղած էր»:

Թրքութեան վերածնունդը.— Թուրքիա կը վերածնէր: Ի՞նչ էր վերածնածը, սակայն:

Ազգի մը վերածնունդը անհրաժեշտօրէն չի նշանակեր «հոգեկան վերածնութիւն», հաւատափոխութիւն դէպի ճշմարտապէս ազատական սկզբունքներ, բարձրագոյն բարոյական չափանիշեր եւ համամարդկային իդէալներ, ինչպէս կը կարծեն մեր մէջ կարգ մը Փէթիշիստներ: Կը վերածնի ինչ որ մշտապէս, սկզբնապէս եղած է ազգի մը էութեան մէջ: Կը վերածնի հին, հիմնական եսը:

Օտար ազգի մը ուսումնասիրութեան ատեն պէտք է մոռնալ մեր սեփական խառնուածքն ու գաղափարականները եւ մօտենալ անոր միայն առար-

կայական քննութեան երկու գործիքներով — ցեղային հոգեբանութիւն եւ պատմութիւն:

Արդ, ծանօթ է Թուրքին հոգեբանութիւնը, անոր նկարագրին էական գծերը — տրամաբանութեան պակաս, արկածախնդրական ոգի, վերացական գաղափարներու եւ գաղափարապաշտութեան հակակրանք, անաշխատ կեանքի սէր, ընչաքաղցութիւն, կռուազանութիւն եւ վայրագութիւն: Եւ, ասոնց քով դրական յատկութիւններ, նախնական-ռազմիկ ցեղի առաքինութիւններ — մոլեռանդ սէր հողի եւ դրօշակի, Փիզիքական քաջութիւն, տոկունութիւն եւ սակաւապիտութիւն, բնազդական համերաշխութիւն եւ կարգապահ ոգի, զինուորականի իրատեսութիւն եւ գործնականութիւն, կազմակերպչական կարողութիւններ, տիրապետողի խմոր, վըճռականութիւն եւ խիզախութիւն: Այս բոլորը միացած յառաջ կը բերեն լաւ զինուոր եւ գէշ քաղաքացի, լաւ զօրավար՝ եւ գէշ պետական մարդ, լաւ բանակ՝ գէշ կառավարութիւն: Մէկ խօսքով, սքանչելի յատկութիւններ են զինուոր հաւաքելու, բանակներ կազմելու, երկիրներ արշաւելու, նուաճելու, բռնակալելու, շահագործելու, եւ քանդելու համար: Շինելու, պահելու համար Թուրքերը ամենեւին ջանք չեն թափեր. պէտք եղած յատկութիւններն ալ չունին: Ընդհակառակը, պատերազմը վերջանալուն պէս, անոնք կը կորսնցնեն նաեւ մեծ մասը իրենց ունեցած լաւ յատկութիւններուն, ինչպէս օրինակ, հայրենասիրութիւնը, ժուժկալութիւնն ու կազմակերպչական շնորհը, կը մրափեն իրենց դափնիներուն վրայ եւ կը սկսին մեղկօրէն եւ չուայտօրէն

վատնել յափշտակուած աւարը… մինչեւ յաջորդ արշաւանքը, երբ նորէն կը ցնցուէին աւարի եւ աւերի սուր ախորժակով, ու անգամ մը եւս կը խթանէին իրենց ձիերը եւ կը քաշէին եաթաղանը: «Բիզ ճէնգեավէր բիր քավմ ըզ» (մենք ռազմասէր ցեղ մըն ենք) կը պարծենան Թուրքերը, այնպէս, ինչպէս Հայերը կը հպարտանան իրենց խաղաղասիրութեամբ ու շինարարութեամբ:

Ա՛յս եսն էր, անհանդիստ, կռուազան, յարձակողական եսը, որ կը վերածնէր Թուրքին մէջ:

Թուրքը այլեւս չէր բաւականանար տկար եւ անզէն հպատակներու վրայ փորձելով իր սուրին ոյժը: Մինչ մէկ կողմէ, ան խնամով կը պատրաստէր այդ դժբախտ ժողովուրդներու վերջնական բնաջնջումը, միւս կողմէ կը ծրագրէր աւելի յանդուգն ձեռնարկ մը — զինու զօրութեամբ, Թրքական ժողովուրդներու օգնութեամբ եւ քաղաքական շահակից մեծ պետութիւններու աջակցութեամբ վերստեղծել Թուրք-Թաթարական մեծ կայսրութիւն մը եւ անգամ մը եւս ահի մատնել արեւելքն ու արեւմուտքը:

Պաշտօնատուներէն դուրս, փողոցին մէջ կատարուածը լաւագոյն կերպով կը պատկերացնէր Թրքական վերածնունդը: Հսկայական եւ սարսափազդու Թափորներ ցերեկը կարմիր դրօշներով եւ վայրենի կանչերով, գիշերը բոցավառ ջահերով եւ գինովի աղաղակներով կը շրջէին Պոլսոյ պողոտաները: Այս Իիթիֆաքը Միլլիները (ազգ. Թափոր) կազմուած Թուրք ժողովուրդի բոլոր տարրերէն — համալսարականներէն մինչեւ համմալները — կ'եր-

թայլին համբուրելու Ֆաթիհի եւ Սիւլէյմանի դամբարանները եւ անոնց վրայ ընելու «վրէժի» ահաւոր ուխտեր:

Ցեղային ատելութեան յաղթական մակընթացութիւնը քշած տարած էր համօսմանցիական եղբայրութիւնը», աւազի վրայ շինուած բոլոր շէնքերու նման:

Իսկ մեր ինտելիգենցիան կ՚ուրախանար, որ ազգային գիտակցութիւնը, վերջապէս, զարթներ էր Թուրքերու մէջ... Կը յուսար որ «Օսմ. Կայսրութեան Թուրք տարրը» սովրելով գնահատել ազգայնութեան արժէքը, պիտի յարգէր զայն նաեւ «Օսմ. Կայսրութեան միւս տարրերուն մէջ» եւ կազմակերպուելով ուրոյն գծերու վրայ, պիտի քաջալերէր նաեւ միւս ազգերու ինքնուրոյն կազմակերպութիւնը: Թուրանական Գայլին երեւումը Թուրքիոյ քաղաքական հորիզոնին վրայ, կ՚ողջունուէր մեր իդէալիստներու կողմէ իբրեւ յուսատու նշան մեր ազգի թշուառ ճակատագրին բարեփոխութեան, իբրեւ քայլ մը դէպի օսմանեան Ֆէդէրացիա:

Բուրչինայլի ուզածը սակայն, իրենները հաւաքել էր, ուրիշները յօշոտելու գնով եւ յօշոտելու համար:

Ան կը դիմէր դէպի «Թուրանական ժողովուրդներու Ֆէդէրացիան»:

Այսպէս էր փանթուրանիզմը Թուրքիոյ մէջ մինչեւ 1914 թուականը:

Սկսուած ակադեմական-կուլտուրական շարժումով, ան համաշխարհային պատերազմի նախօր-

Նակլին դարձած էր քաղաքական. գծած էր որոշ ծրագիր եւ ուղեգիծ, կնքած էր որոշ համաձայնութիւններ եւ կ'եռար ու կ'եփէր, գործելու կազմ ու պատրաստ եւ անհամբեր...

VIII

ՓԱՆԹՈՒՐԱՆԻԶՄԸ ՀԱՄԱՇԽԱՐՀԱՅԻՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ ԸՆԹԱՑՔԻՆ

(1914–1917)

Մինչեւ ռուսական Մեծ Յեղափոխութիւնը.—

Փանթուրանիզմը գլխաւորապէս Ռուսիոյ դէմ ուղղուած շարժում մըն է։ Թուրանիա Իրրէդէնթա գըրեթէ ամբողջապէս կը գտնուի Ռուսաստանի լուծին տակ։ Տարիներէ ի վեր փանթուրանիստները կը գրգռէին Թուրք ժողովուրդը Մոսկոֆին՝ «այդ բարբարոսին, ժողովուրդներու անողորմ ճնշումի այդ հսկային» դէմ։

Համաշխարհային պատերազմի նախօրեակին Թուրքերու հակառուս յարձակողական տրամադրութիւնը աւելի եւս ձգտուեր էր արեւելեան նահանգներու բարեկարգութեան հարցով, որ անոնց աչքին ուրիշ բան չէր, եթէ ոչ «ռուսական իմփէրիալիզմի պատրաստած մէկ նոր հարուածը, բալքանեանէն ետք»։

Թուրքերու կարծիքով ամբողջ հայկական հարցը ռուսական դաւ մըն էր պարզապէս, լարուած Թուրքիոյ դէմ՝ պաշտպանողական եւ յարձակողական կրկին նպատակներով. իսկ հայ յեղափոխա-

կանները՝ «որոնց գլխաւորները ռուսահայեր էին» ռուսական վարձուած գործակալներ միայն: Ռուսիա ինքնավար Հայաստան մը ստեղծել կ'ուզէր Թուրքիայի արեւելեան նահանգներուն մէջ,

ա) Արգելք հանդիսանալու համար նոյնատարր եւ հզօր Թուրքիոյ մը առաջացումին, որուն կը ձըգտէր թիւրքիզմը օտար ցեղերու ձուլման, խըրացման կամ բնաջնջման ճանապարհով:

Ռուսիա, կ'ըսէին, ամէն շահ ունի փափաքելու այլատարր, բաժան բաժան եւ տկար Օսման Կայսրութիւն մը. մինչդեռ թիւրքիզմի նպատակներուն իրականացումը պիտի նշանակէր միաձոյլ, զօրաւոր եւ հետեւաբար վտանգաւոր Թուրքիա մը իր սահմաններուն վրայ:

Ռուս քաղաքականութիւնը կ'ուզէր,

բ) Քար դնել փանթիւրքիզմի ոտքին տակ, Թըրքահայաստանը կանգնելով իբր առժամանակեայ Թումբ Թուրքիոյ եւ ռուսահպատակ Թուրանական ժողովուրդներուն միջեւ, մինչեւ որ ժամանակը հասնէր գրաւելու հայկական բարձրաւանդակի ռազմական ա՛յնքան կարեւոր կէտերը:

Վերջապէս, Ռուսիա ատով, կ'ըսէին Թուրքերը,

գ) Կը պատրաստէր յառաջապահ դիրքեր իր ապագայ առաջխաղացքին համար դէպի տաք ջուրերը, Արշիպեղագոսն ու Միջերկրականը:

Թուրքերուն համար եկած հասած էր այնքան սպասուած եւ երազուած առիթը ի դերեւ հանելու ռուսական «մեքենայութիւնները» եւ յաջողցնելու իրենց ծրագիրները:

Այս ծրագիրներն էին.

ա) *Ջնջել* Քափիթիւլասիօնները, *Թուրքիոյ մէջ օտարներու վայելած արտերկրային առանձնաշնորհումները:*

Միանգամ ընդմիշտ Թօթափել եւրոպական հըսկողութիւնը եւ վերադանել իրենց գործելու ազատութիւնը:

բ) *Թրքացնել Թուրքիան, Ալեքսանդրեան մէթոտով լուծելով ազգութիւններու Գորդեան Հանգոյցը:* Երկիրը մաքրել *ոչ-Թուրք, մանաւորապէս քրիստոնեայ տարրերէ:*

գ) *Վերցնել Թուրանականութեան ճամբէն հայկական խոչընդոտը, բնաջնջելով ոչ միայն Թրքահայութիւնը, այլ եւ Ռուսահայութիւնը յաջող յառաջխաղացումի մը կամ ռուսական նահանջի մը պարագային արշաւելով Կովկաս:*

դ) *Ռուսաստանի պարտութեան պարագային (բան մը, որ ստոյգ էր Թուրքերու կարծիքով. ա՛յնքան վստահ էին* քօճաման ալամանին *եւ իրենց* քահրաման մէհմէտչիկին *վրայ) օգտուելով հիւսիսի Քոլոսին ժամանակաւոր թուլութենէն, պայթեցնել զայն ներսէն.* ազատագրել թրքական ժողովուրդները եւ իրականացնել Թուրանեան Միութիւնը: *Ա՛յս էր հիմնական նպատակը. ապա կուգար*

ե) *Մահմեդական ժողովուրդներու ազատագրութիւնն ու զինակցութիւնը:*

Թուրք վարիչներէն շատեր, փանիսլամիստ ալ էին որոշ չափով: Թուրանական ժողովուրդները, զորս իրենք կ'ուզէին միացնել, բոլորն ալ մահմեդական էին. ուրեմն, ոեւէ անպատեհութիւն չկար

փանթրքութեան տուընթեր փանիսլամիզմն ալ օգտագործելու մէջ:

Միւս կողմէ գերակշռաբար ոչ-թրքական միւսլիմ երկիրներու, ինչպէս սահմանակից Պարսկաստանի եւ Աֆղանիստանի դիրքը կրնար վճռական նշանակութիւն ունենալ իրենց ծրագիրներուն յաջողութեան տեսակէտէն: Անխառն Թրքութեան չիրբօլէթով հրապարակ գալ պիտի ըլլար քաղաքագիտական մեծ սխալ*):

Վերջապէս, ինչո՞ւ արհամարհել իսլամական աշխարհին բարոյական եւ քաղաքական մեծ ոյժը, որքան ատեն որ կրնան իրենց հակակշռին տակ պահել զայն: Շատեր կը յուսային մինչեւ անգամ, որ Մեծագոյն Թուրքիան, անգամ մը իրականանալէ ետք, պիտի կրնար արեգակը դառնալ մահմեդա-

---

(*) Այս կէտին մէջ անհամաձայն էին Էնվէր եւ Խալիլ: Էնվէր նպատակայարմար կը նկատէր սիրաշահիլ մահմեդական ժողովուրդները, ի հարկին քաղաքական որոշ զիջումներով եւ զանոնք իբր գործիք ծառայեցնել փանթուրանիզմի յաջողութեան: Իսկ Խալիլի աչքին ոչ-Թուրք մահմեդականները բոլորովին անբարեյոյս էին. ան չէր կրնար վստահիլ «խըն-զըր արաբներուն»: Խալիլի ծրագիրն էր, դրաւել Կովկասը, բնաջնջել հայն ու վրացին եւ անցնիլ Կեդր. Ասիա տիրանալու համար ցեղին օրրանին:

Մեծագոյն Թուրքիան ապա այս կեդրոնէն պիտի տարածուէր դէպի Հիւսիս եւ Արեւմուտք. եւ իր թեւերուն տակ համախմբէր մնացեալ անազատ Թրքութիւնը:

Այս հսկայական կայսրութիւնը Խալիլ իր երազներուն մէջ կը վերապահէր իր թոռան, որուն տուեր էր «իր մեծա-հայրու պապ»ին, Ճէնգիզի անունը:

կան տիեզերածաւալ քաղաքական դրութեան մը եւ շուրջը համախմբել իր մոլորակներն ու արբանեակները:

«Անկախ եւ Միացեալ Թուրանիան», կ'ըսէին Թիւրքճիները, «պէտք է կազմէ իսլամական աշխարհի ծանրութեան կեդրոնը. Արաբիա, Եգիպտոս, Մարօք, Ալժէրի, Թունիս, Պարսկաստան, Աֆղանիստան եւայլն (կ'երեւի եւայլն ալ Հնդկաստանը ըլլալու էր. Զ.) ներքին կատարեալ անկախութիւն վայելելով հանդերձ, արտաքին մէկ ճակատ պէտք է ներկայացնեն: Իսլամական աշխարհը քաղաքական անբաժանելի միաւոր մը պէտք է ըլլայ»:

Այս նպատակով Թուրք կառավարութիւնը պատերազմի սկիզբին հրատարակել տուաւ Սրբազան Պատերազմ — Ջիհադ:

Ահա պատճէնը.

«Մեզ հարստահարող Թշուառականները բնաջնջելը սուրբ գործ մըն է, գաղտնի թէ յայտնի կատարուի: Ըստ Քուրանի բառին «առէ՛ք զանոնք եւ սպաննեցէ՛ք ո՛ւր որ կրնաք գտնել. մենք կուտանք զանոնք ձեզի եւ կը շնորհենք ձեզ ամէն իշխանութիւն անոնց վրայ»:

Ան որ նոյնիսկ միայն մէկ հատ կը մեռցնէ անոնցմէ, պիտի վարձատրուի Աստուծմէ: Ամէն մահմեդական, աշխարհի ո՛ր մասին մէջն ալ բնակի, թո՛ղ հանդիսաւոր երդում ընէ, որ զինք շրջապատող քրիստոնեաներէն պիտի սպաննէ առնուազն երեք կամ չորս հատ, որովհետեւ անոնք Ալլահի[illegible]միներն են: Թո՛ղ ձեզմէ ամէն մէկը գի[illegible]այ, որ իր վարձքը պիտի կրկնապատկուի Աս[illegible]ոյ կող-

մէն, որ ստեղծած է երկինքն ու երկիրը: Այն որ կը հնազանդի այս հրամանին, պիտի ազատի վերջին դատաստանի սարսափներէն եւ պիտի ապահովէ յարութիւնն ու յաւիտենական կեանքը»:

Նուիրական պատերազմի յայտարարութեան վրայ դրուած քաղաքական յոյսերը չարդարացան. Թուրքերը իսլամական աշխարհը Դաշնակիցներուն դէմ հանելու իրենց ծրագիրներուն մէջ ձախողեցան չարաչար: Բայց, անտարակոյս որ Թիւրքճիներու՝ երկրին ներսը ծրագրած ճիւաղային եղեռնի գործադրութեան նպաստեց Ճիհադը, ցեղային բնական խժդժութիւնը եւ նորաստաց Թուրանական գիտակցութիւնը հրահրելով քուրանական մոլեռանդութեամբ:

Շատ աւելի իմաստալից եւ կարեւոր է, սակայն, այն երկար շրջաբերականը, զոր պատերազմի յայտարարութեան առիթով Միութիւն եւ Յառաջդիմութիւն կուսակցութեան Կեդր. Մարմինը ուղղեց իր մասնաճիւղերուն:

Այստեղ կու տանք մէկ-երկու հատուածներ այդ պատմական մեծարժէք վաւերագրէն:

— «Երկու դարէ ի վեր, կը սկսի շրջաբերականը, Եւրոպայի ծովափնեայ տէրութիւնները իրենց ծաւալական ոյժերը, ջրի թէ ցամաքի վրայով, կ'ուղղեն դէպի Թրքական եւ մահմեդական երկիրները: Կեդրոնական տէրութիւնները, բանտարկուած ծովեզրեայ պետութիւններուն մէջ, ստիպուած էին իրենց …ական տարածական ոյժերը իրենց վրայ մէջ կը վե… համար ապ… անշուշտ միշտ աչքերնին յառելով դէպի …ող շրջանակը»:

Մէրճէզի ումումին համաշխարհային քաղաքական կացութիւնը բաւական երկարօրէն վերլուծելէ վերջ, կը յարէ... «Ծովեզերեայ պետութիւններուն հանդէպ մէկ կողմէ գերմանական աշխարհին, միւս կողմէ թրքական-մահմեդական աշխարհին զգացած բնական թշնամութիւնը այս երկու աշխարհներուն միջեւ ստեղծեց տեսակ մը բարոյական դաշինք»:

. . . .

«Մոսկոֆները Դէլի Փէթրոյի (խենթ Պետրոս կը կոչեն Թուրքեր Մեծն Պետրոսը. Զ.) կտակին հետեւելով, միշտ նպատակ են ունեցեր Թրքութիւնը ոչնչացնել: Անգլիա եւ Ֆրանսա, որ մինչեւ հիմա իրենց շահերուն համաձայն կը նկատէին թողուլ որ Թուրքիան մնայ եւ ապրի, այժմ պէտք կը տեսնեն ռուսական կայսրութեան հետ համերաշխօրէն աշխատիլ Թուրքիոյ քայքայման, ապա հանգիստ սրտով մարսել կարենալու համար մահմեդական երկիրները — Հնդկաստանը, Եգիպտոսը, Թունիսը, Ալժէրին, Մարօքը եւն., զորս կլլանած են իրենց անյագ երկրաքաղցութեամբ...»:

... «Բայց պէ՞տք էր մենք ձեռնածալ մնայինք անգործ, մինչ մեր բնական զինակիցները կռուի մէջ էին Ռուսիոյ, մեր երդուած, անհաշտ ու յաւիտենական թշնամիին, հետ: Երրեակ Համաձայնութեան յաղթանակը մեր մահավճիռը չէ՞ր միթէ: Յիմարութիւն պիտի չըլլա՞ր, եթէ մենք մեր բարոյական եւ նիւթական բոլոր ոյժերը չլարէինք դիմադրելու համար աղէտը»:

«Չմոռնանք, որ համաշխարհային պատերազմին մեր մասնակցութեան նպատակը սոսկ վերա-

հաս, սպառնացող կորուստէ մեզ փրկել չէ․ այլ մենք կը հետապնդենք աւելի անմիջական նպատակ մը — մեր ազգային իդէալին իրականացումը։ Մեր ժողովուրդին եւ հայրենիքին ազգային իդէալը մեզի մէկ կողմէ կը մղէ խորտակելու Մոսքովեան թըշնամին, ատով հասնելու մեր կայսրութեան համար բնական սահմանի մը, որուն մէջ պարփակուին ու միանան մեր բոլոր ազգակից եղբայրները»։ (*Ընդգծումները մերն են։ Զ․*)։

«*Միւս կողմէ մեր կրօնական զգացումը կը մղէ մեզ մահմեդական աշխարհը ազատագրել անհաւատներու տիրապետութենէն եւ անկախութիւն տալ Մուհամմէդի հետեւողներուն...*»։

Եւ կը վերջացնէ․—

«*Հիմա մենք գիտենք, թէ ինչո՛ւ կը կռուինք։ Մենք գիտենք մեր նպատակը եւ ոգեւորութեամբ կը մտնենք կռուին մէջ։ Մենք կը կռուինք մեր ազգին, մեր կրօնին եւ* մեր ազգային իդէալին *համար*»։

Այս գիտակցութեան եւ այս վճռականութեան հանդէպ ի՞նչ ոյժ կրնային ունենալ հայ քաղաքագէտներու չէզոքութեան յորդորները։ Ի՞նչ արձագանգ կրնար գտնել անոնց յուզիչ կոչը «յանուն հաւատարակից հայրենիքի»ն, ուրկէ վերջապէս տարագրուած էր ոչ-թուրքը իբրեւ իրաւատէր քաղաքացի։

Ի՞նչ արժէք կը ներկայացնէր անոնց յեղյեղած «օսմանցիութեան սկզբունքը», որմէ Թուրք քաղաքական միտքը հրաժարած էր առյաւէտ։

Հայ բազուկն է որ արժէք մը կը ներկայացնէր

Թուրքերու աչքին. պէտք էր զինակից կամ զինա-թափ ընել զայն:

Եթէ կարելի ըլլար առանց ջարդի ու բռնու-թեան, առանց աղմուկի եւ դժուարութեան կատա-րել առաջադրուած գործը. եթէ կարելի ըլլար հա-յերուն կամովին իւրացնել տալ Թրքութեան նպա-տակները, զանոնք նետել ազգովին հուրի եւ սուրի մէջ, օգնելու համար համաթուրանութեան իրա-գործման, աւելի՛ լաւ: Ապա թէ ոչ կար ու կը մնար ալա թուրքա մէթոտը...

Այս խորհրդածութիւններով է, որ Թուրքերը Հայ Յեղափոխական Դաշնակցութեան Ութերորդ Ընդհ. Ժողովին (Կարին, 1914 օգոստոս) բերեր էին իրենց համբաւաւոր առաջարկը. Ռուսիոյ դէմ գոր-ծակցութեան փոխարէն խոստանալով հայերուն կը-տոր մը «դեռ չզարնուած արջի մորթէն...»:

Մեր խրատներուն պէտք չունէին անոնք. այլ մեր օգնութեան: Իբրեւ օսմանեան հաւատարիմ քա-ղաքացիներ մեր արեան տուրքը եւ նիւթական զո-հողութիւնները չէին գոհացներ Թուրքերը: Պէտք էր որ հայ քաղաքական ղեկավարները յանձն առնէ-ին ոտքի հանել նաեւ ռուսահայութիւնը:

Պէտք էր որ հայ ժողովուրդը իր բոլոր հատ-ուածներով, գլխով ոտքով, ամէն գնով եւ բոլորի դէմ, լծուէր իրենց պատերազմական կառքին:

Մեր կողմէ պայմանական, պակասաւոր պա-տասխան մը, պատասխան մը որ անվերապահ եւ խանդավառ հաւանութիւն չէր, Թուրքի տեսակէ-տէն համազօր էր մերժումի եւ դաւաճանութեան. այնպէս ալ նկատեց ան մեր պարտաճանաչ քաղա-

քացիութեան խոստումը եւ ըստ այնմ վարուեցաւ մեզ հետ:

Իսկ այդ խոստումը մեզ համար ունեցաւ եղերական նշանակութիւն. մեր տեսակէտով ան կը կապէր Թրքահայութիւնը եւ կը դնէր զայն աներկդիմի պարտականութիւններու առջեւ, զոր փորձեցինք կատարել պարզունակ ուղղամտութեամբ: Դաւլուզուռնաները որ կ'երթային մեր օսմանցիութեան լօյեալութեան թափօրներուն առջեւէն եղան սիրենաներ որ առաջնորդեցին հայ երիտասարդութիւնը դէպի կորստեան անդունդը:

Մեր հաւատարմութիւնը, ինչպէս պէտք է սովրեցուցած ըլլար մեզ դարաւոր անցեալի դառն փորձառութիւնը, առանց յաջողելու ողոքել Թուրքը եւ ամոքել անոր դաժան ցասումը, կաշկանդեց հայ ինքնապաշտպանութեան թեւերը եւ մատնեց հայ ժողովուրդը անիրազեկ եւ անպատրաստ մոլեգնած Թուրքին ահարկու վրէժխնդրութեան:

Ու երեւակայել, որ կան քաղաքական գործիչներ, որոնք դեռ չեն կարող կռահել այն ատենուայ Թուրք կառավարութեան եւ Իթթիհատի ըխազօրներուն անկեղծութեան... Բայց անցնի՛նք:

Ի՛նչ ալ ըլլայ իրենց հեռաւոր նպատակներուն մէջ Թուրքերու ձախողութեան պատճառը մինչեւ 1917 Թուականը, անոնք անտարակոյս — եւ շատ յաջող կերպով — ի գլուխ հանեցնին իրենց Թիւ առաջին եւ Թիւ երկրորդ նպատակները — պատերազմի դեռ չմասնակցած, Թուրքիա կ'իմացնէր իր մտադրութիւնը՝ ջնջելու քափիթիւլասիօնները: Ցետա-

դային ան չեղեալ կը յայտարարէր Փարիզի (1856) եւ Բեռլինի (1878) դաշնագրերը եւ ինքն իրեն կուտար «անկախ եւ վեհապետ ազգի մը բոլոր իրաւունք ու առանձնաշնորհումները»:

վեհապետ եւ անկախ ազգի իրաւունf Թուրքերու համակցողութեամբ կը նշանակէին բացարձակ ազատութիւն վարուելու ինչպէս կը կամենային. այսինքն՝ խողխողել մէկ միլիոն անմեղ մարդկային էակներ ոչ միայն անպատիժ, այլ զերծ՝ աւելորդ հարցումներու պատասխանելու նեղութենէն:

Եւ Թուրք վայրագութիւնը միացած գերման Gruudliechkeif-ին իրագործեց Թիւրքճիւթեան հիմնական նպատակը, Զիյա Գէօք Ալփի խօսքերով էօզ միւլfինի դիւզէլթմէf — սեփական երկիրը կարգի դնել — հայկական զանգուածային տեղահանութիւններով եւ ջարդերով: Այնպէս որ Թալէաթ կրնար պարծենալ — «Ես Հայկական Հարցը լուծելու համար երեք ամսուայ մէջ աւելի ըրի, քան Համիդ երեսուն տարուայ մէջ...»:

Այն ատեն երբ Թալէաթի կառավարութիւնը (1917 յունուար 1) կիցով մը կը տապալէր դիւանագիտական հայկական հարցի Թղթեայ կուռանը՝ Բեռլինի դաշնագիրը, արդէն իր հայրենի երկրին երեսէն սրբուած, քշուա՛ծ հեռաւոր անապատներու մէջ կը մահանար այն ժողովուրդը, որուն համար խմբագրուած էր չարաշուք 61-րդ յօդուածը:

Պատերազմի դէպքերուն ընթացքը սակայն, Թուրքերուն նպաստաւոր չէր: Փաստը ա՛յն էր, որ մէհմէդճիկը կը նահանջէր ռուս fազաfին եւ հայ կամաւորին առջեւէն եւ հետզհետէ կը գրաւուէին

«Թրքացած» վիլայէթները։ Եթէ վերացած էր Թըրքահայկական խոչընդոտը, դեռ ճանապարհին վրայ կանգուն կը կենար մարտնչող ռուսահայութիւնը եւ հեռաւոր ու մօտաւոր գաղութներէն հասնող կամաւորութիւնը։

Թուրանիա տանող դուռը գրաւել, անպաշտպան կիներ ու մանուկներ ջարդելու չէր նմաներ...

Եւ դէպի իդէալ տանող ճանապարհի կէսին՝ Թուրքերու յոյսերը սկսան նուաղիլ. արդեօ՞ք երես էր դարձուցած իրենց դատէն Թուրանական ամենազօր Գէօք Թանկրըն։

Փանթիւրքիստներու հեռանկարը մռայլ էր եւ սիրտերը՝ վհատ...

Ռուսական Մեծ Յեղափոխութենէն յետոյ.— 1914 Թուականը կը բերէր Թրքութեան «երդուած, անհաշտ, յաւիտենական» Թշնամիին զինուորական պարտութիւնը։

Աւելի՛ն. ան կը բերէր Մեծ Յեղափոխութիւնը (մարտ, 1917), որ կը նշանակէր Ռուսիոյ ներքին քայքայումն ու տկարութիւնը, գոնէ երկար ժամանակի համար։

Ռուսաստանի մէկ ծայրէն միւսը Թրքական ժողովուրդներու կրծքէն կը պայթէր աղաղակ մը ըսփոփանքի եւ ցնծութեան. Ազատագրութեան եւ Միութեան յոյսերը Թեւ կ'առնէին նորէն։

Եթէ Թրքական ժողովուրդները մինչեւ այն ատեն ոեւէ փորձ չէին ըրած օգտուելու այն աննախընթաց պատեհութենէն, որ իրենց կ'ընձեռէր համաշխարհային պատերազմը. եթէ անոնք այդպիսի ճակատագրական պահու մը մէջ ցոյց տուեր էին ե-

րեւութական անտարբերութիւն դէպի Թուրանական դատը եւ հաւատարմութիւն՝ դէպի ռուսական կայսրութիւնը, այդ անզօրութեան նշան էր եւ ոչ ուրիշ բանի:

Արտասահմանի մէջ անոնք քաղաքական գործիչները բողոքելով եւ դիմումներով կը շարունակէին հետապնդել իրենց նպատակները:

1916–ին Լօզանի մէջ գումարուող Անջատողական Մահմեդականներու համագումարը Նախագահ Ուիլսընին ուղղեր էր կոչ մը, զոր ստորագրած էին Ղազի Աբդիւրրաշիդ Իբրահիմ, Աղա Օղլու Ահմէդ, Աքչուրա օղլու Եուսուֆ եւ Հիւսէյինզադէ Ալի:

Կոչը յանուն Ռուսաստանի քսանեւհինգ միլիոն մահմեդականներու — թաթարներ, բաշքըրներ, քըրքըզներ, սարթեր, տաճիկներ, թիւրքմէններ եւ կովկասեան լեռնականներ — եւ անոնց մէջ արթընցած համերաշխութեան կ'աղերսէր, որ զիրենք ազատեն ռուսական բռնութենէն:

Զարի անկումէն վերջ նորէն սկսան հրապարակ գալ մահմեդական*) համագումարները, այս անգամ ոչ թէ խօսքի, այլ գործի համար:

(*) Ռուսաստանի Թուրանական ժողովուրդները իրենք զիրենք միւսիւլման կ'անուանեն եւ իրենց լեզուն՝ միւսիւլմանճա: Բայց սխալ է, ատկէ շփոթելով, խօսիլ իսլամ ցեղի եւ փանիսլամիզմի մասին հոն ուր համաթուրանականութեան խնդիր կայ:

Իսլամ ցեղ գոյութիւն չունի ոչ ալ իսլամ լեզու: Կայ թուրանեան ցեղ մը, թուրանեան բարբառներ, եւ այդ ցեղին պատկանող ու այդ բարբառները խօսող ժողովուրդներու Միութեան ձգտումը:

Համագումարի մէջ բանաձեւուած որոշումներով Քրդըզ թաթարներ պահանջեր էին ազգային եւ կրօնական ինքնավարութիւն. Ջղաթայ թաթարները կը յայտնէին նոյն իղձը եւ Խիվայի եւ Բուխարայի խանութիւններուն անկախութիւնը կը պահանջէին:

Իսկ բոլորը միաձայնութեամբ՝ կ'արտայայտէին բաղձանք միանալու իրենց եղբայրակից թուրքերուն, դաշնակցային կապերով: (L'islam et la Politique des Allies, Dr. Enrico Insabato, 1920, p. 220):

Ուրֆայի մէջ գումարուած թրքօ-թաթար ազգային ժողով մը կը պահանջէր Վոլգա-Ուրալեան պետութեան մը կազմութիւնը:

Բաղչէ-Սէրայի մէջ կայացած քուրուլթայով մը (համագումար) Խրիմ կը հռչակէր իր անկախութիւնը:

Թուրքեստան, Մարտի Յեղափոխութեան լուրը առնելուն պէս, կը տապալէր կառավարիչ Զօր. Քուրոփաթքինը եւ կը հաստատէր Թուրքեստանի Կոմիտէն: Այս մարմինի թուրք անդամներէն մէկն էր մեզի ծանօթ փանթուրանիստ Մաքսուտով:

Նոյն տարուայ Նոյեմբերին վերջը բանի եւ կար-

Ռուսաստանի հպատակ «մահմեդական» ժողովուրդները փոթորկող յեղափոխական եւ համերաշխական շարժումներու զսպանակը ցեղային է եւ ո՛չ կրօնական: Այն հանգամանքը որ այս թուրանեան ժողովուրդները, չնչին բացառութեամբ, մահմեդական են միանգամայն եւ կրօնական զգացումը կ'օժանդակէ ցեղականին, չի՛ փոխեր փաստը:

ճամբու խորհրդայնացումէ ետք, Ֆէրղանայի մէջ գումարուած Մահմեդական Շրջանային Կոմիտէն կը հռչակէր Թուրքեստանի ինքնավարութիւնը եւ կը կազմէր կառավարութեան կորիզը: Դեկտեմբերին Դեհկաններու համագումարը Մոսկուայէն կը պահանջէր այս կառավարութեան ճանաչումը:

Բագուի մէջ 1917 ապրիլին տեղի կ'ունենար Կովկասի մահմեդականներու առաջին քոնգրէն, ուր Մուսավվաթ կուսակցութիւնը կը պահանջէր Ռուսաստանի կազմակերպութիւնը դնել հողային–դաշնակցային հիման վրայ եւ անհրաժեշտ կը համարէր «Ռուսիոյ ընդհ. մահմեդականութիւնը», իմա՛ Թուրանականութիւնը, «ներկայացնող կեդրոնական օրէնսդիր մարմինի մը ստեղծումը»:

Այս շրջանային համագումարներէն զատ Մոսկուայի մէջ մայիս ամսուն տեղի կ'ունենար «մահմեդական համառուսական քոնգրէն», ուր Վոլգայէն, Թուրքեստանէն, Սիբերիայէն, Խրիմէն ու Կովկասէն եկած պատգամաւորներ Ազատութիւն եւ Միութիւն կը պահանջէին:

Խրիմէն Խոքանդ, Բագուէն Մոսկուա իրար յաջորդող այս համաժողովներուն մէջ իրենց ոյժը կը չափէին ռուսահպատակ Թուրանական ժողովուրդներու մէջ տիրող երկու քաղաքական հոսանքներ — դաշնակցայինն ու անջատողականը:

Տեղական լայն ինքնավարութիւն պահանջելով հանդերձ, Ռուսաստանի հետ դաշնակցային կապը չխզելու կողմնակիցներ աւելի մեծ թիւով կային Հիւսիսային Թաթարիայի եւ Թուրքեստանի, քան Բագուի մէջ, ուր սկիզբէն ի վեր շատ ուժեղ էր ան-

ջատողական եւ միութենական (Թուրքիայի հետ) հոսանքը:

1917 թուականի յունիս եւ օգոստոս ամիսներուն Բագուի մէջ տեղի ունեցող երկրորդ եւ երրորդ քոնգրէները կուտային աւելի ու աւելի թունդ փանթուրանական որոշումներ:

1917-ի վերջերը, ռուսական բանակը, բոլշեւիքեան փրոփագանդէն քայքայուած՝ խուճապով կը լքէր կովկասեան ճակատը, անպաշտպան թողլով գրաւուած հայկական նահանգները, թրքահայութեան դժբախտ բեկորներով, ու իրենց ճակատագրին ձգելով հայերն ու վրացիները:

Թուրքերու առջեւ կը բացուէր Թուրանի ճամբան. կ'ընծայուէր աննման պատեհութիւն իրագործելու թուրք ծրագրին երրորդ եւ չորրորդ կէտերը — ռուսահայութեան բնաջնջումը եւ թուրանական իրրեդէնթայի ազատագրումը:

Կարեւո՛րը, անշուշտ, Կովկասը գրաւել եւ կարելի եղածին չափ շուտ Կեդրոնական Ասիա հասնիլն էր: Թուրքերու համար «հերթական աշխատանք»է աւելի բան մը չէ նշանակած հայ ժողովուրդի ամբողջական մաքրագործումը: Թերեւս մինչեւ անգամ բաւական անախորժ, բայց անհրաժեշտ գործ մը, զոր պէտք է կատարեն, բանալու համար իրենց ճամբան դէպի Միացեալ եւ Անկախ Թուրանիա: Իրենցը չէ յանցանքը, եթէ այդ ճամբան կ'անցնի Հայաստանի վրայէն...այսպէս կ'ըսեն Թուրքերու սրտացաւները...

Եւ առաջ խաղաց Թրքական բանակը: Մէկ-եր-

կու ամսուայ ընթացքին վերագրաւուած էր «արեւելեան Անատոլուն», հակառակ հայերու յուսահատական դիմադրութեան:

1918 մարտ 3-ին Բրէսթ-Լիթովսքի մէջ կնքուած դաշնագրով Թուրքերը ետ կը ստանային ոչ միայն ռուսերու գրաւած հողամասերը, մինչեւ վերջին թիզը, այլ եւ ձեռք կը բերէին Կարսը, Արտահանն ու Օլթին: Նախապատերազմեան ռուս եւ թուրք սահմանագլուխը այսպիսով, կը բարեփոխուէր ի նպաստ Թուրքիայի: Հազուագիւտ բախտ մը Թուրքիոյ կը յանձնէր իր երազներուն ցանկալի, բայց անմատչելի աշխարհին՝ Թուրանիայի՝ նախադուռը — Կովկասը: Այնտեղ անհամբեր իրեն կը սպասէր ամբողջ թուրք ազգաբնակութիւնը: Թաթարները հակառակ վրացիներու եւ հայերու հետ կնքուած ձեւական համաձայնութեան եւ գործակցութեան, հոգով սրտով հետն էին ներխուժող թշնամիին եւ կը գործէին «եղբայրակից» բանակի յաջողութեան համար:

Այնինչ լուր կը հասնէր, թէ Էրզրում ինկած էր Թուրքերու ձեռքը, Մուսավաթ կ'ապստամբէր Բագուի մէջ հաստատուած Խորհուրդին դէմ, նպատակ ունենալով խլել իշխանութիւնը եւ յայտարարել Ազրբէյճանի անկախութիւնը:

Միւս կողմէ իր մասնաճիւղերուն միջոցաւ ան կը կազմակերպէր հայկական կոտորածներ Բագուի եւ Գանձակի նահանգներուն մէջ*): Վերջապէս,

*) Ազէրիները ջարդեցին (Շամխորի, Նուխիի, Արէշի եւն. մէջ) նաեւ հազարաւոր ռուսեր, գաղթականներ կամ ճակատէն դարձող զինուորներ:

Թուրք գործակալներու օգնութեամբ Մուսաւվաթ կը մարզէր ու կը կազմակերպէր ամբողջ երկրի թաթար եւ մահմեդական ազգաբնակչութիւնը: Այսպէս կազմուած տեղական բանակներուն պաշտօնն էր քայքայել թիկունքը. այն միջոցին որ Հայերը մէն մինակ, գերմարդկային ճիգեր կ՚ընէին պաշտպանելու «Հասարակաց հայրենիքը», Թրքական արշաւող բանակին դէմ, Թաթարները կը քանդէին երկաթուղային գիծերն ու կամուրջները, կը փակէին խմելիք ջուրի ճամբաները եւն. մէկ խօսքով, կ՚ընէին ամէն ինչ հայ բազուկը անդամալուծելու համար:

Աւելի՛ն. օգտուելով ընդհանուր շփոթութենէն եւ այն հանգամանքէն, որ հայ մարտական ոյժերը, ամբողջապէս կեդրոնացած էին արտաքին վտանգին դէմ, անոնք կը յարձակէին (գլխաւորաբար Շարուր–Նախիջեւանի շրջաններուն մէջ), գիւղերու եւ քաղաքներու վրայ, կ՚աւերէին եւ կը կոտորէին անխնայ. փանթուրանիստ Մուսաւվաթը կ՚ուզէր լրացնել փանթուրանիստ Իթթիհադի գործը... Թուրքիայի թրքացումէն վերջ կարգը եկած էր Կովկասը թրքացնելու:

Որքան ալ Թուրք ու Թաթար քաղաքական գործիչները պնդած ըլլային, թէ Կովկասը բացարձակ մեծամասնութեամբ Թրքական երկրամաս է, իրողութիւնը այն էր, որ Թաթարները ընդհ. ազգաբնակչութեան մէկ-երրորդն իսկ չէին ներկայացներ. հետեւաբար կը կազմէին անվիճելի փոքրամասնութիւն: Արդ, պէտք էր իրականութիւնը պատշաճեցնել տեսութեան վրայ եւ բռնի միջոցներով եւ աշխարհը դնել կատարուած իրողութեան առջեւ:

Կովկասը, սակայն, մէկ հարուածով «Թրքացընել», վրացիներն ու հայերը միաժամանակ բնաջընջելով, այն ալ միմիայն Ազէրիներու ուժով, անկարելի էր: Հարկ էր, ուրեմն, բաժնել զանոնք եւ առանձին առանձին հարուածել պատեհ առիթով: Հայն էր անմիջական արգելքը իր աշխարհագրական դիրքով: Հայն էր ամենէն վտանգաւորը իր գիտակից, յուսահատական դիմադրական կեցուածքով. առաջին հերթին անոր հաշիւը մաքրել պէտք էր: Իսկ մինչ այն, հարկ էր սիրաբանել վրացիներու հետ եւ օգտագործել զանոնք՝ մինչեւ հասնէին օսմանցի եղբայրները:

Երբ Թուրք բանակը հասաւ Սարըքամիշ եւ Բաթում, Թաթարները ա՛լ կարիք չունէին կեղծելու. պատռեցին իրենց արդէն շատ թափանցիկ դիմակը: Անդրկովկասեան կառավարութեան Թաթար նախարարները վերջնագիր ներկայացուցին (7 ապրիլ), պահանջելով ընդունիլ Բրէսթ–Լիթովսքի դաշնագրի պայմանները եւ հաշտութիւն կնքել Թուրքիայի հետ, սպառնալով, հակառակ պարագային, Սէյմի Թուրք անդամներուն հետ դուրս գալ Սէյմէն ու կառավարութենէն եւ յայտարարել Ազրբէյճանի անկախութիւնը:

Բայց Թուրքերը, մանաւանդ Կարսի յանձնումէն ետք, (ապրիլ 11) այլեւս չէին գոհանար ռուսերուն տուածով. անոնք կը պահանջէին (մայիս 11) Սուրմալուն, Շարուրն ու Նախիջեւանը, Երեւանի, Էջմիածնի եւ Ալեքսանդրապոլի գաւառներուն մեծ մասը եւ Ալեքսանդրապոլ–Ջուլֆա երկաթուղագիծը, վայրկեան առաջ հասնելու համար Բագու: Միս

կողմէ Ազրպէյճանցիները կը պահանջէին օսմանցիներու պակաս թողածը — Ղարաբաղ, Զանգեզուր, Դարալագեազ եւ Բասար Գէչէր, մինչեւ անգամ Երեւան քաղաքը...հողի շերտ մը իսկ պէտք չէր մնար Հայաստանին, որ կրնար բաժնել «թրքական ժողովուրդի երկու հատուածները»: Հայերը կրնային, անշուշտ, պահել Էջմիածնի վանքը...հոգեհանգիստ կատարելու համար արեւմտեան եւ արեւելեան հայութեան վրայ:

Եւ սկսաւ կրկնութիւնը 1915–ի դիւային արհաւիրքներուն:

Բայց հայ ժողովուրդը վճռած էր չմեռնիլ. պէտք էր, ի՛նչ գնով ալ ըլլայ, պաշտպանել իր ֆիզիքական եւ ազգային գոյութիւնը: Սարդարաբադի եւ Ղարաքիլիսէի հերոսամարտերը (մայիս 26,27, 28) կասեցուցին թուրանականութեան թափը եւ ստիպեցին Թուրքը, որ ճանչնայ ոչ միայն հայի գոյութեան, այլ նաեւ անկախութեան իրաւունքը. (յունիս 4, Բաթում):

Թուրքերը, անշուշտ, չէին հրաժարած իրենց ծրագիրներէն. ընդհակառակը. այնքան բորբոքած էին Կասպիա եւ Անդրկասպիա հասնելու հեռանըկարով, որ սկսեր էին անգոսնել մինչեւ անգամ իրենց հզօր դաշնակցին՝ Գերմանիայի՝ ազդարարութիւնները:

Չուզելով թանկագին ժամանակը վատնել եւ հայերու հետ հաշուեյարդարը ետքի ձգելով, տաճիկ բանակը շարունակեց իր ճամբան. յունիսի վերջը Նուրի փաշա արդէն Էլիզաբէթփոլ էր 13,000 թըր–

քօ–Թաթար բանակով մը պատրաստ՝ քալելու Բագուի վրայ։

Մայիս 26–ին, Բաթումի մէջ իր անկախութիւնը հռչակած էր Ազրբէյճան, որուն կեդրոնը պիտի ըլլար Գանձակ, մինչեւ Բագուի գրաւումը։

Գանձակի մէջ Ազրբէյճանի կառավարութիւնն ու ժողովուրդը մեծ ընդունելութիւն ըրին Նուրի փաշային եւ թրքական ոյժերուն։ Մզկիթի մէջ, հազարաւոր ամբոխի առաջ, կառավարութեան նախագահ՝ Խան–Խոյսկի՝ խօսեցաւ հետեւեալ ողջոյնի ճառը.

«Վերջապէս, Ազրբէյճանի թրքութիւնը հասնում է իր նպատակին. նա մտնում է իր սիրելի Օսմանեան Խալիֆատի գիրկը։ Վերջապէս, իրականանում է համայն մահմեդականութեան դարաւոր իտէալը՝ բոլորի միացումը Սուլթանի կանաչ դրօշակի տակ։ Տաճիկ ազատարար զօրքերին սրտատրոփ սպասում են Կովկասի լեռնականները, Թաթարիստանի թաթարներն ու Կիրկիզները, Անդրկասպեան երկրի սարտերը, խիվացիները, բուխարացիները եւ վերջապէս, Աֆղանիստանն ու հարուստ Հնդկաստանը։ Կեցցէ՛ օսմանեան բանակը, կեցցէ՛ համայն միացած մահմեդականութիւնը»։

(Այս ճառը կ'առնենք Ս. Մելիք–Եօլչեանի «Բագուի Հերոսամարտը»էն. տե՛ս «Հայրենիք» ամսագիր, Գ. տարի, Թիւ 9 (33), յուլիս, 1925, էջ 68.— Զարմանալի է, որ Խան–Խոյսքի «Օսմանեան Խալիֆատ»ի մասին կը խօսի, մինչ ամէն մահմեդական լաւ գիտէ, որ չկայ օսմանեան, այլ մահմեդական խալիֆայութիւն։ Դարձեալ. չի կրնար խօսք ըլլալ

«Սուլթանի կանաչ դրօշակի» մասին. Սուլթանի դրօշակը կարմիր է. կանաչը՝ Մարգարէին դրօշակն է— Սանճագը Շէրիֆը: Այստեղ շփոթութիւն կայ: Վերջապէս, հետաքրքիր է, թէ ինչո՞ւ մահմեդական աշխարհէն դուրս են ձգուած Բէլուջիստանն ու Պարսկաստանը, Արեւմուտքի բոլոր իսլամական երկիրները — Եգիպտոս, Թրիփոլի, Թունիս, Ալճէրիա եւ Մարօք ու մանաւանդ Արաբիա՝ իսլամութեան օրրանն ու կեդրոնը: Թուրան մասանցը կը պարունակէ միայն Արեւելքի իսլամ երկիրները, առաւելապէս թուրանեանները: Միւս կողմէ, չէին ալ ուզեր հրաժարիլ «հարուստ» Հնդկաստանէն, որ կը թուի, թէ նոյնքան հրապուրիչ է Թուրանի, որքան Ալբիոնի զաւակներուն համար: Պէտք չէ մոռնալ, նաեւ այն հանգամանքը, որ այս ճառը առաջին թոթովանքն է նորադարձ փանթուրանիստի մը):

Դէպի Թուրանիա խոյանքի առաջին քայլին Արարատեան դաշտի մէջ հանդիպած կատաղի դիմադրութենէն վերջ, թուրքերը երկրորդ քայլին՝ Բագուի առաջ ինքզինքնին կը գտնէին հայկական նոր ընդդիմութեան մը առջեւ, նոյնքան խիզախ եւ յամառ, նոյնքան հերոսական: Այստեղ հայութեան մըղած կռիւը, աւելորդ է ըսել, ունէր զուտ ինքնապաշտպանութեան բնոյթ: Եթէ հայերը դառն փորձառութեամբ չգիտնային, թէ ի՛նչ կը սպասէր իրենց, ոչ մէկ ազգային-քաղաքական պատճառ ունէին պահելու Բագուն կամ արգիլելու Ազրբէյճանը տիրանալէ «թրքութեան ոստանին»:

Եւ անտեղի չէր հայերու վախը:

Բագուն կ՚իյնար սեպտ. 15ին. Խալիլ եւ Նուրի

փաշաները կը մտնէին քաղաք, իրենց հետ բերելով Գանձակի մէջ նախապէս կազմուած մուսավաթական կառավարութիւնը, Խան-Խոյսքիի վարչապետութեամբ: Եւ չորս օր անդադար Թուրք զինուորներն ու Թաթար խուժանը կը ջարդէին հայ ազգաբնակչութիւնը: Քսանէն-քսանեւհինգ հազար հոգի զոհ գնաց այս կոտորածին. տասը հազար ալ փճացուցին, Թուրքերու նորագիւտ մէթոտով, քշելով դէպի Մուղանի անապատները:

Անհասկնալի չէր Թուրք-Թաթարներու կատաղութիւնը, երբ մտածենք, թէ ի՛նչպէս հայ մարտիկները ամիսներ ու ամիսներ զինենք բռներ էին ու սպառեր իրենց ուժերը Բագուի առջեւ, մինչ այդ ժամանակ իրենք արդէն հասած ըլլալու էին Բուխարա:

Բագուն գրաւելէ վերջ, Թուրքերը յառաջացան հիւսիսի ուղղութեամբ ալ, դէպի Դաղստան եւ աւելի հեռուները երթալու համար:

Թուրք բանակի մէկ ուրիշ թեւը զարկեր էր Հիւսիսային Պարսկաստանը, Կեդրոնական Ասիա յառաջանալու համար. գրաւեր Թաւրիզ-Արտաբիլ շրջանը եւ սպառնացուցեր՝ Գիլանը: Պարսկական Ատրպատականը, ինչպէս Կովկասը, Թուրքերու համար դէպի Թուրքեստան տանող ճամբայ մը չէր միայն, այլ անրաժան մաս՝ Թուրանիայի, օղուզական թիւրքմէններով եւ խուվարներով բնակուած հողամաս մը, որուն կցումը իրենց նուազագոյն ծրագրին՝ օղուզականութեան՝ մէկ կէտն էր:

Կեդր. Ասիոյ մէջ պարապ չէին կեցած Թուր-

քեստանցիները, երիտասարդ Սարթ եւ երիտասարդ
էօզբէկ ազգայնականները:

Բոլշեւիքեան հարուածէն ետք (հոկտ. 1917)
կարմիր գունդեր քալեր էին Թուրքեստանի վրայ,
անկախութիւն խոստանալով անոր...եւ հաստատեր
Սովնարկոմ մը, որուն ինն անդամներէն եօթը ռուս
էր եւ միայն երկուքը Թուրք. այն ինչ երկրամասի
ազգաբնակչութեան բացարձակ մեծամասնութիւ-
նը, 95 առ հարիւրը, Թուրք է (Էօզբէկ, Թիւրքմէն,
Քըրկըզ, Թաճիկ, Քարաքալփաք են.): Նոյեմբերին
ապստամբեր էր Թուրքեստանը ինքնորոշում պա-
հանջելով եւ կազմակերպուեր իբրեւ առանձին պե-
տութիւն: Բոլշեւիքները արեւմտեան ճակատի վրայ
զբաղած ըլլալով, ատեն մը անտարբեր ձեւացեր է-
ին Թուրքեստանի մէջ կատարուած «հակայեղափո-
խութեան» հանդէպ:

1918 փետրուարին, Սովետ զօրքեր կը ղրկուէ-
ին վերանուաճելու Թուրանականութեան միջնաբեր-
դը: Այստեղ անոնք հանդիպեցան կազմակերպուած
բուռն դիմադրութեան եւ միայն 15,000 հոգի ջար-
դելէ եւ մօտ մէկ միլիոն սովամահ ընելէ վերջ,
ռուսերը յաջողեցան զսպել Թուրքեստանցիները*):

Ապա, ըստ բոլշեւիքներու սովորական գործե-

---

*) Բոլշեւիքները բլոքատով մը արգիլեցին կեն-
սամթերքի մուտքը Աքթիւբինսք ցորենաշատ շրջա-
նէն Ֆէրղանա. ասոր հետեւանքով անօթութենէ կո-
տորուեցան 800,000 մարդիկ եւ անհամար կենդանի-
ներ:

լակերպին, մեղմացաւ քաղաքականութիւնը: «Վե-
րախորհրդայնացած» Թրքական երկիրներուն մէջ
կարմիր բանակին եւ չէքայական խստութիւններուն
յաջորդեց կարմիր փրոփագանդը: Ռուսերը սկսան
ճառել քոմմունիզմի եւ իսլամութեան նմանութեան
մասին, յայտարարել, թէ անոնք բոլորովին հաշտ
վարդապետութիւններ են եւ քարոզել — «եղբա՛յր
միւսլիմաննե՛ր, բոլոր աշխարհի մահմեդականները
պէտք է միանան ու փրկուին կամ կորնչին միասին:
Միացէ՛ք ռուս պրոլետարիատին, ան ձեզ պիտի ա-
զատէ ամէն լուծէ, եւն., եւն.»:

Ահա՛ նմոյշ մը բոլշեւիք–Թուրք սիրալիր յարա-
բերութիւններէն:

Բոլշեւիքները այս քաղաքականութեամբ կը հե-
տապնդէին երկու նպատակ. առաջինը եւ ամենակա-
րեւորն էր՝ Ռուսաստանի Թուրանական ժողովուրդ-
ներուն ուշադրութիւնը դարձնել Ռուսաստանէն
դուրս, կռիւը փոխադրել ազգայնականէն կրօնական
գետնի վրայ. այս կերպով արգիլելու կամ գէթ յա-
մեցնելու համար անխուսափելի պայթումը, որ
երկրին քայքայումը պիտի նշանակէր: Այսպիսով,
անոնք կը յուսային իրենց կողմը շահիլ նաեւ Թրքա-
կան ժողովուրդներու կրօնական–պահպանողական
տարրերը, մոլլաներն ու աղաները, եւ օգտագործել
իսլամական մոլեռանդութիւնը փանթուրանիստ ազ-
գայնականութեան դէմ:

Իսկ երկրորդն էր. օգտագործել համիսլամու-
թիւնը Անգլիոյ՝ Արեւելքի մէջ իրենց գլխաւոր մըր-
ցակցին դէմ:

Ո՛չ կարմիր բանակը, ո՛չ ալ կարմիր փրոփա-

գանդը, սակայն, չէր յաջողած խաղաղեցնել Թուրքեստանը․ պայքարը, խուլ բայց կատաղի, կը շարունակուէր ռուս տէրերուն եւ երիտասարդ ջօղբէկներուն եւ սարթերուն միջեւ, որոնք թէեւ փախստական կամ թաքնուած, չէին դադրեր պահանջելէ Թուրքեստանի անկախութիւնը եւ հետզհետէ աւելի թունդ փանթուրանիստ կը դառնային։

Բասմաճըներ (հայդուկներ) լեռներու մէջ ապաստանած կը մղէին չէթէական կռիւներ եւ ժողովուրդին մէջ վառ կը պահէին յոյսը, որ շուտով պիտի գար մեծ, ազատարար եղբայրը՝ օսմանեան Թուրքիան… Քանի մը տարի վերջ Էնվէր, պիտի իրականացնէր այդ բաղձանքը։

Հոկտեմբեր 30-ին Դաշնակիցներու եւ Թուրքիոյ մէջ կը կնքուէր Մուդրոսի զինադադարը։ Թուրքիա կը հարկադրուէր հեռանալ Կովկասէն ու Պարսկաստանէն եւ քաշուիլ մինչեւ 1914-ի սահմանը։

Պարտութիւնը պահ մը կ՚ընկճէր Թուրքիան, եւ կը ստիպէր, որ իր ալա թուրքա **Drang nach Osten**-եան ծրագիրները մէկդի դրած իր գլխու դարդին իյնայ։

IX

ՁԻՆԱԴԱԴԱՐԷՆ ՅԵՏՈՅ

Թուրքերը իրենց ձգտումներուն թիրախը ունեցեր էին դրեթէ ձեռքի հասողութեան սահմաններուն մէջ. անոնք գրաւեր էին Բաքուն եւ արդէն իրենց սիրտերը կ'ուռեցնէին Բուխարայէն փչող հովերով, երբ բաղդի հակադարձ մէկ շարժումը կը շպրտէր զիրենք դէպի ետ, արեւմուտք։ Դաշնակիցներու յաղթանակին շնորհիւ Թուրքիա մէկ օրէն միւսը կը կորսնցնէր շահած թանկագին գետինը Կովկասի եւ Պարսկաստանի մէջ։ Աւելի՛ն. ան ձեռքէ կը հանէր ունեցածն ալ։ Կատարուած իրողութիւններ էին Սուրիոյ եւ Միջագետքի անդամահատութիւնները. դատապարտուած էին Պոլիսը, Իզմիրը, Կիլիկիան։

Բայց ո՛չ մէկը հողային կորուստներէն եւ հըպատակ ժողովուրդներու անջատումէն կրնար ա՛յնքան ցաւ, ա՛յնքան կենսական վնաս պատճառել Թուրքիային, մահացու հարուած հասցնել անոր ներկայ գոյութեան եւ ապագայ փրկութեան, որքան Արեւելեան Նահանգներու անջատումը — Միացեալ Հայաստանի կազմութիւնը։ Հազիւ թէ Թուրքիա, իրերու հարկադրանքին տակ, հանդուրժեր էր փոքր ու տկար Հայաստանի մը կանգնումին իր դէպի Արեւելք ճամբուն վրայ։ Հազիւ թէ կըրնար թոյլատրել, ան ալ առժամապէս, ոչ-թուրք

տարրի մը ինքնուրոյն, պետական գոյութիւնը՝ թրքութեան երեք հատուածներուն — Ազրպէյճանի, Ատրպատականի եւ Թուրքիայի արանքը: Ի՞նչպէս կրնար ան ձգել որ Մեծագոյն Հայաստան մը, որպէս անանցանելի պատուար, վերջնապէս հաստատուէր իր եւ իր վերակենսաւորումի յոյսերուն միջեւ:

Պահե՛լ Անատօլուն, արեւմտեանն ու արեւելեանը․ ապահովել անոր ամբողջական գոյութիւնն ու անկախութիւնը․ մնալ Թուրանեան միակ զօրաւոր եւ անկախ ժողովուրդի դիրքին վրայ՝ որուն յառած ըլլան կրտսեր եղբայրներուն աչքերը՝ կը դառնար Թուրքիոյ գլխաւոր, տիրական մտահոգութիւնը, իր անմիջական ծրագրին առաջի՛ն կէտը:

Ո՞վ պիտի կատարէր այս գործը:

Էնվէր–Թալէաթ–Ճէմալ եռապետութիւնը վերջ գտած էր․ երեք քոնսուլները փախած էին Վոսփորի քաղաքական բեմէն կէս ձգելով սկսուած արիւնալի խաղը: Իթթիհադը կազմալուծուած էր:

Բայց կը մնար Թիւրքճիւ շարժումի պատրաստած նոր երիտասարդութիւնը, զինուորական ու մտաւորական: Զո՛ւտ թրքական գաղափարականին հաւատացող, զո՛ւտ թրքական քաղաքականութեան ջատագով հոսանքը — Նորագոյն Թուրքիան՝ բրտօրէն իրատես, ազգայնամոլ, յանդուգն, անխղճահար:

Վհատութեան առաջին ժամը անցնելուն պէս, Թուրքերը սկսան շուրջերնին նայիլ փրկութեան ճամբայ մը գտնելու համար:

Զուր էր փարիլ պարտուած Գերմանիային, ի-

րենց բաղդը կապել անոր խորասուզուող նաւին։ Արդէն երբէք թիւրքճիւները համաձայն չէին եղած այն կուրօրէն միակողմանի օրիանթասիօնին որով էնվէր եւ Թալէաթ Գերմանիոյ վասալը ըրեր էին Թուրքիան։ Պատերազմի վերջին շրջանին մանաւանդ, Գերմանիա՝ որ սկիզբը այնքան թեւ տուեր էր փանթրքական յոյսերուն, սկսեր էր որոշապէս ընդդիմանալ թրքական ծրագիրներուն երբ կարգը անոնց գործադրութեան էր եկեր։ Այնպէս որ կարելի է ըսել՝ թէ զինադադարի վաղորդայնին Թուրք գիտակից տարրը գոհունակութեամբ կը դիտէր Գերմանիոյ պարտութիւնը որով կը վերանար այս վերջինի ծրագրած Բերլին—Պոլիս—Բաղդադ—Բուխարա գրոհի հեռապատկերը, եւ Ասիայէն կը հեռանար փանթուրանիզմի հզօր մէկ մրցակիցը — գերման իմփէրիալիզմը։

Թուրքիոյ քաղաքական հորիզոնին վրայ կային ուրիշ, աւելի՛ յուսադրիչ կէտեր. անոնցմէ երկու գլխաւորներն էին ա՝ Բոլշեվիզմի բերած նոր ուղղութիւն Թուրքիոյ հանդէպ Ռուսաստանի քաղաքականութեան մէջ. եւ բ՝ Արեւմտեան պետութիւններու ներքին հակամարտութիւնները։

Ռուսիա՝ Անգլիոյ դաշնակիցը երէկ եւ Թուրքիոյ թշնամին՝ այսօր դարձեր էր Բրիտանիայի երդուեալ հակառակորդ եւ համակիր Թուրքիայի։ Գոնէ առժամապէս Թուրքիայի սեմէն հեռացեր էր ուրեմն նաեւ ռուսական իմփերիալիզմի վտանգը. եւ ընդհակառակը երեւան եկեր՝ Անգլիոյ դէմ թանկագին բնական դաշնակից մը յանձին Խորհրդային Ռուսաստանի։ Մինակ Անգլիան, Թուրքիոյ դարա-

ւոր պաշտպանը Ռուսաստանի դէմ, այս անգամ կը կանգնէր Տաճիկներուն դիմաց իբրեւ յաղթական պահանջատէր: Բայց Անգլիոյ դէմ պայքարին մէջ Թուրքերը կրնային յոյս դնել ո՛չ միայն Գերմանիոյ եւ Ռուսիոյ, այլեւ նոյնինքն Անգլիոյ դաշնակիցներուն՝ Ֆրանսայի եւ Իտալիոյ վրայ: Մինչեւ անգամ ի՛նքը Անգլիան ո՛չ անխոցելի էր, ո՛չ անկաշառելի: Մուդրոսի զինադադարի պայմանները եւ փաստը որ իր դաշնակիցներէն գրեթէ գաղտնի Թուրքիոյ հետ հաշտութիւն կնքելու հապճեպին մէջ Անգլիա «մոռցեր էր» անկարեւո՛ր կէտ մը... Թուրքիոյ զինաթափումը, բաւական պերճախօս իրողութիւններ էին ցոյց տալու որ թէ՛ հակառուս քաղաքականութիւնը եւ թէ՛ իր ընկերներուն հետ մրցակցութիւնը չա՛տ հեռուները կրնային տանիլ Նենգ Ալբիոնը: Կարելի էր նաեւ յաջողապէս գործածել իսլամ հանրային կարծիքը, Անգլիոյ վրայ որոշ ճնշում բանեցնելու համար:

Վերջապէս Թուրքերուն նեցուկ եւ քաջալեր կանգնած էր Թուրանական աշխարհը. Միջին Ասիոյ միլիոնաւոր զանգուածները իրենց վայրի կենսականութեամբ ու ռազմունակութեամբ, նորազարթ ցեղային գիտակցութեամբ, անսահման հաւատքով ու հաւատարմութեամբ դէպի օսմանեան աւագ եղբայրը:

Այլեւս անցած էր այն շրջանը ուր Ֆէրիդ բէյեր կրնային յայտարարել թէ «Թուրանականութիւնը մեծ ապագայ ունի, բայց գոյութիւն չունի առ այժմ եւ կարելի չէ գոյութիւն չունեցող բան մը օգտագործել»: Դարասկիզբին գուշակուած ապագան ե-

կած հասած, չգոյն գոյ եղած էր։ Խորհրդային թէ հակախորհրդային պետութիւնները ստիպուած էին հաշուի առնել քաղաքական ասպարէզ եկած այս նոր ոյժը։

Բոլոր նպաստաւոր թէ աննպաստ պայմանները հաշուի առնելէ վերջ, Թուրքերը կ'որոշէին օգտագործել բոլոր ձեռնտու արտաքին ազդակները, բայց ապաւինիլ միայն իրենք իրե՛նց եւ իրենց Թրքական եղբայրներուն վրայ։ Ու անգամ մըն ալ, եւ ա՛յս անգամ փաստօրէն, Թուրք քաղաքականութեան առանցքը արեւմուտքէն՝ արեւելք, Պոլիսէն՝ Անատոլու կը փոխադրուէր. եւ Անատոլուի ծոցէն կը ծնէր Միլլի Շարժումը։

Կ'անհետանար «օսմանեան տարրերու միութեան» սկզբունքը, մինչեւ անունը՝ Իթթիհադ (միութիւն), եւ անոր տեղ դուրս կուգար, խիզախ ու յանձնապաստան, զուտ ազգայնական Միլլի կուսակցութիւնը։

Միլլիականութիւնը ո՛չ թէ Իթթիհադականութեան վերերեւումն էր քաղաքական հրապարակի վրայ թաղնուած նոր անունի մը տակ, այլ անոր ամենէն շովինիստ տարրերուն վերակազմութիւնը՝ նոր կարգախօսով ու ծրագրով։ Ան ո՛չ թէ Իթթիհադէն ժառանգաբար կը ստանար անոր թիւրքիստ եւ փանթիւրքիստ գաղափարականները՝ այլ նոյն ինքն թիւրքճիութիւն էր որ կը բաժնուէր Իթթիհադէն. իր հետ տանելով իր իդէալները եւ հիներուն ձգելով անոնց երկդիմի օսմանցիականութիւնն ու արկածախնդիր ու խառնափնթոր փանիսլամութիւնը։ Նորերը անդառնալիօրէն հրաժարած էին հպատակ

ժողովուրդներու շահագործումով կամ գործակցութեամբ օսմ. կայսրութիւնը փրկելու հաւատամքէն, եւ Թուրքիոյ վերածնութիւնը կը կապէին միայն իրե՛ն, Թուրք ցեղին հետ: Անոնք ազատագրուած էին փոքր ազգերու պատուհասէն՝ օրիէնթացիայի գաղափարէն. պատրաստ էին փոխ առ փոխ եւ եթէ հնար է զուգընթացաբար դաշնակցիլ ամէնքի հետ, կռուիլ ամէնուն դէմ, գործածել ամէն միջոց, զոհել ամէն բան, մինչեւ անգամ կրօնն ու կրօնական գերագահութիւնը՝ հասնելու համար թրքութեան եւ համաթրքութեան նպատակներուն:

Իթթիհադականներու գերմանասիրութեան կը յաջորդէր միլլիականներու պատեհապաշտութիւնը. Թուրքիոյ աւանդական դիւանագիտութիւնը, Թուրք քաղաքական ոգիի հարազատ զաւակը:

Ամէնուս ծանօթ է միլլիական շարժումը. մենք այստեղ մանրամասն պատմութիւնը պիտի չ՚ընենք անոր. որովհետեւ Քէմալն ու իր գործը մեզ կը հետաքրքրեն միայն իբրեւ արդիւնք Թիւրքիզմի եւ յառաջաբան փանթիւրքիզմի: Միայն պիտի տանք քանի մը դէպքեր եւ թուականներ ու պիտի ծանրանանք այն փաստերուն վրայ որ լոյս կը ձգեն իրերու ճշմարիտ բնոյթին վրայ: Այդ փաստերը անմիջական կապ ունին Հայաստանի եւ հայ ժողովուրդի ճակատագրին հետ:

Միլլիական շարժումը, անկասկած, Թուրքերու ըմբոստացումն էր դաշնակիցներու բոլոր ծրագիրներուն դէմ, բայց ան ուղղուած էր, մասնաւորապէս, կազմութեանը դէմ Հայաստանի՝ որ միան-

գամընդմիշտ պիտի բարձրանար Թուրքիոյ եւ Քըր-քական բնաշխարհին միջեւ:

Միլլիականները պայքարի սկիզբէն եւեթ (1919ի գարնան) կը յայտարարէին թէ՝ «Արեւելեան Անատոլուի բնակչութիւնը պատրաստ է մինչեւ մահ դիմադրելու հայ պետութեան մը կազմութեան». եւ կը կազմակերպուէր Միւդաֆա'այը Միլլիյէն (Ազգային պաշտպանութիւն), նպատակ ունենալով, ըստ Րէուֆ փաշայի յայտարարութեան «արգիլել Արեւելեան նահանգներուն կցումը Հայաստանին»: (Jean Schlicklin, Angora, l'Aube de la Turquie Nouvelle. 1919-1922):

Քանի մ'ամիս վերջը, 1919-ի ամառը, Ազգային պաշտպանութեան խմբակները իրենց գործունէութիւնը ներդաշնակելու պէտք զգալով կը գումարէին Էրզրումի համբաւաւոր համաժողովը (յուլիս 10—օգոստոս 7), ուր առաջին անգամ ըլլալով կը մշակուէր Թուրքիոյ Միսաքը Միլլին, Ազգային Ուխտը:

Ազգային Ուխտով միլլիականները կը պահանջէին Թուրքիայի քաղաքական եւ տնտեսական կատարեալ անկախութիւնը ազգային սահմաններու մէջ եւ միւսլիմ ժողովուրդներու ազատագրութիւնը:

Յուլիս 15-ին, Էրզրումի Քոնգրէն հեռագրով կը դիմէր Սուլթանին յայտնելով անոր Թիւրք Ազգին Ուխտը: Հեռագիրը կը վերջանար դաշնակիցներու հասցէին հետեւեալ սպառնալիքով — «Մենք ցոյց պիտի տանք աշխարհին թէ ի՛նչ կրնան ընել թուրքերու եւ օսմանցիներու կամքն ու քաջութիւնը»:

(Նկատել որ Թուրքերն ու օսմանցիները առանձին յիշուած են)։

1919-ի աշնան վերջերը, Սըվազ գումարուած համագումարը, կը իրացնէր Էրզրումի մէջ սկըսուած գործը։ Քէմալ կ'երթար այնտեղ իբրեւ պետ «Ազգային Պաշտպանութեան Գործադիր Կոմիտէին» եւ կը նախագահէր ժողովին։ Սըվազի Համագումարին մէջ Ուխտը կ'ընդունուէր միաձայնութեամբ։ Արեւելեան նահանգները կը խզէին իրենց կապը Պոլսոյ կառավարութեան հետ եւ Ազգ. Պաշտպանութեան Կոմիտէն կը կառավարէր երկիրը։ Ասոր հետեւանքով Պոլսոյ մէջ կ'իյնար անգլիասէր Դամադ Ֆէրիդ փաշայի դահլիճը։

Յաջորդ վարչապետին առաջին գործը կ'ըլլար ընտրել տալ Ազգային Ուխտին համամիտ Մէճլիս ի Մէբուսան մը։ Նոր խորհրդարանը, 1920 Յունվար 20-ին, կը վաւերացնէր Միսաքը Միլլին։ 1920 ապրիլ 29-ին կը բացուէր Բէօյիւք Միլլէթ Մէճլիսին, Ազգային Մեծ Ժողովը, Անգորայի մէջ։

Դաշնակիցները իրարու դէմ դաւելու համար օգնեցին Քէմալին. Գերմանիա ետեւը ձգած էր շտեմարաններ լեցուն ձեռնառումբերով, հրացաններով եւ փամփուշտներով։ Այս ռազմամթերքը զոր Անգլիացիք գրաւած էին նախապէս, խորհրդաւոր ձեւով մը Թուրքերուն ձեռքը կ'անցնէր նորէն։ Իտալացիք Ադալիա-Քոնեա գծով առատ զէնք կը փոխադրէին. նմանապէս փութկոտ օգնութիւն կը հասցընէին Ֆրանսացիք Կիլիկիայի ճանապարհով։

Բայց, անտարակոյս, մեծագոյն օժանդակու-

թիւնը Թուրքերը ստացան Խորհրդային Ռուսաստանէն։

Դեռ 1919-ի սկիզբները, Պոլիս եղած ժամանակ Քէմալ յարաբերութեան մտեր էր բոլշեւիկներուն հետ իր բարեկամին՝ գերմանացի գնդապետ Շվարցի՝ միջոցաւ։ Այն ատեն Պոլսոյ մէջ Քաց ծածկանունով ապրող բոլշեւիկ գործակալ Քուտիշի հետ տեսակցելէ վերջ ան Մոսկուա ղրկեր էր լրագրող Ճէլալ Նուրին, որ Լէնինի կողմէ պատուով ընդունուելէ եւ քոմմունիստական փրոփագանդի համար մեծ գումար մ'ալ ստանալէ յետոյ, Բագուի վրայով անցեր էր Էրզրում։ Անկէ ի վեր Քէմալ սերտ շփումի մէջ էր սովետական կառավարութեան հետ։ Այս բանի մէջ Միլլիական կառավարութեան մեծ ծառայութիւն մատուցին իթթիհադականները, որ վերջ ի վերջոյ չարաչար պատժուեցան երբ փորձեցին, իրենց «բարեկամ» ռուսերու օգնութեամբ դաւել Քէմալի դէմ եւ կրկին իշխանութեան գլուխ գալ, հոգ չէ թէ երկիրը ձեւականօրէն խորհրդայնացնելու գնով։

Թուրքիայէ փախչելէ վերջ Միութեան եւ Յառաջդիմութեան պետերը Բերլինի մէջ հիմներ էին համիսլամական ընկերութիւն մը, նպատակ ունենալով մահմետական ժողովուրդները ապստամբեցնելով ճնշում բանեցնել Դաշնակիցներու վրայ։ Քիչ վերջ բոլշեւիկներու հետ համաձայնութեան գալով անոնք անցեր էին Մոսկուա, վստահ թէ Անգլիոյ դէմ իրենց կռուին մէջ Խորհրդային Ռուսիայի օժանդակութիւնը շատ աւելի արժէքաւոր էր քան Գերմանիայինը։ Այս օժանդակութիւնը ձեռք բերե-

լու համար Թուրքերը խոստացեր էին իսլամ ժողովուրդներու ցանկէն դուրս ձգել Խորհրդային Ռուսիոյ սահմաններուն մէջ եղող Թուրանեանները եւ կռիւ մղել միայն «իմփերիալիստ» տէրութիւններուն դէմ: Այդ թուականէն կը սկսէր ժամանակակից պատմութեան անլուր խեղկատակութիւններէն մէկը՝ թրքական, մանաւանդ իթթիհադական քոմմունիզմը:

Ռուսաստան որ լաւ գիտէր թրքական խոստումներու արժէքը, սակայն կը յուսար գործածել իթթիհադճիները ոչ միայն իսլամ աշխարհը, այլ նոյնինքն Թուրքիան խորհրդայնացնելու համար՝ ընդառաջ գնացեր էր էնվէր–Բէդրիական ծրագիրներուն: Եւ այսպէս 1919–ին Մոսկուայի մէջ հիմնուեր էր «Իսլամի Ազատագրութեան Լիգը», Արտաքին Գործերու Ժողովրդական Կոմիսարիատի կից, Արեւելեան Բաժանմունքի Միւսիւլման Հատուածի հովանաւորութեան տակ: Այս Լիգի կեդրոնը պիտի ըլլար Մոսկուա եւ պիտի ունենար երկու ստորաբաժանում՝ Արեւելքի եւ Արեւմուտքի կեդրոնական կոմիտէները: Արեւմուտքի կեդր. Կոմիտէի կը վերածուէր Բերլինի մէջ եղած կազմակերպութիւնը. իսկ արեւելեանը իբր կեդրոն պիտի ունենար Անատոլուի մէկ քաղաքը:

Սվազի քոնգրէին մէջ, որ փանթուրանական բնոյթ էր ստացեր Կովկասէն, Հիւսիսային Պարսկաստանէն, Թուրքեստանէն եւն. եկած պատուիրակներով, կ'որոշուէր հիմնել «Իսլամի Ազատագրութեան Լիգի» Անատոլուի կեդրոնը: Մոսկուայէն Արեւելեան Բաժանմունքի Միւսիւլման Հատուածի

կողմէն եկած էր Թաթար պատուիրակ մը, Աղափար Մահմուդով։ Այս քոնգրէին կը ներկայանար Սովետական Ռուսիա իբրեւ «բարեկամեւ պաշտպան իսլամի» եւ մասնաւորաբար «իմպերիալիզմի դէմ մարտնչող յեղափոխական Թուրքիայի»։ Անոր ներկայացուցիչները պաշտօնապէս կ՚ընդունէին «Ազգային Ուխտի» սկզբունքները եւ կը խոստանային Թուրքերուն օգնութիւն վերստանալու Կիլիկիան, Սուրիան, Միջագետքն ու Արաբիան. փոխարէնը խօսք առնելով որ պիտի թոյլատրուէր...քոմմունիստ քարոզիչներու ազատ մուտքը Թուրքիա եւ պիտի ապահովուէր անոնց անձին անձեռնմխելիութիւնը. խոստում մը, զոր չարաչար դրժեցին Թուրքերը։

Այսպէս Խորհրդային Ռուսաստանը, բոլորովին կասկածելի առաւելութիւններու համար կը զոհէր Թրքահայաստանի ընիկ ժողովուրդին դարաւոր իրաւունքը իր հայրերու հողին վրայ։

Սվազի համաժողովէն վերջն է որ, խրախուսուած Ռուսիոյ խոստումներով, Քէմալ կը նետէր իր արդէն բաւական թափանցիկ դիմակը եւ բաց կռիւ կը յայտարարէր Դաշնակիցներուն դէմ։

Մենք պիտի չհետեւինք այդ կռիւի դրուագներուն. բաւական է ըսել որ ան յանգեցաւ Լօզանի ամօթալի դաշնագրին (յուլ. 24, 1923), որով մեր մեծ Դաշնակիցները լուելեայն նուիրագործեցին «Թիւրքիզմի» ասպետներուն արիւնալի գործը եւ թաղեցին «Հայկական Դատը»։

Սակայն հայ ժողովուրդի Ֆիզիքական եւ քաղաքական գոյութեան տրուած հարուածը աւելի

տանելի եւ դարմանելի պիտի ըլլար, եթէ միլլիական Թուրքիան բաւականանար պահելով Անատոլուն. եթէ Թուրքերու նպատակը ճշմարտապէս միայն «Թուրքիոյ անկախութիւնը» ըլլար «իր ազգային սահմաններուն մէջ»։ Բայց Թուրքերը ազգ ըսելով վաղո՜ւց ի վեր դադրեր էին հասկնալէ Թուրքիոյ աշխարհագրական սահմաններուն մէջ ապրող ժողովուրդը. վաղո՜ւց է որ անոնք սկսեր էին նոյնացնել թուրանականները կամ, առնուազն օղուզականները, թրքութեան հետ եւ ամէնը մէկ «ազգ» կոչել։

«Ազգային սահմաններ» ըսելով Միսաքը Միլլին կը հասկնար ոչ թէ ազգագրական-աշխարհագրական այլ ցեղագրական սահմաններ։

Նոր Թուրքիա, իբր իր անմիջական ծրագրին երկրորդ մաս, առաջադրած էր Թուրանի ճամբան բաց պահել։ Ահա՛ թէ ինչո՛ւ Սվազի համագումարէն, իր «Անկախութեան Պատերազմի» առաջին արարէն, սկսելով ան կռիւ կը յայտարարէր ո՛չ միայն մեծագոյն, այլ եւ ո՛եւէ Հայաստանի դէմ։

Ինչպէս միլլիական ծրագրի առաջին կէտը՝ Անատոլուն պահել՝ կը նշանակէր մա՛հ Միացեալ Հայաստանի. այդ ծրագրի երկրորդ կէտը — Թուրանի ճամբան բաց պահել — կը նշանակէր թէ պէ՛տք էր վերանար անկախ փոքրիկ հայկական հանրապետութիւնը։

Ռուսաստան ա՛յս կէտին մէջ ալ ընդառաջ գնաց Թուրքերու փափաքին, թէեւ մղուած բոլորովին հակընդդէմ, Անատոլուի ճանապարհը իր առջեւ բաց պահելու ձգտումով։ Սվազի Քոնգրէին մէջ

(դեռ 1919–ին) կ'որոշուէր ընդհանուր յարձակումը Հայաստանի դէմ: (Rene Pinon, L'offensive de l'Asie. Revue des Deux Mondes, Paris. 15 April, 1920) :

Այս պատմական համաժողովին մէջ էր նաեւ որ հիմը կը դրուէր Թուրք–ազրբէյջանեան գաղտնի դաշինքին որ ամիս մը յետոյ (1919 հոկտ.) պիտի կնքուէր Պոլսոյ մէջ, Ազրբէյջանի պատուիրակ Թէրիմովի եւ Քէմալի ներկայացուցիչ Ջէվադ բէյի ձեռքով:

Այս դաշնագրով Թուրքերն ու Թաթարները յանձն կ'առնէին ա) օգնել իրարու հողային ամբողջութիւնը պահպանելու, բ) Ազրբէյջան յանձն կ'առնէր դաշինք կամ համաձայնութիւն չկնքել ոչ ոքի հետ, առանց Թուրքիոյ հաւանութեան եւ գ) Թուրք սպաներ պիտի մարզէին ազերի բանակը:

Յետադային Թուրքերը, որոնց համար առաջնակարգ հարցը իրենց անկախութիւնն էր անտարակոյս եւ որոնք կարգ մը հաշիւներ ալ ունէին, չկըրցան եւ չուզեցին արգիլել Ազրբէյջանի անկախութեան կորուստը եւ համոզեցին ազերիները որ, փանթուրանիզմի շահուն իսկ համար, առժամաբար հաշտուին իրենց երկրի խորհրդայնացման հետ: Ինչ ալ ըլլայ, սակայն, անոնք, հաւատարիմ իրենց եւ Ազրբէյջանի մէջ կնքուած դաշնագրին, եւ իրենց գաղտնի ծրագիրներուն, ամէն ջանք թափեցին եւ յաջողեցան ոչ միայն պահել իրենց կրտսեր եղբօր ու պաշտպանեալին հողային ամբողջութիւնը, այլ եւ ընդարձակել անոր երկիրը նոր հողամասերով:

Սվազի համաժողովին մէջ, Վրաստանի մասին

խորհրդակցելով, Թուրք վարիչներն ու Ազրբէյջանի ներկայացուցիչները անգամ մը եւս կը յանգէին այն եզրակացութեան, որ Կովկասի մէջ իրենց նպատակներու հետապնդումի ընթացքին, անհրաժեշտ էր, որոշ ժամանակի համար, իրենց հետ ունենալ վրացիները եւ արգիլել ամէն մերձեցում անոնց եւ հայերու միջեւ: Այս որոշման հետեւանքով կը սկսէին բանակցութիւններ Թիֆլիսի հետ, որ կը յանգէին թուրք–վրացական չեզոքութեան դաշինքին, զոր 1920–ի ամառը Թիֆլիսի մէջ կը ստորագրէին Քէմալի պատուիրակները Ալի Ֆուադ փաշա եւ Եուսուֆ Քէմալ բէյ, վրաց կառավարութեան հետ: Այս դաշնագրով Վրաստան յանձն կ'առնէր Թուրք–հայկական պատերազմի մը պարագային չեզոքութիւն պահել, ի փոխարէն ստանալով Բորչալուն, Ախալքալաքն ու Արտահանը:

1919–ի աշնան, Սամսոնի մէջ արդէն կնքուեր էր համաձայնութիւն Սովետ կառավարութեան եւ Քէմալի միջեւ:

Քէմալ յաջողեր էր նաեւ համաձայնութեան գալ Ֆէյսալի հետ եւ ապահովել արաբներու բարեացակամ չեզոքութիւնը: Սվազի Քօնգրէն արդէն պտուղներ կուտար:

1920 յունուարին Բերլինի մէջ կը գումարուէր «Իսլամի Ազատագրութեան Լիգ»ի Արեւմտեան Կեդր. Կոմիտէի ժողովը:

Ներկայ էին — Հիւսէյին Րէշիդ Բէյ, Ընդհ. Կեդրոնի պատուիրակը, (Մոսկուայէն):

Քիւչիւք Թալէաթ, Իթթիհադ վէ Թէրաքքըի ներկայացուցիչը: Նուրի Բեդրի Բէյ, «Անատոլուի

քիւրդերուն» կողմէ։ Բէհջէթ Բիյաթ, աֆղաններուն ներկայացուցիչը։ Հիւսէյին էն Նօսինդի, Եգիպտ․ ազգայնականներուն կողմէ։ Ղազի Ջադէ՝ հարաւային (պարսկական) Ազրբէյջանէն։ Աղանուր Համադանի, պարսիկ ազգայնականներու ներկայացուցիչը, եւն․։

Կը նախագահէր Թալէաթ փաշա։

Հիւսէյին Րէշիդ բէյ տեղեկագիր մը կարդաց, ուր կ՚ըսէր թէ շնորհիւ սովեթ․ կառավարութեան, մեծ արդիւնքներ ձեռք բերուած էին, թէ միւսլիմներու կոչը արձագանգած էր Թուրքեստանէն մինչեւ Փոքր Ասիա։ (Թուրքեստանէն Փոքր Ասիա թուրանեաններ են միւսլիմները)։

Ժողովին մէջ չեշտուեցաւ պէտքը սերտ կապեր պահելու թուրք-ազգայնական կազմակերպութեան, (միլլի) բոլշեւիկ-միւսլիւման խմբակներուն (իթթիհադականներ) եւ փանդերմաններուն միջեւ։ Ու մատնանիշ եղաւ պատուարը, Հայաստանը, որ Քէմալի բանակը կը զատէր բոլշեւիկներէն։ (Bolshevism and the Turks. Quarterly Review, Vol. 239. Jan.-April, 1923)։ Պէտք էր քանդել զայն։

Խորհրդաւոր զուգադիպութեամբ, Բեռլինի դաւադրական ժողովին համընթաց, Պոլսոյ համալսարանին մէջ կը գումարուէր յունիս․ 29-ի յիշատակելի միթինգը, ուր Դաշնակիցներու քիթին տակ, կատաղի ճառեր կը խօսէին յայտնի փանթուրանիստներ Աքչուրա Օղլու, շարժման հիմնադիրը, Հալիդէ էդիպ, «Ենի Թուրան»ի հեղինակուհին․ եւ Համդուլլահ Սուբհի, Պոլսոյ առաջին Թուրք Օջաղիի նախագահը։

Նախ եւ առաջ խօսք առաւ Խալիդէ Հանըմ. հը-րաւիրեց բոլոր Թուրքերը միաբանութեան եւ գոր-ծի, եւ պահանջեց Թուրքիոյ գերիշխանութիւնը Կովկասի եւ Թուրքեստանի վրայ:

Յետոյ խօսեցաւ Աքչուրա. ան փառաբանեց Դարդանելի շէհիդները, որ «ինկան հարստահար-ուած Թրքութեան ազատագրութեան համար»: Յայ-տարարեց, որ անոնց զոհողութեան արդիւնքը եղաւ Ազրպէյճանի անկախութիւնը եւ աւելցուց — «պէտք է ոչնչացնել Հայաստանը, զոր Դաշնակիցները կ'ու-զեն իբր թումբ կանգնեցնել երկու եղբայր հատ-ուածներուն, Անատոլուի եւ Կովկասի թրքութեան միջեւ... (R. Pinon. L'offensive de l'Asie, Revue des Deux Mondes, Paris, 15 April, 1920) :

Աննկարագրելի էր սրահի մէջ եւ դուրսը հա-մախմբուած ծովածաւալ ամբոխի դրդռութիւնը: Դաշնակից մէկ երկու օդանաւեր հանդարտօրէն կը սաւառնէին հրապարակին վերեւ: Բայց Թուրքերը արհամարհական էին:

«Այսօր Թուրքիա», վերջացուց Աքչուրա իր հըր-ձիգ ճառը, «թէեւ զինուորապէս պարտուած, շնոր-հիւ փանթուրանականութեան, յաղթական է քաղա-քականապէս...

Քանի մը ամիս վերջ, 1920 սեպտեմբերին, նոր կարմրած Ազրպէյճանի մէջ կը գումարուէր Արեւել-եան Ժողովուրդներու Համագումարը:

Դեռ տարի մը առաջ, 1919 յուլիսին, Լենին ան-պաշտօն կերպով յայտարարեր էր, թէ պատերազ-մական վիճակ գոյութիւն ունէր Ռուսաստանի եւ անոր երբեմնի դաշնակիցներուն միջեւ:

Բագուի ժողովով Ռուսիա ի լուր աշխարհի կը հռչակէր իր հականգլիական քաղաքականութիւնը։ Անշուշտ աւելի թեքնիք բառեր կան, ինչպէս — համաշխարհային յեղափոխութիւն, կռիւ իմպերիալիզմի դէմ, ժողովուրդներու ինքնորոշման իրաւունք, Արեւելքի պրոլետարիատի ազատագրութիւնը Արեւմտեան կապիտալիզմի շահագործումէն, եւն.։ Բայց մենք կը նախընտրենք պարզ բառերով նկարագրել համագումարը։

Քոնգրէին ներկայ էին 1823 պատգամաւորներ (կարգ մը աղբիւրներ աւելի կամ պակաս կուտան այս թիւը) հետեւեալ երկիրներէն.— Թուրքիա (մեծագոյն թիւը), Թուրքեստան, Խիվա, Բուխարա, Քազան, Քալմուքներ, Քըրքըզներ, Դաղսթան, Ադրբէյջան, Վրաստան, Պարսկաստան, Աֆղանստան, Չինաստան, Հնդկաստան, եւն., եւն. եւ...«Հայաստան»։

Ժողովը կը բանար ընկեր Նարիմանով, Ազրբէյջանի Սովնարկոմի նախագահը եւ կը յայտարարէր, թէ «hասած է վրէժի ժամը. մեր Արեւելքը կը սկսի իր ազատութեան պայքարին»։

Յետոյ կը խօսէր Զինովիեվ։ «Մենք ալ ձեզի պէս ասիացիներ չե՞նք», հարց կուտար այնտեղ հաւաքուած արեւելքի պատգամաւորներուն Նոր Ռուսաստանի հրեայ ներկայացուցիչը (իրական անունով Ափֆելբաում), եւ կը յայտարարէր առաջին պատերազմը ... Սուրբ պատերազմը, Անգլիոյ դէմ։

Բռունցքներ կը բարձրանային, դաշոյններ կը շողային, ամէնքը կ՚ելլէին ոտքի։ Եւ այս տարօրինակ «կոմունիստական» համագումարը ահաւոր

ուխտ կը կատարէր Արեւմուտքի դէմ, մերկացուած սուրերու վրայ մինչ նուագախումբը կը նուագէր Ինտերնացիոնալը:

Զաւեշտական էր, եթէ մեզ համար այնքան ողբերգական եղած չըլլար, ռուսերու եւ Թուրքերու փոխադարձ դիրքը Արեւելքի պատմութեան մէջ աննախընթաց այդ հաւաքոյթին մէջ:

Ռուսերը կ'աշխատէին իրենց ենթարկել Արեւելքի ժողովուրդները, վարպետօրէն գործածելով անոնց ազգային–ազատագրական ձգտումները եւ գրեթէ ամէնուն դաւանած կրօնը — իսլամութիւնը:

— «Ներկայ յեղափոխական շարժումներուն նըպատակը (Հնդկաստանի, Եգիպտոսի, Պարսկաստանի եւ Թուրքիոյ մէջ) զուրկ է ոեւէ պրոլետարական տարրէ եւ հիմնուած է ազգայնական եւ բուրժուա տեսակէտներու վրայ: Բայց քանի որ այդ տեսակէտները թշնամի են եւրոպական իմպերիալիզմին, կ'օգտագործուին»: (Բուխարին. փոխանցական շըրջանի տնտեսութիւնը).—

Այս էր Խորհրդային Ռուսիոյ տեսակէտը երբ ան Բագուի մէջ հաւաքուած Ասիային կը ներկայանար ազգայնական ֆօրմիւլներով:

Թուրքերը իրենց կարգին կը ջանային ալաթուրքա փօլիթիքով խաբել ռուսերը, հոլովելով կոմունիստական բանաձեւեր, ձեւանալով համոզուած մարտիկներ համաշխարհային յեղափոխութեան: Իսկ ձեռքի տակէ պատգամաւորներուն մէջ փանիսլամական, մանաւորապէս Թուրանեաններուն մէջ փանթուրանական աշխատանք կը կատարէին իրենց հաշւոյն:

Բնական է, որ Թուրքերը հետաքրքրողը դասակարգային պայքարը չէր, ոչ ալ ռուսական գերիշխանութեան Ասիոյ վրայ ծաւալումը։ Ոչ իսկ մահմետադաւան զանազան ժողովուրդներու ազատագրութիւնը իրենց զանազան լուծերէն կենսապէս կը չահագրգռէր զիրենք։ Անոնք մէկ ժողովուրդի մասին կը խորհէին ան ալ թրքականն էր, եւ մէկ լուծի մասին — ռուսականը։ Անոնք փանիսլամիստ էին այն չափով որ այդ կը նշանակէր փանթուրանիզմ, կամ կը նպաստէր անոր։ Արեւելեան Ժողովուրդներու Համագումարը, Ռուսաստանի վերանուաճուած Թուրք հպատակներուն համար կը հանդիսանար այն Թանկագին պատեհութիւնը, ուր անոնց պատուիրակները կրնային հանդիպիլ իրար եւ քուլիսներու ետին գումարել նորատեսակ «մահմետական համագումարներ»։ Այնտեղ անոնք, ազատ կոմունիստական Փրազէոլոգիայի հարկադրանքէն, կրնային խօսիլ-լսել իրենց հասարակաց լեզուով եւ համաձայնութեան գալ՝ փոխուած պարագաներուն պատշաճող նոր գործելակերպ մը ընտրելու համար։ Անոնք ոչ-գործակցութիւն ոչ-մահմետականի հետ սկզբունքին տեղ, կ՚ընդունէին աւելի գործնական սկզբունք մը — օգտուիլ բոլշեւիզմէն։

Ահաւասիկ հատուած մը, պատահաբար քաղուած երիտասարդ Քըրքըզ կոմունիստի մը 1920-ին գրած մէկ նամակէն, որ բնորոշ է·

— «Իսկ մենք կը մտնենք կոմունիստական շարքերուն մէջ ունենալով միայն մէկ մտածում, մեր ազգային փրկութիւնը»։

Ռուսերու եւ Թուրքերու հասկցած, ջատագո-

ված, հետապնդած փանիսլամիզմները երկու բոլորովին տարբեր, ճապէս հակամարտ, բաներ էին: Ռուսը դէմ չէր, ընդհակառակը, զօրավիգ կ'ըլլար համիսլամութեան, որ կը գործէր իր սահմաններէն դուրս, Հնդկաստանէն Մարօք, ոչ-թուրք իսլամական երկիրներուն մէջ: Իր սահմաններէն ներս, Թուրանական ժողովուրդներու մէջ գործող համիսլամութիւնը, որ ուրիշ բան չէր, եթէ ոչ դիմակաւոր փանթուրանիզմ, ան չէր կրնար թոյլատրել ոեւէ գնով:

Կ'արժէ այս առթիւ յիշել Էնվէր–Ջինովիեվ միջադէպը:

Էնվէր համաժողովի դիւանին ուղղուած նամակով մը շնորհակալութիւն կը յայտնէր Գ. Ինտերնացիոնալին, որ իրենց, «իմպերալիզմի դէմ կռուողներուն», առիթ կուտար հաւաքուիլ այնտեղ: Գերմանիոյ նախկին persona gratissima–ն եւ ախոյեանը, այդ նամակին մէջ, անգլիական իմպերիալիզմին հետ, անէծք կը կարդար նաեւ գերման իմպերիալիզմի գլխուն· կը յիշեցնէր ռուսերուն, թէ ինչպէ՛ս Թուրքիա Նեղուցները փակելով նպաստեց ցարական Ռուսաստանի պարտութեան, ուրեմն եւ բոլշեւիզմի յաղթանակին: Կը պատմէր թէ ինչպէս ռուս յեղափոխական պայքարին օգնութեան փութալու վրայ էր ինքը (իրականին մէջ ան կը փախչէր Թուրքիայէն) երբ Սեւ ծովի վրայ իր նաւին կայմը կոտրեցաւ, թէ իր օդանաւը կեցուցին...եւ այլ այսպիսի թրքական մասալներ:

Ռուսերը սակայն ծանօթ էին Էնվէրի եւ իր ընկերներու Կովկասի, Աֆղանստանի եւ Թուրքեստա-

նի մէջ ունեցած գործունէութեան: Չէին մոռցած նաեւ թէ նոյն տարուայ (1920) ապրիլին, Ազրբէյջանի վրայ քալած ատեն Խորհրդային զօրքը, Գանձակի մէջ, ազրբէյջանեան ազգ. բանակի գլուխը գտեր էր Նուրի փաշան, Էնվէրի փանթուրանիստ եղբայրը, Օսմ. Բանակի կարեւոր մէկ հատուածով:

Վերջապէս թարմ էր անոնց զայրոյթը այն Համիդեան ձեւի ընդունելութեան հանդէպ, որ Քէմալ ըրեր էր Գ. Ինտերնացիոնալի Անատոլու ղրկած պրոպագանդիստներուն: «Կապիտալ»ի թուրք թարգմանիչը, Մուսթաֆա Սուբհի եւ իր տասներեք ընկերները նաւ էին դրուած Տրապիզոնէն, եկած տեղերնին վերադարձուելու համար, բայց կորեր էին անհետ: «Սեւ ծովը ալեկոծ էր» եղեր էր Քէմալի պաղարիւն պատասխանը Չիչերինի հարցապնդումին:

Եւ եկան Զինովիեվի խօսքերը, խիստ եւ սպառնալից.

«Սուլթանի նուիրական անձը պաշտպանող Անգորան եւ Քէմալականութիւնը ոչինչ ունի կոմունիզմի հետ ընդհանուր» յայտարարեց ան: Դատապարտեց Միութեան եւ Յառաջդիմութեան կուսակցութեան քաղաքականութիւնը, որմէ ո՛չ միութիւն եւ ո՛չ յառաջդիմութիւն կարելի է յուսալ: Իթթիհադի ձգտումները, ազդարարեց ան թուրքերուն, փանիսլամիզմն ու Մուսավաթիզմը, մեր ձգտումները չեն եւ չեն կրնար ըլլալ, անոնք միջազգային կոմունիզմի գործեր չեն:

Զինովիեվի խօսած ատեն Էնվէր ձայն ուզեց

պատասխանելու համար, բայց մերժուեցաւ։ Այս տեղեկութիւնները տուած է Բագուի համաժողովին մասնակցող Գիլանի պատգամաւորը։

Ի՛նչ փոյթ, էնվէր, իր նամակին մէջ մէկ շիտակ բան ըսեր էր — «Բախտաւոր ենք, որ այսօր մենք զմեզ կը գտնենք դաշնակիցները Գ. Ինտերնացիոնալի որ մեզ նման միայն ճշմարտութիւնը կ'որոնէ»։

Միասին փնտռուած ճշմարտութիւններէն մէկն ալ Հայաստանի կործանումն էր։

Այստեղ Թիւրիմացութիւններ չկային։ Այստեղ գաղափարի եւ գործի խիկապէս սրտառուչ ներդաշնակութիւն կար։ Մեր դարաւոր տէրերու ցեղային-պետական-քաղաքական շահերը կրնային ուրիշ տեղ բաղխիլ իրարու։ Փանթուրանիզմն ու փանիսլամիզմը կրնային, ուրիշներու պարագային, երբեմն անհաշտ, մինչեւ անգամ հակադիր ձգտումներ երեւան բերել։ Կոմունիզմն ու միլլիականութիւնը կրնային էապէս ներհակ, թշնամի դաւանանքներ ըլլալ։

Հայաստանի վրայ կը հանդիպէին ու կը համաձայնէին ամէնը։ Հայութեան մարմինն ու հոգին, քաղաքական ու ֆիզիքական գոյութիւնը, յաշտն էր որ կը հաշտեցնէր բոլորը։

Թուրքիա կ'ուզէր վերագրաւել այն Կովկասեան հողամասերը, ուրկէ 1918–ի վերջերը դուրս նետեր էին զինքը «իմպերիալիստ» Դաշնակիցները։ Ռուսիա կ'ուզէր ամբողջացնել նախկին Ռուսաստանը «խորհրդայնացնելով» Կովկասեան անկախ հանրապետութիւնները։ Երկուստեք փոքր զիջումներով կարելի էր վերստին ձեռք բերել հաստարակաց սահմանագլուխ մը։ Բագուն կապել Երզրումին։ Ահա թէ

ինչի՛ կը ձգտէին Ռուսիա եւ Թուրքիա միասնաբար․ թէեւ ճիշդ հակոտնեայ նպատակներով․ մէկը՝ Թուրանիային տիրանալու, միւսը Թուրանիան պահելու, եւ անոր վրայ՝ վերջին անկախ թուրանական պետութիւնը, Թուրքիան, աւելցնելու համար:

Բագուի համագումարի ողբերգա-կատակերգութենէն քիչ վերջ (սեպտ․ 28 1920) *Քեազիմ Քարաբէքիրի բանակը կը քալէր Հայաստանի վրայ: Կռնակէն Հայաստանը կը զարնէր Ազրբէյջանէն յառաջացող կարմիր բանակը: Հայաստանի ճիչերուն իր ականջը կը խցէր «քաղաքակիրթ արեւմուտքը» որուն հայը կը յամառէր յուսալ հակառակ ակնյայտնի դաւաճանութեան: Ու մինչդեռ Դաշնակիցներու Կովկասեան բարձր կոմիսարները* կը դիտէին *եւ Ազգերու Լիգայի ականաւոր անդամները* կը խօսէին, *Թուրքը կը գրաւէր Կարսն ու Ալեքսանդրոպոլը եւ անգամ մըն ալ հայ հողը կը ներկուէր բիւրաւոր անմեղներու արիւնով: Թուրքիա իր գաղափարականի ճամբուն վրայ կատարած հողային նըւաճումներուն առընթեր, չէր մոռնար նաեւ ազգագրական նուաճումը — ձեռք բերուած ամէն մէկ թիզի կատարեալ* թրքացումը: *Այդ հրաշագործ մեթոդին շնորհիւ չէ՞ր որ Քեազիմ Քարաբէքիր Ալեքսանդրապոլի դաշնագրի նախագծին մէջ կարող կ'ըլլար ներմուծել յօդուած մը, որով կը պահանջուէր հայերէն ընդունիլ սա՛ անվիճելի իրողութիւնը՝ թէ* թրքական կայսրութեան մէջ չկար կտոր մը հող ուր հայ բնակչութիւնը մեծամասնութիւն կազմէր: (*Տե՛ս Ա․ Խատիսեան, «Հայաստանի Հանրապետու-*

թեան Ծագումն ու Զարգացումը, «Հայրենիք» Ամսագիր, Թիւ 11, 1926)։

Աղեքսանդրօպոլի դաշնագրով (3 դեկտ. 1920) Թուրքիա Հայաստանէն կը խլէր Կարսի Նահանգն ու Սուրմալուի գաւառը եւ Նախիջեւանն ու Զանգեզուրը գիջել կուտար Ազրբէյջանին, այսպէս յայտնապէս ձգտելով հաստատել անմիջական սահմանակցութիւն «Թրքութեան երկու հատուածներուն» Թուրքիոյ եւ Ազրբէյջանի միջեւ։

1921 մարտ 16-ին կը ստորագրուէր Ռուս-Թրքական դաշնագիրը։ Այս դաշնագրի առաջին յօդուածով Ռուսաստան կընդունէր Միսաքը Միլլի մէջ յայտարարուած սկզբունքները եւ Թուրքին կուտար Կարսն ու Արտահանը։ Երկրորդով՝ Վրաստանին կը Թողուէր Բաթումը։ Երրորդով՝ Նախիջեւանը կը բաժնուէր Հայաստանէն եւ կը դառնար ինքնավար նահանգ մը, Ազրբէյջանի հովանաւորութեան տակ։ Եւ տասնեւչորրորդով Սովեթ կառավարութիւնը յանձն կ'առնէր Կովկասեան հանրապետութիւններուն ընդունիլ տալ դաշնագրի պայմանները։ Կարսի դաշնագրով (21 հոկտ. 1921) Թուրքիա կը շահէր նաեւ իր ծրագիրներուն համար կարեւոր Սուրմալուն։ Ցեղագային Հայաստանէն կ'անջատուէր նաեւ Լեռնային Ղարաբաղը եւ իբրեւ ինքնավար շրջան կը դրուէր Ազրբէջանի հովանաւորութեան տակ։

Այս դաշնագիրներու շնորհիւ Թուրքերը կը վերագրաւէին իրենց առաջացած դիրքերը Թուրանականութեան ճանապարհին վրայ։ Թուրք-Թաթարները անգամ մը եւս տէր կը դառնային Նախիջեւանին,

Թուրքիոյ եւ վերին ու ստորին Ազրբէյջաններու միացման այդ հանգոյցին: Նախիջեւանը հարաւային արեւմուտքէն կից ըլլալով Թիւրքիայի, իսկ Ազրբէյջանէն բաժնուած ըլլալով միայն Զանգեզուրի մէկ մասով*), փաստօրէն հարթուած էր ճամբան մինչեւ Բագու:

Իր անկախութեան գնով առժամապէս պաշտպանուած հայ ժողովուրդը կը մնար եւ կը մնայ առանց սեփական, անդրուժան կռուանի զինքը աջէն, ձախէն ու թիկունքէն շրջապատող թրքական ծովէ սպառնացող մակընթացութեան դէմ...

---

*) Զանգեզուրի միւս մասը «Քիւրտիստան» անուան տակ ինքնավար շրջանի մը վերածուելով նոյնպէս դրուած է Ազրբէյջանի թեւարկութեան տակ: Քիւրտիստանը Ղարաբաղի եւ Զանգեզուրի մէջտեղն է:

X

ՓԱՆԹՈՒՐԱՆԻԶՄԸ ԱՅՍՕՐ

Փանթուրանակա՞ն է այսօրուայ Թուրքիան. Թէ այն մեծ շարժումը որ հիմնովին ցնցեց եւ փոխակերպեց Թուրքիոյ կեանքը եւ վերջին տասնեւհինգ տարիներու ընթացքին ուղղութիւն տուաւ անոր ներքին եւ արտաքին քաղաքականութեան, արդէն անցեալին կը վերաբերի եւ դադրած է ներշնչելէ Թուրք քաղաքական միտքը:

Ի՞նչ է միլլի Անգորայի դիրքը համաթուրանականութեան հանդէպ:

Անգորա այսօր բարեկամական յարաբերութեան մէջ է Ռուսաստանի հետ, որուն դէմ ուղղուած է փանթուրանական շարժումը, որուն քայքայումով միայն կրնայ ազատագրուիլ «Թրքական իրրեդէնթան» եւ իրականանալ Թուրքերու ծրագրած Միացեալ եւ Անկախ Թուրանիան:

Ռուսեւթուրք դաշինքը կնքուելէն ետք Մուսթաֆա Քէմալ Ազգ. Մեծ Ժողովի բեմէն պաշտօնապէս դատապարտեց փանիսլամիզմն ու փանթուրանիզմը:

«Մեր ներկայ աղէտներու պատճառներէն մէկն ալ, ըսաւ ան, մեր նախորդ ղեկավարներուն անիրականանալի ծրագիրներն էին: Անոնք երազեցին հիմնել ընդարձակ կայսրութիւն մը միացնելով միւսլիմ ազգերը կամ Թուրանական ցեղերը: Ասկէ՛ ծագում առին փանիսլամիզմն ու փանթուրանիզմը:

Այս երազներն էին որ մղեցին Իթթիհատը մասնակցելու մեծ պատերազմին: Ասոնք ամպի մէջ իղձաւներ են: Մեր քաղաքականութեան մէջ աւելի համեստ եւ աւելի իրատես ըլլանք: Ահա՛ թէ ի՛նչ կը հասկնամ ես փանիսլամիզմ ըսելով — իբրեւ միւսլիմ ազգ մը մենք ծայրաստիճանի չահագրգռուած ենք ուրիշ երկիրներու մեր մահմետական եղբայրներու ճակատագրով: Կը բաղձանք տեսնել զանոնք բարգաւաճ և երջանիկ: Մեծ հաճոյքով կ՚ուզենք որ անոնք ապահովեն իրենց անկախութիւնը... Բայց այս զգացումին վրայ մեր քաղաքականութիւնը հիմնել եւ փանիսլամիստ քաղաքականութիւն վարել, պիտի նշանակէր վտանգ հրաւիրել մեր երկրին վրայ եւ վնասել մեր դատին: Կը համակրինք իրենց դատին, բայց կռուիլ անոր համար, չե՛նք կրնար: Մենք երազող չե՛նք, մենք փանիսլամիստ չե՛նք, փանթուրանիստ չենք: Մեր նպատակն է մե՛ր սեպհական անկախութիւնը ապահովել. ուրիշ բանի համար արիւն չե՛նք թափեր»:

Որքա՜ն անդորրացուցիչ պիտի ըլլային այս խօսքերը իբրեւ յայտարար Թուրք քաղաքական վարիչներու մտայնութեան մէջ առաջ եկած փոփոխութեան եւ դրական Մերձաւոր Արեւելքի ապագայ խաղաղութեան...եթէ միայն անկեղծ ըլլային անոնք:

Դժբախտաբար, դիւանագիտական յայտարարութիւնները, ինչպէս ըսած է արքդիւանագէտը՝ Բիզմարք, զանոնք արտաբերողին մտածումներն ու մտադրութիւնները թագցնելու եւ ոչ թէ յայտնելու պաշտօնն ունին: Այդ պատճառով ոչ ոք, ազգի մը

քաղաքական գաղտնի նպատակներուն ու ծրագիրներուն ծանօթանալու համար կը դիմէ այդ ատենի պետական պատասխանատու անձերուն, այն ալ պետին:

Պարզ է որ Միլլի շարժումի ղեկավարը չէր կրնար այլապէս արտայայտուիլ երբ Թուրքիոյ անկախութեան կռիւը կը մղուէր արեւմուտքի ճակատին վրայ եւ երբ այդ կռիւին մէջ Թուրքերու գլխաւոր զօրավիգը կը հանդիսանար Խորհրդային Ռուսաստանը: Ա՛յդպէս ալ կը բացատրէր Մուսթաֆա Քէմալի դիրքը Թիւրք օճաղըներու նախագահը՝ Համդուլլահ Սուբհի՝ Ֆրանսացի լրագրող տիկնոջ մը հետ ունեցած մէկ խօսակցութեան մէջ: (Տես Berthe Georges-Gaulis, Angora, Constantinople, Londres, 1922):

Սուբհի, իրենց սիրելի նպատակներուն մասին երկարօրէն եւ խանդավառօրէն խօսելէ վերջ կ'աւելցնէր թէ՝ անոնք (համաթրքական ծրագիրները) ի՛ր գաղափարներն էին եւ ոչ թէ Ղազի փաշային, թէ՝ այս կէտին մէջ միշտ ամէն կերպով համակարծիք չէին փաշային հետ, որովհետեւ ան պետական մարդ է եւ կը գտնուի դրական իրականացումներու, ներկայի պահանջներու առջեւ, մինչ ինք միայն մտաւորական մըն է:

Ապագայի նպատակներու մասին Թուրքիայի դիքթաթորը եւ իր նախկին կրթական նախարարը համակարծիք են ուրեմն. անշուշտ ոչ միշտ եւ ոչ ամէն կերպով: Տարակարծութիւնները սակայն գործելու եղանակին եւ ժամանակին կը վերաբերին հաւանօրէն. թերեւս ալ պարզապէս կը վերածուին

անոնց մասին խօսելու–չխօսելու հարցին: Քաղաքական պատասխանատուութիւն ունեցող մարդը չի կրնար, ինչպէս ինտելիգենտը, արտայայտուիլ ազատօրէն:

Մենք հակառակը չենք պնդեր Քէմալի յայտարարութեան մէջ՝ «իրենք փանիսլամիստ չեն». որովհետեւ արդէն մեր թէզը չէ այն: Միայն սա՛ կ՚ըսենք որ Անգորա անտարակոյս, եւ շատ յաջողութեամբ, գործածեց իսլամութիւնը քաղաքական շանթաժի համար: Դեռ թարմ է յիշատակը Սվազի համիսլամական քոնգրէին ուր պատգամաւորներ ունէին բոլոր մահմետական երկիրները, ոչ միայն ուղղափառները (սիւննի) այլ եւ Քէրբէլայի Շիի էմիրը, Իմամ Եահեա (Եէմէն) եւ Էս–Սէյէիտ Ահմէդ՝ Սնուսիներու չէյխը՝ որ կը նախագահէր ժողովին: Ղազի փաշան Անատոլու հրաւիրեր էր ամբողջ Ասիան ու Ափրիկէն անոնց ցոյց տալու համար իր կատարած գործը եւ անոնց ներկայութեան իսկ փաստով վախ ազդել Արեւմուտքին: Առանց այդ մեծ ցոյցին, առանց Պարսկաստանի եւ Աֆղանիստանի հետ Թուրքիոյ կնքած դաշինքներուն եւ Եգիպտացի ու հնդիկ ազգայնականներու հետ կայացուցած համաձայնութիւններուն, առանց վերջապէս իսլամական ամբողջ աշխարհին ի գործ դրած ճնշումին հազիւ թէ Լօզանի դաշնագիրը ըլլար ա՛յն, ինչ որ եղաւ — Դաշնակիցներու կատարեալ անձնատուութիւնը Թուրք Ազգային Ուխտի պայմաններուն:

Բայց Քէմալի իսլամական քաղաքականութիւնը Համիդի կամ Իթթիհադի փանիսլամիզմը չէ որ իր

տիրապետական ձգտումներով կը վախցնէր ու կը փախցնէր ոչ-Թուրք իսլամ ժողովուրդները։ Միլլիական Թուրքիա որոշած է ոեւէ կասկած չարթընցընել թէ յետին մտքեր ունի այս ուղղութեամբ։ Ան արդարեւ ոեւէ նպատակ չունի կազմելու իսլամական կայսրութիւն մը իր դրօշակին տակ։ Անոր իդէալը փանիսլամիզմ չէ, այլ նասիօնալիզմ, ինչպէս յայտարարած է Քէմալ։ Իր քաղաքականութիւնն է օգտուիլ այն շատ իրական եղբայրական զգացումէն որ իսլամ աշխարհի բոլոր անդամները կը տածեն իրարու հանդէպ. ներկայանալ միւս մահմետական ժողովուրդներուն ոչ իբրեւ իշխան, այլ եղբայր, իբրեւ բարեկամ անոնց ազգային ազատագրական դատերուն, ախոյեան «ազգայնականութեան, արեւելքի նոր բանաձեւին»։ Եւ, իսլամական հանրային կարծիքը գործածել իբրեւ դիւանագիտական զէնք Եւրոպայի դէմ։

Միլլիական Թուրքիա համոզուած է որ այս նոր քաղաքականութիւնը շատ աւելի արդիւնաւոր պիտի ըլլայ քան հին ձեւի փանիսլամիզմը. այդ համոզումին լաւագոյն փաստը տուաւ ան հրաժարելով կրօնական գերագահութեան իրաւունքէն։ 1924-ին Ազգային Մեծ Ժողովը ջնջուած կը հռչակէր Խալիֆայութիւնը։ Այս աքթով Թուրքիա շատ բան կը շահէր եւ ոչինչ կը կորսնցնէր։ Թիւրքճիները վաղուց հասկըցած եւ յայտարարած էին համիսլամութեան սնանկութիւնը. ընդհանուր պատերազմը եկեր էր վերջապէս հաստատելու իրենց տեսակէտը։

Հակառակ պատերազմի սկիզբը հռչակուած Ճիհադին ոչ ոք տեղէն շարժեցաւ Անթանթի երկիր-

ներուն մէջ: Ալժէրէն Կալկաթա, բոլոր միւսլիմնե֊
րը զինուորագրուեցան եւ կռուեցան Թուրքերուն
դէմ: Իսլամական աշխարհը, հակառակ տարիներու
փրոփագանդին, չարունակեց անգիտանալ Պոլսոյ
բարձրագոյն հեղինակութիւնը: Ուրբաթի խութբէ֊
ին՝ դարձեալ Մարօքցիները Մուլէյ Եուսէֆին ա֊
նունը կը յիշատակէին. Աֆղանները՝ Քաբուլի էմի֊
րինը, Արաբները՝ Հիւսէյնինը, Պարսկաստանի,
Իրաքի եւ Հնդկաստանի Շիիները հաւատարիմ կը
մնային Ալիի վարդապետութեան. Եէմէնի Սէյիի֊
դականները Իմամ Եահեային, Վահաբիները՝ Իբնի
Սուուտին, Դիւրզիները՝ Հաքիմին, Եզիդիները՝
Շէյթանին կը հետեւէին:

Օսմանեան սուլթաններու Խալիֆայութիւնը որ
արդէն իրաւական հիմ չունէր, իրական արժէք մըն
ալ չէր ներկայացներ ուրեմն:

Միւս կողմէ Խալիֆայութեան հարցը արաբ֊
Թրքական յարաբերութիւնները Թարախոտ պահած
էր դարերէ ի վեր: Արաբի աչքին Թիւրքը յափըշ֊
տակիչ մըն էր. ան իրաւունք չունէր յաջորդն ըլ֊
լալու Մարգարէին, երբ անդին Քուրէյիշ արիւնը
կրող Շէրիֆներ կային:

Եւ գործնական Թուրանեանները իրենց ազգա֊
յին–ցեղային նպատակներուն սիրոյն մէկդի նետե֊
ցին այդ որդնոտած կռուախնձորը. այդպէս չահե֊
լով արաբներու բարեացակամ չէզոքութիւնը: Իս֊
լամ աշխարհը, հակառակ մէկ երկու հնդիկ պետե֊
րու բողոքին, չդատապարտեց Անգորայի այս քայ֊
լը, այլ ներեց անոր ինչպէս ընտանիք մը կը ներէ

իր անառակ, բայց յաջողած զաւկին խնամութիւններուն:

Նոր Թուրքիա կը պահէ իր հմայքը մահմետական երկիրներու մէջ, ոչ այլեւս իբրեւ կեդրոն Խալիֆայութեան, այլ իբրեւ անկախ եւ յաղթական իսլամ պետութիւն: Իսկ այդ երկիրներու ազգայնական երիտասարդութեան աչքին ան պճնուած է յառաջդիմական եւ ոչ-իմպերիալիստ ազգի մը լուսապսակով:

Այժմ գանք փանթուրանիզմին: Ամէն կասկածէ վեր է եւ կրնայ հաստատուիլ հազարաւոր փաստերով որ համաթրքութեան գաղափարականը Թուրքերու համար այլեւս դարձած է ազգային իդէալ, ոչ միայն թոյլատրուած եւ հովանաւորուած քէմալական կառավարութենէն, այլ որդեգրուած եւ պարտադրուած: Իրականին մէջ միլլիականութիւնը գործեց եւ կը գործէ փանթուրանական ծրագրով, փանթուրանական յատակագծի վրայ:

Արդարեւ եթէ փանթուրանիստ չէ Անգորայի կառավարութիւնը, ի՞նչպէս կ՚ըլլայ որ փանթուրանիզմի բոլոր կարկառուն դէմքերը — հիմնադիր, տեսաբան, միլիթան գործիչներ — Եուսուֆ Աքչուրա, Աղաօղլու Ահմէդ, Հիւսէյինզադէ Ալի, Այազ Իսհաքի, Զիյա Գէօք Ալփ (այժմ մեռած), Քէօփրիւլիւզադէ Ֆուադ, Մէհմէդ Էմին, Համդուլլահ Սուբհի, Ալի Հայդար, Հալիդէ Էդիբ, Ճէլալ Նուրի, Զիյա Նուր, Եաքուբ Քադրի, Եօնուս Նադի, Րուշէն Էշրէֆ, Ֆալիհ Րըֆքը եւն., եւն. հաւաքուած են իր շուրջը եւ կը ղեկավարեն Թուրք պետական եւ հասարակական կեանքը Խորհրդարանի, դահլիճի,

դպրոցի, մամուլի եւ ակումբներու միջոցով:

Պետական կուսակցութեան եւ Թիւրքճիութեան մէջ եղած առնչութիւնը սերտ է եւ օրգանական. ինչպէս Զիյա Գէօք Ալփ՝ Թիւրքճիութեան հիմնադիրը՝ կը բանաձեւէր իր Թիւրքճիւլիւյիւն էսասլարը գրքին յառաջաբանին մէջ, «Թուրքիոյ մէջ Աստուծոյ սուրը խալքին, Աստուծոյ գրիչը՝ Թիւրքճիներուն ձեռքն է»: Այս բոլոր փանթիւրքիստները անատոլեան գործողութիւններու ռահվիրաները եղան, Քէմալի ընկեր եւ գործակիցները:

Կրնայ ըլլալ որ կարգ մը տեսակէտներ — ոչ միայն անձնական ու խմբակցական, այլ եւ գաղափարական — բաժնեն Քէմալը «իր խղճալի եւ գործի եղբայրներէն»· բայց ատոնք, անկասկած «Թիւրք Վահդէթի»ի սկզբունքները չեն: (Իթթիհադ բառը այժմ Թուրքիոյ մէջ taboo ըլլալով, Վահիդէթ=միութիւն կը գործածեն անոր տեղ):

Այդ սկզբունքները շատ մօտ են Քէմալի սրտին: Թիւրք Օճաղըները՝ փանթիւրքիզմի հնոց-դարբնոցները՝ ցանցի մը պէս բռնած են ամբողջ Միլլի Թուրքիոյ երեսը ուր տերեւ մը իսկ չի շարժիր առանց դիքթաթորին գիտութեան եւ արտօնութեան: Լաթիֆէ Հանըմ՝ «Թուրքիոյ առաջին տիկինը» եղած ատեն պատուակալ նախագահուհին էր անոնց: Համդուլլահ Սուբհի հանրային կրթութեան Կոմիսար եղած ատեն միանգամայն կը վարէր Թիւրք Օճաղըներու կեդրոնական վարչութեան գործօն նախագահութիւնը: Իսմէթ փաշա, արտաքին գործոց նախարար եւ վարչապետ, անդամ է էն-

կիւրիլի Օճաղին․ յաճախ կը խօսի այնտեղ եւ «հըպարտ է անոր պատկանելուն համար»:

Օճաքները ոչ միայն թոյլատրուած եւ հովանաւորուած, այլ եւ պաշտօնական հաստատութիւններ են Թուրքիոյ մէջ․ նախարարական խորհուրդի որոշումով, բոլոր պաշտօնեաները, քաղաքային թէ զինուորական, պարտաւոր են անդամ ըլլալ անոնց: Օճաքներու տարեկան քուրուլթայներուն (համաժողով) ներկայ կ'ըլլան Քէմալի պաշտօնական պատուիրակները:

«Թրքութեան նպատակներուն նուիրուած այս ակումբները» Ղազիին ամենէն ջերմեռանդ պաշտպաններն են․ երկրին մէջ բուռն փրոփագանդ կը մըղեն անոր ի նպաստ եւ կը վայելեն իրենց կարգին պաշտպանեալ, առանձնաշնորհեալ հաստատութեան մը դիրքը: Մէկ խօսքով միլլի թիւրքճիլի մէկ ուրիշ անունն է միայն: Վերջին մահափորձին առիթով Ֆալիհ Րըֆքը Հաքիմիյէթ ի Միլլիյէի մէջ, ի միջի այլոց, կը գրէր․ «Մուսթաֆա Քէմալի խնդիրը ոչ թէ 1919-էն, այլ Սահմանադրութեան առաջին օրերէն կը սկսի․․․այն ատեն իրարու բաղխող երկու մտայնութիւններ կային․ մէկը՝ Մէրքէզի Ումումիի մտածելակերպն էր․ միւսը՝ Մուսթաֆա Քէմալի իդէալը»: Մուսթաֆա Քէմալը լռեցնելու համար այն ատեն ամենազօր Իթթիհադական կեդրոնը Սելանիկի մէջ գործածեր էր միեւնոյն զէնքը — ատըրճանակը, որուն կը դիմէ այսօր վերստին ձեռք բերելու համար Թուրք քաղաքական իշխանութեան ղեկը: Այս չորրորդ մահափորձն է: Հաքիմիյէթի Միլլիյէի խմբագիրը կը դայրանայ մանաւանդ անոր

համար որ Էրզրումի քոնգրէով, պատերազմի եւ խաղաղութեան գործերով իր տեսակէտներն արդարացնելէ վերջն ալ Քէմալ հանդիստ չի գտներ իր հակառակորդներու ձեռքէն, որոնք չունին ազնուութիւնն ու հայրենասիրութիւնը՝ խոնարհելու նպատակի ճանապարհին վրայ ձեռք բերուած արդիւնքներու առջեւ:

Այս գրքի առաջին մասին մէջ խօսած ըլլալով յետ-սահմանադրական եւ նախապատերազմեան շրջանին մէջ Իթթիհադի ներսը տեղի ունեցող օսմանցիութեան եւ թիւրքճիութեան բաղխումներուն եւ վերջինին տարած յաղթանակին մասին, մեր ընթերցողները պիտի գուշակեն առանց դժուարութեան թէ ի՛նչ «հակադիր մտայնութիւններու» մասին կը խօսի Ֆալիհ Ռըֆքը եւ թէ ո՛րն էր այն տեսակէտը, որուն ներկայացուցիչն էր Քէմալ: Քէմալ դէմ էր ոչ միայն «օսմանեան կայսրութեան բոլոր տարրերուն անխտիր կըթնելու»ն, այլ մինչեւ անգամ Թուրքիայէն ներս կամ դուրս գտնուող ոչ-թուրք իսլամ ազգերուն վրայ յոյս դնելու միամտութեան, «իսլամական գաղափարին»: Ան Թուրքիոյ շէնքը ո՛չ թէ կրօնական, այլ ցեղային հիմի վրայ դնել կ'ուզէր: Երբ առիթը ներկայացաւ, Քէմալ փորձի ենթարկեց իր դաւանած սկզբունքները եւ գործադրութեան դրաւ թիւրքճիութեան մօտաւոր ծրագիրը: «Կարելի է ըսել», կ'ըսէ Զիյա Գէօք Ալփ, որ Ազգային Ուխտը թիւրքճիութեան ծրագրին հետեւեցաւ»: Գէօք Ալփ բաւական զգուշաւոր լեզուով մը կ'ըսէ ասիկա. որովհետեւ դժուար է այսօր Թուրքիոյ մէջ կատարուած ոեւէ գործ վերագրել

Ղազի փաշայի անձէն տարբեր ունէ մէկուն: Այդ պատճառով ան կը փութայ աւելցնել թէ անշուշտ յաղթանակի դափնիները Մուսթաֆա Քէմալին կը պատկանին, որովհետեւ «դիւրին է երազել ու ծըրագրել, բայց դժուար է իրագործել»...

Թիւրքճիւթեան հայրը որ կեանքի գնով մերժեր էր «փադիշահըմ չոք եաշա՛» պոռալ Համիդին, սիրով կ՚ընէ նոյն բանը «Թրքութեան գաղափարի ախոյեան կոբիճին» համար:

Արդարեւ Քէմալի ոչ միայն «պատերազմի գործերը», այլ եւ անոր «խաղաղութեան գործերը» կը կրեն համաթուրանութեան հաւատամքի անշփոթելի դրոշմը: Ան շարունակեց ու իր տրամաբանական վախճանին հասցուց Թիւրքճիւթեան ներքին հին պայքարը ոչ-Թուրք տարրերու եւ իսլամութեան դէմ: 1922-ին լրացած էր տաս տարի առաջ սկսուած գործը կրօնի եւ կղերի դէմ: Ճամին պետութենէն բաժնուած էր. կը գոցուէին մէդրէսէները ու թէքքէները. իսլամ բարեգործական հաստատութիւնները — դպրոց, հիւանդանոց, որբանոց, աղքատանոց իրենց մեծահարուստ վաքըֆներով, կրթական եւ ներքին նախարարութիւններուն կը փոխանցուէին: Օրէնք օրէնքի վրայ կ՚արդիացնէր Թուրքիան, գլխարկէն մինչեւ ընկերային հիմնական հաստատութիւնը՝ ընտանիքը: Եւ չկայ մէկը կատարուած բարենորոգումներէն, որուն մասին Թիւրքճիները գրած ու խօսած չըլլային տասներկու եւ աւելի տարիներ առաջ:

Միւս կէտը՝ Թուրքիոյ ամբողջական Թրքացումը՝ նոյնքան յամառօրէն հետապնդուեցաւ եւ կը

հետապնդուի Քէմալի կողմէ։ Կէս–փանիսլամիստ, կէս–փանթուրանիստ Իթթիհադականները, չկըր-նալով բոլորովին ձերբազատուիլ իսլամի եւ օսման-լըի հասկացողութիւններէն, բաւականացած էին Թուրքիան մաքրելով քրիստոնեայ հայերէն եւ յոյ-ներէն։ Քէմալի պէս զուտ–թիւրքճիներուն համար Թուրքիա չէր կրնար կենսունակ երկիր մը ըլլալ մինչեւ չդառնար բացարձակապէս միատարր. մին-չեւ չձուլուէին կամ չընաջնջուէին նաեւ ոչ–թուրք, թէեւ իսլամ, Քիւրդերը, Լազերը, Չէրքէզները։ Փլաթ-փորմի վրայ առաջին տեղը կը դրուէին Քիւրդերը, որ ինչպէս հայերը իրենց բոլոր մեղքե-րուն վրայ ունին մեղքերու մեծագոյնը՝ կը գտնուին թուրքերու դէպի արեւելք ճամբային վրայ։ Ինքնա-վար Իրաքն ու չազատագրուած Քիւրդիստանը աչքի փուշն են Թուրքերուն, որովհետեւ, ինչպէս Հա-յաստանը, ինքնավարն ու չազատագրուածը, խո-չընդոտ են «Թուրքիայի, Կովկասի եւ Պարսկաստա-նի Թրքութեան» միացման։

Ազգային Ուխտը, Քէմալի քաղաքականութեան հիմնաքարը, խմբագրուած իր եւ իր ընկերներուն ձեռքով, բաւական պերճախօս է, որդէն անոնց հա-մար որ մօտէն ծանօթ են Թուրքերու նպատակնե-րուն եւ համաթուրանական եզրաբանութեան (թէր-մինօլօժի)։ Փանթուրանիզմը Թուրքերու ձգտում-ներուն տրուած օտար անուն մըն է. Թուրքերը ի-րենք Թուրանական աշխարհը՝ թրքական, Թուրան-եան ցեղերը՝ թուրք եւ անոնց միութիւնը կը կոչեն Թրքական Միութիւն (Թիւրք Իթթիհադը, Թիւրք Վահդէթի կամ Բիրլիյի)։ Արդ՝ այս լոյսին տակ

Նկատի առնենք Ազգային Ուխտի առաջին յօդուածին վերջին մասը.— «Այն երկրամասերը, զինադադարով որոշուած սահմանագծէն ներս գտնուին անոնք թէ դուրս, որոնք մեծամասնութեամբ թրքական-մահմետական բնակչութիւն ունին, եւ որոնք կրօնական, ցեղային եւ բաղձանքներու տեսակէտէ մէկ ամփոփ մեծամասնութիւն կը կազմեն, պէտք չէ իրարմէ անջատուին»: *Այս երեւութապէս զուտ ազգային բանաձեւը համաթուրանականութեան համբաւոր* իլ, դիլ, դին վէ դիլէք բիրլիյի — *ցեղի, լեզուի, կրօնի եւ բաղձանքի միութիւն — կարգախօսին հայելի թէ սքօղուած վերարտադրութիւնն է: Եւ ատիկա լաւ գիտէ ամէն մէկ Թուրք: Երբ վերջերս պոլսական լրագրի մը մէջ յօդուածագիր մը* տարագիր *կ'անուանէր Րէսուլզադէն եւ ուրիշ ադրբայճանցի գործիչներ, որ իրենց երկրի խորհրդայնացումէն վերջ ապաստանած էին Պոլիս, անմիջապէս ծանօթ հրապարակագիր մը բողոք բարձրացուց այդ անգիտութեան դէմ*: «Ո՛չ մէկ ազէրիսթանցի թուրք, *կ'ըսէր ան*, Թիւրքիայի մէջ տարագիր չէ. որովհետեւ Ազգային Ուխտի սահմաններուն նշանակութիւնը գիտցող թուրքի մը համար Թիւրքիայի ամէն տեղը մէկ է»*):

---

*) *«Հիչ բիր ազէրիսթան Թիւրքիւ Թիւրքիյադա վաթանսըզդա դէյիլ դիր. չիւնքի* Միսաքը Միլլի *հուդուդունուն մա'նասընը բիլէն բիր Թիւրք իչին Թիւրքիյանըն հէր եէրի բիր դիր»*: (Վաքըթ, 24 *յունվար*, 1926, 3-*րդ էջ, առաջին սիւնակ*):

Ահաւասիկ օր ցերեկով, «Ռուսաստանի բարեկամ» Թուրքիոյ մէջ Ազրպայճանը կը յայտարարուի Թուրքիայի անբաժան մէկ մասը: Եւ այսպիսի յայտարարութիւններու, մինչեւ անգամ երկարաշունչ յօդուածներու կը հանդիպի ամէն օր՝ Թուրք թերթերու ուշադիր հետեւող մը: Մամլոյ Դիւանի պետ Աղաօղլու Ահմէդ, ո՛չ միայն չարգիլեր այսպիսի հրատարակութիւնները, այլ ինքն ալ օտար լրագրողի մը կ՚ընէ բացորոշ, ծանրակշիռ յայտարարութիւններ:

«Անգորա ազգայնական է», կը յայտարարէ Ազգ. Մեծ Ժողովի անդամ եւ կառավարական օռգան՝ Հաքիմիյէթ ի Միլլիյէի խմբագիր Աղայէֆ, «այն իմաստով, որ ան կը հրաժարի հին Օսմանեան Կայսրութեան յաւակնութիւններէն եւ կ'ուզէ վերստեղծել թուրք օջախ մը ամփոփուած (ի՜նչ համեստութիւն!) թուրք ցեղագրական սահմաններուն մէջ»... «Ան փառասիրութիւնն ունի իր անկախութիւնը ի սպաս դնելու այդ Թրքական օջախին վերստեղծման»: (Ընդգծումները մերն են. Զ.):

Մեզ քաջ ծանօթ են Աղայէֆի «ցեղագրական սահմանները» եւ այն «համեստ Թրքական օջախը» — Չինգիզներու կամ Ալթուն օրդուի օրով եղած կայսրութիւնը — զոր ան կ'ուզէ վերստեղծել:

Ահա՛ թէ ի՛նչ իմաստով ազգայնական է եղեր այսօրուայ Անգորան... Ոչ միայն Անգորան, այլ ամբողջ Թիւրքիան ազգայնական է այսօր եւ ա՛յս մտքով: «Թիւրքնիական հոսանքը, կ'ըսէր Հաքիմիյէթ ի միլլիյէ, Թիւրք օճաղըներու այս տարուան Քուրուլթային առթիւ, գրաւած է ամբողջ երկիրն

ու պետութիւնը»։ («Հաքիմիյէթ ի Միլլիյէ, 24 ապրիլ, 1926, «Քուրուլթայ Մինասէբէթիյլէ»)։

Ամբողջ նորագոյն Թուրք գրականութիւնը, հրատարակութիւնները, բանասիրութիւնը, ժողովրդական երգերը տոգորուած են Թուրանական ոգիով։ Մէհմէդ Էմինի բանաստեղծութիւնները, Խալիդէ Էդիբի վէպերը, Եաքուբ Քադրիի արձակը եւ դեռ այնքան ուրիշներու գործերը պարզ եւ անսեթեւեթ Թրքերէնով մը գրուած, յափշտակութեամբ կը կարդացուին նոր սերունդին կողմէ. Նոյնպէս Քէօփրիւլիւզադէ Ֆուադ բէյի Թրքագիտական ուսումնասիրութիւնները, Զիյա Գէօք Ալփի փիլիսոփայական–հասարակագիտական յօդուածներն ու ժողովրդական պատմուածքները եւն.։

Թուրք մտաւորականութիւնը որոշապէս խզած է ամէն կապ մօտիկ անցեալին հետ, ուր ան օսմանլը էր եւ միւսլիման։ Ան կ'անարգէ հին օսմանեան գրականութիւնը՝ «հեշտանքի եւ ծուլութեան գրականութիւնը իր ապառողջ մթնոլորտով եւ արուեստական յոյզերով»։ Նորերու գրականութիւնը կ'երգէ Ուրալ–Ալթայեան աշխարհի բարձրաբերձ լեռներն ու անծայրածիր տափաստանները. Հին Թուրանեան ասպետներու անգութ, բայց անեսական հայրենասիրութիւնը, անոնց հուժկու մկաններն ու անհանգիստ ոգին եւ կամքը, «որ պիրկ էր ինչպէս անոնց աղեղներուն լարը». ան կ'ոգեկոչէ նոր արշաւանքներ եւ նոր յաղթանակներ։

Այս գրականութիւնը կը տարածուի «ամբողջ Թրքական աշխարհին» մէջ։ Ան կ'երթայ մինչեւ Քազան, Թաշքենդ ու Սմրղանդ։ Մեծ Թուով ըն-

թերթողներ ունի ան Բագուի եւ Բուխարայի մէջ։ Թուրքերու կուլտուրական միութիւնը նշանակելի յառաջդիմութիւն է ըրած վերջին տասնամեակին մէջ։ «Թիւրք Եուրդու»ի հրատարակութիւնները ամբողջ Թուրք աշխարհին թարգմանն են եւ սեփականութիւնը, կ՚ըսէ, Այազ Իսհաքի։

Համդուլլահ Սուբհի, իր բանաստեղծական բացատրութեամբ, չարունակ «գաղափարի կարաւաններ ճամբայ կը հանէ» դէպի Թրքական երկիրները։ Ինչպէս ցարի պատկերը մուժիկի տան մէջ երէկ եւ Լենինինը այսօր, այնպէս Քէմալի լուսանկարը կախուած է ամէն Թուրք տան մէջ եւ առարկայ դարձած է այնպիսի պաշտամունքի, որ սովեթական իշխանութիւնը ստիպուած է խիստ պատիժներու սպառնալիքով արգիլել այդ սովորութիւնը։ Թուրքիան դարձած է Թուրանական ժողովուրդներու քաղաքական Մէքքէն։ Ոչ միայն Ռուսական, այլ եւ Չինական Թուրքիստանէն անպակաս են ամէն տեսակ պատուիրակութիւններ, որոնց մէջ Թուրք փանթուրանիստները շատ անգամ կը հանդիպին իրենց հին աշակերտներուն։ Հինէն ի վեր Պոլիս դիմող ուսանողներու թիւը ստացած է մեծ համեմատութիւններ։ Այժմ այդ երկիրներէն երիտասարդներ կուգան ուսանելու ոչ միայն Պոլսոյ «Համալսարանին», այլ եւ Անգորայի, Իզմիրի, Տրապիզոնի եւն. լիսէներուն մէջ։ Հարիւրաւոր Թուրք ուսուցիչներ կը դասաւանդեն Կովկասի, Թուրքիստանի եւ Հիւսիսային Թաթարիայի վարժարաններուն մէջ։ Շնորհիւ Թուրքեւռուս բարեկամութեան, Թուրք փանթուրանիստները առանց

մեծ դժուարութեան կը մտնեն Խորհրդային երկիրները զանազան առիթներով: Այս տարի փետրուարին Բագուի մէջ կայացած «Թրքաբանական Համաժողովին», ուր ներկայ էին 98 թրքօ-թաթար պատգամաւորներ (պատգամաւորներու ամբողջական թիւն էր 131), Թուրքիոյ կողմէ գացեր էին երկու ականաւոր փանթուրանական գործիչներ — Դքթ. Հիւսէյինզադէ Ալի եւ Քէօփրիւլիւզադէ Ֆուատ բէյերը: Վերջինըհամագումարի նախագահներէն մին էր: Ազատօրէն մուտք ունին Ռուսաստան թրքական թերթերն ու պարբերականները: Տարիներու աշխատանքի շնորհիւ թուրանական ժողովուրդներուն մէջ ընդհանրացած են թուրք հայրենասիրական երգերը եւ Պոլսոյ թրքերէնը, զոր գուրգուրանքով եւ հիացումով «Գիւզէլ Թիւրքճէ» (գեղեցիկ թրքերէն) կը կոչեն:

Մէհմէտ Էմինը համարուած է բոլոր թրքութեան ազգային բանաստեղծը: Իր քերթուածները այլեւս ընթերցարաններու սեփականութիւն են դարձած: Բոլորի ականջին մէջ կը հնչէ անոր հուժկու կոչը — «Է՛յ Թիւրք Ույան» (ո՛վ թուրք արթնցի՛ր) —

«Արթնցէ՛ք եղբայրներ, որովհետեւ կեանքը Թրքական աշխարհին, ձեզմով պիտի բեղմնաւորուի:

Մէ՛կ փեթակ ունին բոլոր մեղուները.
Մէ՛կ Թուրան պէտք է ունենան
Բոլո՛ր թուրքերը»:

. . . .
. . . .
. . . .

«Ալթայներու վրայ ելիր,
Եւ կատաղի ձայն բարձրացուր,
Ճամբին վրայ յեղափոխման
Ծաղիկ չ'աճիր առանց արեան.
Մէն մի զաւկէդ պահանջէ դուն,
Հաւատք, արիւն եւ արութիւն.
Դրօշիդ չուրջ դան միանան
Թուրքերն համայն»:

(Մէհմէդ Էմինի «Էյ Թիւրք Ույան» երկարաշունչ բանաստեղծութենէն):

Տեսնենք թէ ի՛նչ կ'ըսէ Թուրքերը, անոնց ձըգտումներն ու գործերը մօտէն ճանչցող հեղինակ մը, տիկին Ժօրժ-Գօլի, 1924-ին հրատարակած իր «Նոր Թուրքիան» գրքի մէջ.—

«Սակայն ինչ որ ապահովեց անոր (Քէմալի–հեղ.) յաջողութիւնը՝ Թրքօ-մոնղոլ աշխարհին հաւատարմութիւնը եղաւ: Անսահման զինուորագըրման աղբիւր մը — մեռնելու միշտ պատրաստ մարդոց կրքոտ անձնուիրութիւնը, որմէ Քէմալ գիտցաւ կերտել իր ոյժին գլխաւոր գործիքը: Փանթուրանիստ ռահվիրաները, Համդուլլահ Սուբհի, Աղայէֆ եւն, երբ բացին ճամբան, երբ հաստատեցին կապը Թրքաբարբառ զանազան ասիական խմբաւորումներուն հետ, մտքերնէն չէին անցներ թէ ինչքան արագ պիտի կատարուէր իրենց փրոփագանդի ծաւալումը...

«Առանց այն ցեղային խումբերուն, որ Կովկասէն Աֆղանիստան եւ մինչեւ Չինաստանի սահմանները, քոյր բնակչութիւններու երկար շղթայ մը կը կազմեն,— Ղրիմի Թաթարներ, Կովկասի մահմե-

տականներ, Բուխարայի, Խիվայի, Սըմըրղանդի հանրապետութիւններ, Թիւրքիստանի եւ Ֆէրղանայի ցեղեր — Մուսթաֆա Քէմալ պիտի չկրնար ձեռք ձգել քաղաքական այն հմայքն ու հեղինակութիւնը, որով կրցաւ գլուխ բռնել ոչ միայն Անգլիոյ այլ եւ Ռուսաստանի դէմ:

«Դեռ 1920-էն, հազիւ հաստատուած Անգորայի մէջ, Ասիոյ ճանապարհներուն հանգոյցին վրայ, Մ. Քէմալ հրապարակ կուգար իբրեւ անոնց ախոյեանը. անոնց կը ղրկէր իր լաւագոյն սպաները եւ մեծ պատիւներով կ՚ընդունէր անոնց ղրկած պատուիրակութիւնները»:

«Էնվէր յանձն կ՚առնէր Թուրքիստանը: Երիտասարդ սպաներու եւ մտաւորականներու մեծ թիւ մը կ՚երթային կուգային անդադար այն լայնածաւալ երկիրներուն մէկ ծայրէն միւսը, որոնց վրայ կը տարածուէին Թրքախօս ցեղախումբերը: Անոնք այնտեղ բազմաթիւ կուսակիցներ կը շահէին»:

«Սովետական կառավարութիւնը անոնց դէմ բանակներ կը ղրկէր որ տակաւ կը հալէին այդ անսահման տարածութիւններուն մէջ: Ասիկա չէր արգիլեր որ համաձայնութիւններ կնքուէին Անգորայի եւ Մոսկուայի միջեւ: Երկու կառավարութիւնները անգիտանալ կը կեղծէին այդ պատերազմական գործողութիւնները, որ կը շարունակուին մինչեւ այսօր»:

Արդարեւ ինչքան ճիշդ է որ գլխաւորապէս Ռուսաստանի օժանդակութեամբ է որ ոտքի կանգնեցաւ Թուրքիա, նոյնքան ճիշդ է որ Թուրքերու հանդէպ ռուսերու բարեկամութեան ու բարեացա-

կամութեան թերեւս ամենէն զօրաւոր պատճառը՝ իրենց սահմաններուն մէջ արթնցող եւ խլրտող թուրանականութեան բազմագլխանի վիշապն է․ կէտ մը որուն շատ քիչ, եթէ երբեք, կ՚անդրադառնանք ռուսեւթուրք յարաբերութիւններու մասին խորհած ատեն։

Ամենէն հետաքրքրականը այն պատերազմական գործողութիւններէն, որոնց կ՚ակնարկէ հեղինակուհին, Թիւրքիստանի 1922-ի ապստամբութիւնն ու զսպումն էր։

Պատմեր էինք, թէ ինչպէս 1918-ին բոլշեւիկները Կարմիր գունդերով եւ տնտեսական պաշարումով ջախջախեր էին Ֆերղանայի յեղափոխութիւնը (կամ հակայեղափոխութիւնը) եւ վերահաստատեր Խորհրդային իշխանութիւն։ Բայց ատով խնդիրը չէր լուծուած․ երիտասարդ Էօզբէքները եւ երիտասարդ Քըրքըզները, որոնց մեծ մասը ոչ միայն անկախութեան, այլ Թուրքիայի հետ միութեան կողմնակիցներ են, վառ կը պահէին կրակը։ Թուրքիոյ եւ Ազրբէյջանի գործակալները կ՚օգնէին անոնց, դրամ եւ զէնք կը հայթայթէին լեռները ապաստանած «Բասմաճիներուն» (Հայդուկ)։ Խռովութիւնները անպակաս էին։

1922 ապրիլին Էնվէր, որ Մոսկուայի մէջ Թուրք «Ժողովրդական Խորհուրդներու կուսակցութիւնը» կազմելով եւ այլ «կոմունիստական» հաստատութիւններով յաջողած էր շահիլ բոլշեւիկներու վստահութիւնը, պաշտօն կը ստանայ Մոսկուայի Կենտգործկոմէն հաշտեցնելու Թուրքիստանի ապստամբները Խորհ․ կառավարութեան հետ։

Թաշքենդ հասնելուն պէս ան կ՚անցնի յեղափոխականներուն գլուխը, որոնք իրեն կը յանձնեն երեք երկիրներու — Թուրքիստանի, Բուխարայի եւ Խիւայի — միացեալ ոյժերու ընդհանուր հրամանատարութիւնը, Էմիր տիտղոսով:

1922 մայիսին, Բագուի վրայով, Ազրբէյջանի Սովնարկոմի նախագահ Նարիմանովի միջոցաւ, Էնվէր Մոսկուա կը ղրկէ վերջնագիր մը, զոր կ՚ամփոփենք այստեղ.—

«Ինձ պաշտօն տրուած է ձեզ հաղորդել Բուխարայի, Խիվայի եւ Թուրքիստանի ժողովուրդներուն կամքը ըլլալու ազատ եւ անկախ:

«Շուրան կը պահանջէ ա. ճանչնալ այդ ժողովուրդներու անկախութիւնը. բ. մինչեւ տասնըհինգ օր դուրս քաշել Կարմիր բանակն ու բոլշեւիկեան վարչական օրգանները:

«Եթէ չյարգուի միւսլիմ ժողովուրդներու կամքը, որոնք ընկճուած են անհարազատ կոմիսարներու կեղեքիչ լուծին տակ, անոնք պիտի դիմեն գէնքի, Մոսկուայի օտար իշխանութենէն ազատելու համար իրենց երկիրը»...

Էնվէր կը յայտարարէր որ վերջնագրին յանձնուելէն երկու շաբաթ վերջ գործելու ազատութիւնը իրեն կը վերապահէ եւ Կենտգործկոմին կը վերադարձնէր իրեն տրուած 11 ապրիլ, 1922 թ. Մանդաթը: Եւ կը ստորագրէր՝ ԷՆՎԷՐ

Վերին հրամանատար Բուխարայի, Խիվայի
եւ Թուրքիստանի բանակներուն:

Ճիշդ է, քանի մը ամսուայ ընթացքին Կարմիր բանակը վերանուաճած էր Թուրքիստանը եւ Էնվէր

ինկած բոլշեւիկեան դնդակով: Բայց տակաւ ալ չվերջացաւ հարցը. ինվերին յաջորդեցին Սամի բէյ, Ջիւնայիդ խան եւ ուրիշներ: Թուրքիստանի ազգայնական– փանթուրանիստները, երկրին մէջ, դաւադրաբար, կամ արտասահմանի մէջ շարունակեցին եւ կը շարունակեն իրենց գործունէութիւնն ու փրոփագանդը: Մինչեւ անգամ խորհրդայնացած Թուրք երկիրներու կառավարութիւններն ու կոմ. կուսակցութիւնները ազգային իրաւունքներու եռանդուն ախոյեաններ հանդիսացան: Անոնք անվերջ դիմումներ կատարելով կոմունիստական համառուսական քոնգրէներուն, յաջողեցան ապահովել նորակազմ Խօզրէքիստանի եւ Թիւրքմէնիստանի անջատումը «Ռուսական Ընկերվարական Խորհրդային Դաշնակցային Հանրապետութենէն» (այսինքն բուն Ռուսաստանէն) եւ իբրեւ ուրոյն միաւորներ կապել զանոնք ուղղակի «Ընկերվարական Խորհրդային Հանրապետութիւններու Միութեան» հետ, Ռուսիայի, Սպիտակ Ռուսիայի, Ուքրայնայի եւ Անդրկովկասի հաւասար իրաւունքներով:

Խորհրդային Միութեան սահմաններուն մէջ գտնուող միւս բոլոր Թուրանական ժողովուրդներն ալ — Ղազաքները, Ղարաքըրքըզները, Ղարաքալփաքները, Թաճիկները, Հիւսիսային Ղըրքըզները, Ղալմուքները, Վոլգայի եւ Խրիմի Թաթարները, Բաշքըրները, Ազրբէյջանցիները եւն. կը վայելեն զանազան աստիճաններով ինքնավարութիւններ: Ուրիշ խօսքով, ստեղծուած են տասնըչորս–տասնըհինգ փոքրիկ Թուրքիաներ. պետականօրէն կազմակերպուած ցեղակից ու կրօնակից ժողովուրդներու

ամբողջ մեքենականութիւն մը, զոր կարելի է օգտագործել ապագայ միութեան գործին համար: «Մինչեւ անգամ փոքրիկ եւ հեռաւոր Եաքութները, Ձիրեանները, Վօթիաքներն ու Չերեմիսները վերագտած են իրենց ազգային հին լեզուն եւ կ'երազեն ազատագրութիւն եւ միութիւն իրենց Թաչքենդի, Քազանի եւ Անգորայի եղբայրներուն հետ»․ կ'ըսէ ուրիշ իրազեկ հեղինակ մը՝ Roger Labonne. (La Turquie Laique, le Correspondant, Sept. 1924):

Այստեղ կը փորձուինք էջ մը եւս առնել Mme Gaulis-ի գրքէն․—

«Ահաւասի՛կ, անտարակոյս, Թրքական ծաւալման ճշմարիտ դաշտը․ այն որ Թուրքերը այլեւս պիտի չլքեն եւ որ զանոնք պիտի տանի, առանց կասկածի, վերակազմելու կայսրութիւն մը աշխարհագրապէս եւ ազգագրապէս բոլորովին տարբեր հին Օսմանեան Կայսրութենէն: **Այս է իրենց ամենէն գաղտնի եւ ամենէն սիրելի նպատակը***)․ ատոր մասին ամէն վայրկեան մտածելով է, որ անոնք վճռած են պահել Անգորան իբրեւ իրենց գործունէութեան կենսական կեդրոնը: Այս մեծ Թրքօ-Թաթար եւ Թրքօ-մոնղոլ դաշնակցութիւնը, **զոր բուրժ մըտաւորականները եւ զինուորական պետերու մեծ մասը կը նկատեն յաղթանակին (Միլլիական, Հ․) անհրաժեշտ պսակումը**, կը նշանակէ վերսկսում բաց կռուի՝ ռուսական մեծ դրացիին հետ: Ասիկա (Ռուսիան Հեղ․) իր հին ոյժերը վերակազմելու մօտ չէ տակաւին: Մինչեւ այդ՝ շատ ջուր պիտի

---

*) Ընդգծումները մերն են:

հոսի Կովկասի եւ զուտ–ասիական շրջաններու կամուրջներուն տակէն։ Եթէ — իրենք իրենց կ'ըսեն Թուրքերը — մենք կրցանք գլուխ բռնել Սլաւին դէմ այն ժամանակ, երբ մեր գոյութիւնը թելէ մըն էր կախուած, ի՛նչպէս պիտի չյաջողինք, երբ այն երկիրներուն մէջ, որ արդէն մերն են, մենք պիտի ունենանք կազմակերպութիւններ նման անոր, որուն շնորհիւ վերագրաւեցինք Անատոլուն։ Ո՛չ զինուորները կը պակսին մեզ, ո՛չ ալ զօրավարները»։

Ահա՛ թէ ի՛նչ կը խորհին Թուրքերը։ Ինչ ալ ըլլայ ապագայ յաջողութեան աստիճանը այն «մեծ Թրքօ–Թաթար եւ Թրքօ–մոնղոլ դաշնակցութեան», զ''ր Թուրք մտաւորականներն ու զինուորականները կը նկատեն «անհրաժեշտ պսակումը միլլիական յաղթանակին», մէկ բանստոյգ է. ա՛յն որ «մինչեւ Ռուսիա վերակազմէ իր ուժերը շատ ջուր պիտի հոսի Կովկասի կամուրջներուն տակէն». շա՛տ ջուր եւ շա՛տ...արիւն։

* * *

Փանթուրանիզմը, իբրեւ ցանկալի եւ իրագործելի նպատակ, այլեւս տեսական, սկզբունքային հարց մը չէ Թուրքերուն համար։ Անոնք, թէ՛ օսմանլըները թէ «Իրրեդենթա Թրքութիւնը», ընդունած վերջացուցած են Թրքական միութեան իղձալը։ Աւելի՛ն. փանթուրանիզմը իր եւին գործի պատմութիւն մը ունի արդէն. Թուրքերը անգամ մը գացին Բագու, առաջացան դէպի Դաղսթան եւ Աtրպատական. եւ ոչի՛նչ աւելի համոզիչ է բանի մը կարելիութեան ի նպաստ՝ քան այն փաստը թէ անգամ մը եղած է ան։

Այժմ անոնց տեսաբաններն ու վարիչները կը քննեն գործնական հարցեր. կը վիճաբանին միութեան ստանալիք մասնաւոր ձեւի մասին: Ի՞նչ պիտի ըլլայ Մեծագոյն Թուրքիայի քաղաքական կազմը: Այստեղ մէկ կարեւոր տարբերութիւն կը բաժնէ երկու կողմերը: Իրրեդենթա Թրքութիւնը կ'ուզէ Մայր Երկրին կապուիլ դաշնակցային կապով. Թուրքերը կը պահանջեն որ գէթ Օղուզականները «կցուին առանց պայմանի եւ վերապահութեան»: (Իլթիհաք բիլա քայդ ու շարթ):

Ի հարկէ, Թուրքիոյ մէջ կան աւելի ազատամիտ տարրեր, որ կ'ընդունին համաթրքական դաշնակցութեան մը սկզբունքը, ինչպէս Ռուսաստանի Թուրանական ժողովուրդներուն մէջ պակաս չեն անվերապահ կցման կողմնակիցներ: Ատրպայճանի մէջ այդ տեսակէտը կը ներկայացնէր «Բէօյիւք Թիւրքիա վէ Իթթիհադը Իսլամ» կուսակցութիւնը, որ ծնունդ առաւ 1917-ին: Ան սակայն չկրցաւ մեծամասնութիւն շահիլ: Փոքրամասնութիւն են նաեւ ֆեդերալիստները Թուրքիոյ մէջ:

Գիծ մը պէտք է քաշել ուրեմն Թուրքիոյ Թուրքերուն եւ դուրսի Թուրքերուն միջեւ, ամփոփելով զանոնք երկու բաժանումի մէջ: Առաջինները Մէրքէզի վահդէթճի են (Կեդրոնացեալ Միութենական), երկրորդները՝ Ադէմ ի Մէրքէզի վահդէթճի (Ապակեդրոն Միութենական):

Ադէմ ի Մէրքէզճիութիւնը ա՛յնքան կը գրգռէ կարգ մը Թուրք քաղաքագէտներու կատաղութիւնը, որ անոնք չեն քաշուիր կասկած յայտնելէ նոյնիսկ վէթերան փանթուրանիստներու անկեղծութեան

մասին եւ կ'ամբաստանեն զանոնք անկախութեա՛ն ձգտելու, անջատողականութեա՛ն *յանցանքով։*

Այս տեսակէտէն մեծապէս շահագրգռական է այն մեծ բանավէճը, որ այս տարուայ սկիզբէն ի վեր (յունուար 1926) բացուած է Պոլսոյ Վաքըթ *թերթին մէջ։ Վիճաբանողներն են մէկ կողմէն Թուրք յայտնի հրապարակագիր Ալի Հայդար Էմիր բէյը, իսկ միւս կողմէն՝ փանթիւրքութեան երկու հեղինակաւոր ներկայացուցիչներ՝ Հիւսիսային Թաթարիայի լիդըրներէն Այազ Իսհաքի եւ* Մուսավվաթ *կուսակցութեան վարիչ Րէսուլզադէ Մէհմէդ Էմին բէյերը։*

Բանավէճի ընթացքին Այազ Իսհաքի միանգամ ընդմիշտ յայտարարեց թէ — «Արտասահմանի թուրքերուն մէջ ո՛չ մէկ ատեն Թուրքիայէ դուրս հաւաքուելու շարժում մը չէ՛ եղած։ Հիւսիսը Ղազանի շուրջ, Թուրքիստանը՝ Բուխարայի, Խրիմը՝ Բաղչէսէրայի եւ Ազրբայճանը՝ Բագուի շուրջ իր բոյնը շինելու չէ՛ ձեռնարկած երբե՛ք։ Այս կեդրոնները, իրենց գործունէութեան ընթացքին, իրենք զիրենք մի՛շտ զգացած են իբրեւ մեծ թուրք ծառին ճիւղերը... հակառակ պնդումները թրքական միութեան թշնամիներու կողմէ հնարուած են եւ բացարձակապէս տեղ չունին իրականութեան մէջ»։ (*Տե՛ս «Վաքըթ»*, 23 *յունուար*, 1926. «Թիւրք բիրլիյի իչին» — *«Շիմալ Թիւրքլէրի՝ բիրլիք էթրաֆընդա»։ (Թրքական Մութեան համար — Հիւսիսային Թուրքերը՝ Միութեան մասին)։*

Թուրքեստանի եւ Հիւսիսային Թաթարիայի

ճգտումները անմիջական կերպով չեն մտահոգեր մեզ: «Շա՛տ է աւուրն չար իւր»:

Փանթուրանիզմի առաջապահներն են Թուրքիան եւ Ազրբայջանը, միւսները կուգան երկրորդ եւ երրորդ գծի վրայ: Ա՛յդ իսկ պատճառով մեզ համար աւելի հրատապ հարցը Թուրք-ազրբայջանեան յարաբերութիւններն են ,որոնք բանավէճին ալ մեծագոյն մասը կը գրաւեն:

Ալի Հայդար էմիր բէյ, 1925 դեկտ. 31-ին հրապարակ եկաւ այն ամբաստանութեամբ, թէ Ազրբայճանցիները Թուրքիային կցուիլ չուզեցին եւ այդ պատճառաւ ալ «արեան մէջ խեղդուեցաւ» իրենց անկախութիւնը:

Երբ Ազրբայճանի ամենէն ուժեղ կազմակերպութեան՝ Մուսաւվաթ(1)-ի լիդըրը, Ռէսուլզադէ(2) փութաց պատասխանել էմիր բէյին:

Ռէսուլզադէ իր պատասխանին մէջ բանաձեւեց Մուսաւվաթի հաւատամքը — «Մուսաւվաթ արմատական ամկալար է, թիւրքճի եւ թրքական միութեան համաձայն. միայն թէ կեդրոնացման կողմնակից չէ, թիւրք ֆեդերալիստ է (դաշնակցային). քաղաքականութեան մէջ ռոմանթիզմէ աւելի ռէալիզմի հաւատացող»:

ԾԱՆՕԹ. 1.— Մուսաւվաթ կուսակցութիւնը Բալքանեան պատերազմի առեն կազմուած է իբրեւ դաւադրական կոմիտէ: 1917-ի վերջերը հրապարակ եկած է իբրեւ քաղաքական կուսակցութիւն: Հետեւեալ տարին, 1918, Թիֆլիսի մէջ միացած է «ապակեդրոնական» Թուրք կուսակցութեան մը հետ եւ իր անունին վրա յաւելցուցած է նաեւ այդ նշանաբանը. այնպէս

Ամփոփելով երկար բանավէճին մէջ երկու կողմի յայտնած մտքերը.

Թուրք հրապարակագիրը կը քննադատէ Մուսավվաթի դաւանած ֆէդէրալիզմի եւ անկախութեան սկզբունքները: «Ֆէդէրալիսթ» յորջորջումը շատ տարտամ է, կ'ըսէ ան, շատ առանձգական»: Ինչպէս որ Ադրբայճան դեռ երէկ վրացիներուն եւ հայերուն հետ «դաշնակցելով» մեր դէմ հանեց Անդր-Կովկասեան փէդէրացիայի հրէշը, այնպէս ալ վաղը կրնայ «դաշնակցիլ» Սպիտակ ռուսերուն կամ պարսիկներուն հետ եւ տակաւին հաւատարիմ մնալ իր փէդէրալիսթ սկզբունքին»... «Ֆէդէրասիօն, բայց որո՞ւ հետ, կը գոչէ Էմիր բէյ, մէնշեւիկ վրացիներո՞ւն եւ Դաշնակ հայերո՞ւն հետ»... «Երեք ամսուայ մէջ Բագուի, Երեւանի եւ Կարսի մէջ սպաննուած հարիւր տասը հազար թուրքերուն արիւնը դեռ չչորցած ի՞նչպէս պիտի դաշնակցինք հայերուն հետ»...

Յետոյ Թուրք քաղաքական գրողը կը դնէ գործ-

որ իր ամբողջական անունն է Ադէմի Մէրքէզիյէթճի, Ֆէդէրալիսթ Մուսավվաթ Ֆըրքասը:

ԾԱՆՕԹ. 2.— Րէսուլզադէ Մէհմէդ Էմին, յայտնի փանթուրանիստ, Թէհրանի մէջ լոյս կ'ընծայէր «Իրան ը Ազատ» թերթը. միեւնոյն ատեն կ'աշխատակցէր Պոլսոյ Սիրաթը Միւսթաքիմին, Թանին-*ի եւ* Թիւրք Եուրդու-*ի*: 1917-*էն վերջ դարձաւ Մուսավվաթի ղեկավարներէն մէկը: Ադրբայճանի Շուրայը Միլլին նախագահն էր: Ադրբայճանի խորհրդայնացման ատեն Սթալինի միջնորդութեամբ ազատեցաւ մահուընէ եւ կարգուեցաւ Մոսկուայի մահմեդական դպրոցներուն ընդհանուր կրթական տեսուչ: Այնտեղ ալ գոյնը դուրս տալով, ստիպուեցաւ փախչիլ Ռուսիայէն: Այժմ Պոլիս ապաստանած կը խմբագրէ* «Եէնի Քաֆքասիա» *հանդէսը:*

նական հարցեր. «Կովկասեան դաշնակցութենէն ի՞նչ քաղաքական, առեւտրական ու տնտեսական շահեր կ'ակնկալէք», հարց կուտայ ան Ազէրիներուն:

«Եթէ Ազրբայճան–Հայաստան–Վրաստան դաշնակցութիւնը ռուս տիրապետութեան դէմ պիտի ելլէ՝ ի՞նչ պիտի ըլլայ Ազրբայճանի դիրքը հաւանական Թուրք–վրացական կամ Թուրք–հայկական հակառակութեան մը պարագային... «Ի՞նչ պիտի ըլլայ»... կը պնդէ ան, աներկդիմի պատասխան պահանջելով Մուսաւվաթի լիդըրէն, «դաշնակցային կապերով թուրքի թշնամի Հայաստանին հետ կապուած Ազրբայճանի դիրքը թուրք աշխարհին մէջ»...

Ալի Հայդար Էմիր բէյ կը յարձակի նաեւ Ազըրբայճանի անկախութեան սկզբունքին վրայ: Ան կ'ամբաստանէ Ազէրիները, թէ ո՛չ միայն Ռուսաստանէն, այլ եւ Թուրքիայէն անկախ ըլլալ կ'ուզեն. ապա թէ ոչ ինչո՞ւ չառնել «Ռուսիայէն անջատում եւ Թուրքիային կցում» նշանաբանը. չէ՞ որ Թիւրք օղլու Թիւրք են:

«Դուք կ'ուզէք», կ'ըսէ Հայդար բէյ հազիւ զըսպուած զայրոյթով, «որ Ազրբայճան իր բանակով, նաւատորմով, ելեւմտական եւ արտաքին գործոց նախարարութիւններով անկախ պետութիւն մը ըլլայ, եռագոյն դրօշ մը բարձրացնէ, յետոյ այս պետութիւնը Թուրքիոյ հետ դաշնակից ըլլայ»...

Այդպիսի բանի չեն կրնար հանդուրժել Թուրքերը:

«Երբ Թուրքիացի Թիւրքճիները «միանանք» կ'ը–

սեն, անշուշտ չեն խորհիր որ Թրքական ինը ժողովուրդները, իրենց միջեւ եղած անցեալը եւ զիրենք բաժնող տարածութիւնները ջնջելով կրնան միանալ մէկ պետութեան մէջ: Բայց ո՛չ ալ կ'ուզեն իրենց երկրին սահմանակից թուրք պետութիւններ ստեղծել, անոնց հետ միայն իբրեւ դաշնակից ապրելու համար...: Մեր նշանաբանն է դիլ բիրլիյի, իլ բիրլիյի — լեզուի միութիւն, երկրի միութիւն»:

Րէսուլզադէ կը յայտարարէ թէ՝ Ազրբայճանի մէջ Թուրքիոյ հետ միութեան դէմ հակառակութիւն չկա՛յ. թէ՝ անկախութեան նշանաբանը Ռո՛ւսիոյ, ո՛չ թէ Թուրքիոյ դէմ ուղղուած է. թէ՝ այս բաները ինքնըստինքեան բացայայտ են, բայց պէտք կ'ունենայ դեռ ապացուցանելու: Եւ կուտայ ամբողջ շարք մը փաստերու եւ վաւերագրերու: «Այս վաւերագրերը ոչ միայն իր (Րէսուլզադէի) ռուսական գաղափարները, այլ քաղաքական հաստատութիւններու քրէդօն եւ որոշ խմբակցութեան մը համոզմունքը կը հաստատեն. պէտք է ընդունիլ կամ հերքել զանոնք»:

Ի՞նչ է Ազրբայճանի «քաղաքական հաստատութիւններու քրէդօն եւ որոշ քաղաքական խմբակցութեան մը (խմա՛ Մուսավաթի) համոզմունքը»: Րէսուլզադէ քանի մը տեղ կը կրկնէ թէ այն է, «Միութիւն Թուրքիայի հետ, բայց ոչ թէ կեդրոնացական, այլ ապակեդրոնական կապով»:

Մէհմէդ Էմին բէյ կ'ամբաստանէ Թուրք հրապարակագիրը, թէ ան կ'անգիտանայ պատմական դէպքերն ու իրողութիւնները եւ ի զուր կը պղտորէ մտքերը. թէ՝ ան կ'անտեսէ իրական պայմանները.

թէ՝ պատասխանատուութեան զգացում չունի ան եւ րոմանթիք է: «Մենք», կ'ըսէ Մուսավվաթի լիտըրը, «քաղաքականութեան մէջ րոմանթիզմէ աւելի րէալիզմի կը հաւատանք»:

Վերթերան փանթուրանիստը չի կարծեր որ այսպիսի դաշնակցութիւն մը կրնայ արգելք ըլլալ իր կեանքի նպատակին՝ թուրք ժողովուրդներու դաշնակցութեան իրականացման: Ընդհակառակը, կովկասեան զինակցութիւնը կրնայ ըլլալ անփոխարինելի, թէեւ ժամանակաւոր, օժանդակ մը Թըրքական ծրագիրները յաջողցնելու համար: Ամէն պարագայի մէջ կովկասեան դաշնակցութեան մէջ Ազրբէյջանի ունենալիք դերը դրական մըն է թէ երբեք ան պիտի չկրնայ ուղղուիլ Թուրքիոյ դէմ:

«Ըստ որում ասոր նման պարագայ մը մօտիկ անցեալին մէջ կրնանք գտնել», կ'ըսէ ազերի քաղաքագէտը, «չիտակ չէ երեւակայել Կովկասեան Ֆեդերասիոնը իբրեւ արգելք իդէալ Թուրք միութեան»: Եւ կը կրկնէ իր «Լօզանէն վերջ» խմբագրականին (Տե՛ս «Ենի Գաֆքասիա»յի առաջին համարը, 26 սեպտ· 1923) հետեւեալ տողերը·—

«Մեր ապրած սա՛ օրերուն մէջ, քանի կը տեսնենք մերթ հոս մերթ հոն ուժեղ ցայտերով ժայթքող Թուրք ազգային կեանքը, կը համոզուինք որ, հակառակ ամէն տեսակ արգելքներու, պիտի գայ օր մը, ուր այս առուները միանալով պիտի կազմեն ուժեղ դաշնակցութեան մը գետը· եւ ակամայ մեր աչքին առջեւ կը կենդանանայ այն միտքը թէ՝ ցանուցիր գերման պետութիւններուն 1871-ին իրարու

հետ միանալուն հետեւանքով, գերման ազգը ի՛նչպիսի մշակութային, գիտական, առեւտրական եւ զինուորական մեծութեան եւ զօրութեան տիրացաւ:

«Թուրք աշխարհը մինչեւ հասնի այդ երջանիկ իդէալին, շատ հանգրուաններէ պիտի անցնի· այդ հանգրուաններէն մին է կովկասեան ազգերու ռուսական տիրապետութեան դէմ միանալը»:

Ռէսուլզադէ կը վերջացնէ իր խօսքը այն նկատողութեամբ, թէ երբ ինքը քաղաքականութեան մէջ ռէալիզմի մասին կը խօսի, իր խօսքը թաքթիքական ռէալիզմի մասին է եւ ո՛չ նպատակի· թէ՝ Թրքական միութեան գաղափարը նոր սերունդին մէջ պատուաստելու համար ռոմանթիք հրատարակութիւններ կ՚ընեն իրե՛նք ալ:

Ալի Հայդար Էմիր բէյ թէեւ կը շարունակէ անհաշտ թշնամի մնալ ֆեդերալիզմի գաղափարին ու այդ գաղափարը վարկաբեկելու եւ ադերինները ահաբեկելու համար կ՚ամբաստանէ զանոնք թէ՝ «Հայաստանի եւ Վրաստանի հետ դաշնակցելով հակառակորդ բանակին կողմը անցնելու նպատակը կը հետապնդեն», կ՚ընդունի իրապաշտական թաքթիքի անհրաժեշտութիւնն ու հանգրուաններու անխուսափելիութիւնը:— «Ազգերու կեանքին մէջ անկարելի բան չկայ, կ՚ըսէ Էմիր բէյ: Որոշ սկըզբունքի եւ նպատակի տէր մտաւորականներու կողմէ մղուած եւ առաջնորդուած ազգեր, ժամանակի հետ, ամէն բանի կը յաջողին»: Օրինակ կը բերէ Գերմանիան ու Իտալիան, Յունաստանն ու Լեհաստանը եւն., եւն., որոնց բոլորին ազատագրութեան երազը՝ ցնորք, միութեան իդէալը՝ ռոմանթիզմ

համարուած են իրենց ժամանակին:

«Պէտք է զանազանել գրական ռոմանթիզմը ազգային ռոմանթիզմէն: Առաջինը կրնայ իր մարդին մէջ կորսնցուցած ըլլալ իր արժէքը: Երկրորդը՝ իդէալիստ, նոյնիսկ ըէալիստ հայրենասիրութեան հիմն է: Կարեւորը այն է, որ թէ՛ անհատաբար եւ թէ՛ կուսակցաբար մեր գործունէութեան ծրագիրը պատրաստած ատեն նպատակը յստակօրէն եւ վերջնականօրէն դրուած, հանգրուանները որոշուած, տարածութիւնները գնահատուած ըլլան: Գոյութեան պայքարին մէջ ժողովուրդը բանակ, կուսակցութիւնները՝ անոր տպայակոյտն են: Կուսակցական ծրագիրը պատերազմական յատակագծի նման է. եթէ հարկ ըլլայ, վերջնական նպատակը գաղտնի կը պահուի եւ հանգրուանները իբրեւ նպատակ ցոյց կը տրուին: Մուսավաթ թուրք քաղաքական կուսակցութիւն մըն է. կրնայ ըլլալ որ իր բուն նպատակը ծածկելով իր առաջին հանգրուանը իբր նպատակ կը ներկայացնէ. իր ճշմարիտ ծրագրին միայն այս առաջին հանգրուանին պատկանող մասը խըմբագրած եւ իր քաղաքական նպատակները անոր համաձայն որոշած է: *Այդ պարագային անոր ջանքերը համաձայն են մեր վերը յայտնած գործելակերպին:* Ուրեմն վերին Ազրբայջանը նախ իր անկախութիւնը պիտի ապահովէ եւ յետոյ Թուրքիոյ հետ պիտի դաշնակցի»: (*Ստորագծումները մերն են. տեսնել* Վաքըթ-*ի* 1925, *դեկտ.* 31, 1926, *յունուար* 23, 26, 31, *փետր.* 17 *եւ մարտ* 3 *թիւերը*):

«Եթէ անկեղծ էր Ազրբայջանի փափաքը միանալու Թուրքիային, հարց կուտան Թուրքերը, ին–

չո՞ւ համար 1917–1920 տարիներուն, երբ Ռուսիա հեռացած էր Կովկասի բեմէն, Ազրբայջան չիրագործեց այդ փափաքը…

Արդարեւ, ինչո՞ւ. հարցը կը ներկայանայ նաեւ մեզի։

Որո՞նք էին այն իրական պայմանները եւ պատմական դէպքերը, որոնց կ՚ակնարկէ Րէսուլզադէ, որ արգելք եղան Ազրբայջանի, եթէ ոչ բացարձակ կցման (բան մը որուն հակառակ է եղեր Մուսավաթը) գոնէ ֆեդերաթիվ կապով միացման Թուրքիոյ հետ։

1917–ի վերջէն, երբ ռուս քայքայուած բանակը լքեց փոքր–ասիական ճակատը, մինչեւ 1918–ի գարունը երբ Թուրքիա մտաւ Կովկաս, Ազրբայջան որ թուական համեմատութեամբ կը կազմէ կովկասեան բնակչութեան մօտաւորապէս մի–երրորդը միայն եւ աշխարհագրապէս Հայաստանով բաժնուած է Թուրքիայէն, բնականաբար չէր կրնար վարուիլ այլապէս, քան վարուեցաւ. մանաւանդ որ բաւական կազմակերպուած ալ չէր։ Ան ստիպուած էր գործակցութիւն կեղծել կովկասեան միւս ժողովուրդներուն հետ, խաղալ Սէյմի խեղկատակութիւնը։ Բայց ամէնքը գիտեն, ե՛ւ հայերը, ե՛ւ վրացիները եւ նոյնինքն Թուրքերը, թէ ի՛նչ էր Ազրբայջանի իրական դիրքը։ Ոչ ոքի համար գաղտնիք չեն անոր զգացումներն ու գործերը։

Ազերիները յայտնի թէ գաղտնի կերպով ըրին ամէն բան կազմալուծելու երեք ազգերու միութիւնը, կոնակէն զարնելու կռուող հայկական բանակը

եւ բնաջնջելու «Թուրքի Թշնամի հայերը», ո՛ւր եւ ինչպէ՛ս որ կրնային:

Հազիւ թէ «ազատարար» Թուրքերը հասեր էին Կովկաս եւ ահա՛ ազերիները անոնց թեւին տակ յայտարարեցին Ազրբէյջանի անկախութիւնը եւ դուրս եկան Սէյմէն: Գանձակի մէջ, երջանիկ հանդիպումի առաջին ամիսներուն, չկային ազերիներ եւ օսմանլըներ, այլ կար մէկ Թրքութիւն, մէկ Թուրք բանակ, Թուրք հրամանատարներով, որոնց միակ անմիջական մտահոգութիւնն էր՝ տիրանալ Բագուին եւ անցնիլ Անդրկասպիա: Պէտք էր նախ ստեղծել Թրքական Միութեան փաստը, յետոյ խորհիլ անոր ստանալիք ձեւի մասին: Գործի, արիւնոտ գործի, սուրի–հուրի օրեր էին:

Յետոյ եկան ձախորդութեան օրեր. անգլիացիները գրաւեցին Կովկասը, դուրս նետեցին Թուրքերը, իրենց հակակշռին ներքեւ առին մասնաւորաբար Ազրբէյջանը: Ազերիները ստիպուած էին մընալ անկախ պետութիւն, «բանակով, ելեւմտական ու արտաքին գործոց նախարարութիւններով». անոնք չէին կրնար չյայտարարել իրենք զիրենք «կանգնած անկախութեան — հիւսիսէն թէ հարաւէն — սկզբունքին վրայ»: Անգլիացիները գրաւեր էին Բագուն ճիշդ այդ ծրագրուած միութիւնը արգիլելու համար, կասեցնելու համար տաճկական բանակի յառաջխաղացքը դէպի Միջին-Ասիա: Եւ որքա՞ն ազատ էր Ազրբէյջանը վարուելու համաձայն իր ազգային բաղձանքներուն, երբ պետական բոլոր ֆոնքսիոնները, պարենաւորման տընօրէնութենէն մինչեւ պետական Բանքը, նաւթի եւ

նաւային ճարտարարուեստներէն մինչեւ թղթատարական եւ հեռագրական վարչութիւնները, արդարադատութիւնն ու ոստիկանութիւնը կեդրոնացած էին անգլիական իշխանութիւններու ձեռքը: (Բաղդատել Encycylopaedia Britannica, 12th Edition: Azerbaijan):

Գնաց Անգլիան, եկաւ Ռուսաստանը. եւ կորաւ, «արեան մէջ խեղդուեցաւ» եղած յարաբերական անկախութիւնն ալ:

Համաշխարհային պատերազմէն առաջ ռուսական Թուրք քաղաքական գործիչները ռոմանթիք էին եւ խանդավառ, իսկ Թուրքիոյ Թուրքերը՝ աւելի իրատես եւ զգոյշ: Վերջին տասնամեակի դէպքերը, մանաւանդ երկու-երեք տարուայ պետականութեան փորձը, իր մեծամեծ դժուարութիւններով եւ աղէտալի վերջաւորութեամբ, հասունցուցած են ազերի վարիչները, որ սկսեր են արհամարհել քաղաքական ռոմանթիզմը եւ իրենց կարգին Թուրքերուն իրատեսութեան դաս կարդալ: Անոնք ըմբռնած են, որ անկարելի պիտի ըլլայ Ռուսիայէն ազատագրել Ազրբայջանը առանց կովկասեան միւս ազգերու գործակցութեան: Ուստի Թուրքերուն խորհուրդ կուտան վարպետ ու համբերատար ըլլալ:

Ազրբէյջանցիները ոչ միայն ոեւէ փափաք չունին ապրելու իբրեւ խորթ եղբայր տարացեղ եւ տարակրօն վրացիներուն եւ հայերուն հետ. ո՛չ միայն անոնց ջերմ տենջանքն է օր առաջ միանալ իրենց ցեղակից եւ կրօնակից Թուրքերուն, այլ եւ, զուտ գործնական տեսակէտէ, անհրաժեշտ կը նկատեն փանթրքական ծրագիրներու յաջողութիւնը:

Միայն Միջերկրականէն Արալ եւ Բալխաշ երկարող խիտ–Թրքական ուժեղ դաշնակցութիւն մը կրնայ ըլլալ բաւական զօրաւոր պատուար ռուսերու դէպի Հարաւ հոսումին դէմ եւ երաշխաւորել Ազրբէյջանի գոյութիւնն ու ազատութիւնը:

Այս ֆեդերասիոնը, որուն անդամ պիտի ըլլան Թուրքիան, Ազրբէյջանը (այսր–արաքսեանն ու անդր–արաքսեանը, ինչպէս կը կոչեն), Թիւրքմէնիստանը, ջօղրէքիստանը եւն. ոչ մէկ կապ ունի կովկասեան ֆեդերասիոնին հետ: Կովկասեանը՝ հանգրուան մըն է, համաթրքական ֆեդերասիոնը վերջնական կայան, մէկը միջոց, միւսը՝ նպատակ: Ահա՛ թէ ինչ մտքով ֆեդերալիստ է Բագուն:

Գործնական եւ իրատես ազերի քաղաքագէտները կ'ըսեն իրենց օսմանլը մեծ — եղբայրներուն — «դիւանագէտ ըլլանք. նախ վրացիներուն ու հայերուն հետ կը գինակցինք, կը կռուինք Ռուսաստանի դէմ, կ'անջատենք Կովկասը, յետոյ կը միանանք ձեզի»: Ամբողջութեա՞մբ թէ մինակ, ո՛վ գիտէ... Ազրբէյջանցիներուն ծրագիրն է նախ իրենց միացնել պարսկ. Ատրպատականը, յետոյ Կովկասը վերածել Մեծագոյն Ազրբէյջանի մը: Դժուար չէ Թուրքերուն եւ Թուրքմէններուն օգնութեամբ «արդէն 50% Թրքական Կովկասը» Թրքացնել ամբողջովին:

Մէ՛կ բան ստոյգ է. Անդր–Կովկասեան Դաշնակցութիւնը կ'ապրի նոյնքան, որքան կը տեւէ Կովկասի ազատագրական պայքարը. եւ ո՛չ մէկ օր աւելի: Ազերիները կ'ուզեն օգտագործել կովկասեան ժողովուրդներու միութեան ու համերաշխու-

թեան գաղափարը, վրացիներուն եւ հայերուն հանել տալ շագանակները կրակէն, յետոյ իրենց գործակիցները (աւելի ճիշդ կ'ըլլար ըսել գործիքները) ձգել Թրքական յաւիտենական հուրը…

Հայկական գաղափարապաշտ եւ բարեմիտ քաղաքագիտութիւնը ամենէն աւելի ա՛յստեղ պէտք է շարժի զգուշութեամբ եւ թերահաւատութեամբ· չշփոթէ անկեղծ փափաքը լարուած մահացու ծուղակի հետ: Զուր է յետ–փաստեան ափսոսանքը թէ աւա՛ղ, շա՛տ ազնիւ եղանք, կամ շա՛տ միամիտ…

Լրագրական բանավէճերու մէջ չի սահմանափակուիր Թուրք եւ Թաթարներու գործնական հետաքրքրութիւնը: Միլլիական Թուրքիա, սկիզբէն ի վեր, ջանք չէ խնայած Հայաստանի եւ զայն շրջապատող երկիրներուն մէջ ստեղծելու «կազմակերպութիւններ նման անոր, որուն շնորհիւ վերագրաւեցին Անատոլուն», այսինքն Միլլի շուրաներ: Թէ քեմալական թէ ազերի, մուսավաթական թէ կոմունիստ, գործակալներով ողողուած են Հայաստանն ու սահմանակից զանազան ինքնավար շրջանները, մանաւանդ Նախկրայը եւ վերջապէս պարսկ. Ատրպատականը: Խաղացուած նենգաւոր խաղերուն մէկ նմոյշն էր անցեալ տարուայ (1925) աշնան դէպքը· Հայաստանի Խորհրդային իշխանութիւնը Երեւան հանեց դաւադրութիւն մը, որուն կազմակերպիչը նոյնինքն Երեւանի Թրքական հիւպատոսն էր եւ որուն ցանցերը կը տարածուէին Նախիջեւան եւ Զանգեզուր: Թուրքիա Թուրք «գաղթականներ» կը լեցնէ Հայաստան եւ զէնք ու ռազմամթերք կ'ամբարէ այնտեղ: Յեղափոխական, եղբայրական Թուր–

քիայէն Հայաստանին նուիրուած Տրոյեան ձին է այդ գաղթականութիւնը: Երբ հնչէ համաթրքական գրոհի շեփորը, ան ներսէն պիտի ջախջախէ մեր հայրենիքի դռները, ազատ անցք տալու համար Թուրանեան հորդաներուն: Մեքենայութիւններու ուրիշ օջախ մըն ալ Թաւրիզն է, «Անդր-Արաքսեան Ազրբայջանի» Թրքութեան այդ կեդրոնը: Հիւսիսային Պարսկաստանի Թուրք աշիրէթներուն յաճախակի ըմբոստութիւններուն մէջ քիչ դեր չեն խաղար փանթուրանիստ գործակալներու դրդութիւնները:

Թէ Թուրքերը ամբողջ էութեամբ կը ձգտին դէպի Արեւելք, թէ «անոնք այլեւս պիտի չլքեն ծաւալման այդ դաշտը», ո՛չ ձիթենիի, ո՛չ ալ արմաւենիի ճիւղերու թովանքէն յուսաթուելով, բացայայտ է այլեւս: Նոյնքան բացայայտ է եւ այն, որ Ռուսաստանի Թրքական ժողովուրդներուն, մասնաւորապէս Կովկասի Թրքութեան դիրքը չեզոք կամ կրաւորական չէ, այլ անոնք ալ, իրենց զարթօնքի շըրջանէն սկսեալ, թափով կը ձգտին դէպի Արեւմուտք, Թուրքիա: Այսօր Թուրանեան Քէնան ոչ թէ Ալթայներու, այլ Բրֆացուած Արարատի գագաթն ելած, կ'ոռնայ կատաղօրէն, եւ ամէն կողմէ, աջէն ու ձախէն, հիւսիսէն ու հարաւէն, դէպի իրեն կը խուժեն անհամար գայլակորիւններ իրենց աշաւոր գիրկընդխառնումով խեղդամահ ընելու Հայաստանը:

* * *

Հարցնողներ պիտի ըլլան թէ ի՞նչ հարկ կար ընել փանթուրանիզմի ուսումնասիրութիւնը, «Գիրք Ծննդոց»էն սկսելով: Բաւական չէ՞ր ըսել, թէ Թուրքերը կը ծրագրեն թուրանական ժողովուրդները միացնելով մեծ կայսրութիւն մը հիմնել. կ՚ուզեն կործանել Հայաստանը եւ բնաջնջել հայ ժողովուրդը, որովհետեւ արգելք են անոնք իրենց նպատակի իրագործման:

Զե՛նք կարծեր. որովհետեւ Թուրքիոյ գործերուն մօտէն տեղեակ ըլլալ յաւակնող մեր հասարակական գործիչներուն մէջ իսկ պակաս չեն պնդողներ, որ այդպէս բան չկա՛յ: Քիչ չեն նաեւ այնպիսիներ, որ քիչ–շատ ծանօթ ըլլալով համաթրքական ծրագիրներուն, պարզ արկածախնդրութիւն մը եւ անիրագործելի ցնորք կը նկատեն զանոնք: Հետեւաբար կը ստորագնահատեն չարժման լրջութիւնն ու մեզ սպառնացող վտանգը:

Վերջապէս կան մարդիկ, որ աւելի լաւ ծանօթ ըլլալով փանթուրանիզմին եւ ընդունելով հանդերձ մահացու ծրագիրներու գոյութիւնը, գործնական քաղաքականութեան մէջ կ՚անտեսեն զայն: Այնպէս որ չե՛նք գիտեր թէ ո՞րն է կասկածելին. իրենց ծանօթութի՞ւնը թէ անկեղծութիւնը:

Այս գրքով մեր նպատակն եղաւ օրհնել տգիտութենէ, անկատար ծանօթութենէ եւ կասկածելի

անկեղծութենէ բղխած խորհուրդներէ, տեղեկութիւններէ եւ առաջնորդութենէ զգուշացնել հայ ժողովուրդը՝ դնելով անոր տրամադրութեան տակ լաւատեղեակ եւ վստահելի աղբիւրներ:

Բնական է, արդարեւ, որ Թուրքերու գործերն ու ծրագիրները պատահական, փոփոխելի, անդթորէն անիմաստ, նոյնիսկ անհաւատալի թուին, առանց այն գաղափարներուն, համոզումներուն եւ դրդապատճառներուն, որոնց գործնական արտայայտութիւնն են անոնք:

Թուրք ժողովուրդի ձգտումներն ու մօթիվները, հոգեբանութիւնն ու գաղափարաբանութիւնը իրենց առարկայական — ցեղագրական, աշխարհագրական, տնտեսական եւ քաղաքական — հիմունքով, անծանօթ են մեր հասարակութեան: Ան շատ քիչ բան գիտէ նորագոյն Թուրքիան առաջնորդող քաղաքական վարդապետութեան մասին: Իսկ չգիտնալ, անգիտանալ կամ անտեսել փանթուրանական գաղափարաբանութիւնն ու անկէ բղխող Թուրք-ազգային քաղաքականութիւնը, որ իր արիւնոտ դրոշմը դրաւ մեր անցեալի ամէն մէկ դէպքին վրայ եւ սահմանուած է աղէտաւոր դեր կատարել վաղը մեր լինել-չլինելու հարցին մէջ, այլեւս ոճիր է աններելի:

Բնական է նաեւ որ աննախապաշար միտք մը չգոհանայ հաւաստումներով ու յայտարարութիւններով: Թրքական ծրագիրներու կամ գաղափարաբանութեան մասին խօսած ատեն պէտք է ըսել, թէ ինչո՞ւ կ՚ենթադրենք, որ Թուրքը պիտի ընէ այս կամ այն քայլը. ինչէ՞ն գիտենք, թէ ան ունի այս

կամ այն ձգտումը կամ համոզումը, եւն.: Վէճը վճռողը փաստն է. իսկ փաստը պէտք է ըլլայ թը-ւով բաւարար, ուղղակի, պարագայական, ան-հերքելի:

Մենք ջանացինք համաշխարհային եւ թուրք գրականութեամբ, օտարներու վկայութեամբ եւ թուրքերու խոստովանութեամբ հիմնաւորել մեր տեսակէտը:

Կարեւոր էր տալ փանթուրանիզմի ծագումն ու զարգացումը, որովհետեւ «մարդ իրերը աւելի լաւ կը տեսնէ, երբ կը տեսնէ անոնց ծագումը. քանի որ ծագումը անոնց մէկ մասն է եւ արդարեւ ամենէն կարեւոր մասը». (Ս. Ֆրանչիսկոս դ'Ասսիզի):

Փանթուրանիզմի պատմութեամբ մեր նպատա-կը եղաւ ցոյց տալ զայն իբր կենդանի ուժ, ո՛չ սոսկ գաղափարաբանութիւն, որ արտայայտուեցաւ թուրք ժողովուրդներու կրօնական եւ ընկերային, գրական եւ հրապարակագրական, տնտեսական եւ քաղաքական կեանքին մէջ հաւասարապէս եւ խո-րապէս յեղաշրջեց զանոնք: Ցոյց տալ, թէ ի՛նչքան խոր, հին եւ հիմնական ձգտումներէ կը բղխին թրքական «ցնորային ու արկածախնդրական» ծրա-գրերը. թէ ինչպէ՛ս հետզհետէ իրագործուեցան փանթուրանական գաղափարները, երբեմն ծրա-գիրը դառնալով այսօրուայ քաղաքականութիւն, երբեմն բաղձանքը՝ այսօրուայ իրականութիւն, եւ այսպէս յաջորդաբար մինչեւ մեր օրերը:

«Փանթուրանիզմը այսօր», մեր վերջին գլխով մենք ուզեցինք ամէն կասկածէ վեր բարձրացնել այն դաժան փաստը, թէ թուրքերը չեն լքած Միաց-

եալ եւ Անկախ Թուրանիայի իդէալը, *այլ ան կը շարունակէ ըլլալ իրենց «ամենէն գաղտնի եւ ամենէն սիրելի նպատակը»․ աւելի սիրելի՛, քան գաղտնի, քանի որ բարձրաձայն խորհրդածութիւններու եւ հրապարակային վիճաբանութիւններու նիւթ է ան Ռուսաստանի բարեկամ Թուրքիոյ մէջ:*

Միեւնոյն պատճառները միեւնոյն արդիւնքները կուտան․ Թուրանը կը շարունակէ ըլլալ նորագոյն Թուրքիայի աւետարանը․ անփոփոխ է ուրեմն այն մահավճիռը, որ Թուրքը տուած է հայ ժողովուրդին համար: Ուրեմն՝

Ի՞նչ կը ծրագրեն թուրքերը:

Թուրքերը նոր բան մը չեն ծրագրեր․ անոնք կ՚որոճան հին փանթրքական ծրագիրները, որոնք չեն աւարտած, այլ միայն ընդհատուած են առաջին պատեհութեամբ վերսկսելու համար: Թրքական վտանգը չէ հեռացած հայ ժողովուրդի գլխէն թըրքահայութեան բնաջնջումով․ այլ պիտի գայ, կուգայ: Ան կը սպառնայ Արագածեան Հայաստանին, Սիւնեաց աշխարհին, մեր վերջին ապաւէնին:

Թուրքը հակառակ իր դարերէ ի վեր մարգարէացուած քայքայումին, այդ քայքայումէն փըրկուելու խակ յոյսով, ուժեղ եւ անշեղ քայլերով կը դիմէ դէպի Արեւելք: Ան կ՚ուզէ միանալ ասիական իր ցեղակիցներուն․ իսկ մենք կեցեր ենք իր եւ անոնց միջեւ: Պիտի կորչինք երթանք այնտեղէն կամ պիտի կոտորուինք․ ուրիշ ելք, թուրքի տեսակէտով, չկա՛յ:

Ահա՛ ինչո՛ւ կուգայ Թուրքը եւ ինչո՞ւ անողոքելի է ան:

* * *

Լաւ․ իրականանալու որքա՞ն chance ունին Թուրքերու բաղձանքները։ Թուրքերը ունի՞ն այսպիսի ծրագիրներ յաջողցնելու անհրաժեշտ իմացական, բարոյական, կազմակերպչական եւ նիւթական կարողութիւնը։ Եւրոպական պետութիւնները պիտի թոյլ տա՞ն որ Թուրքերը վերակենդանացնեն Ջէնգիզ–Թիմուրեան արհաւիրքները։ Թոյլ պիտի տա՞յ մանաւանդ Ռուսաստանը, որուն դէմ ուղղուած է փանթուրականութիւնը։ Մենք հայերս, ընդունելով հանդերձ վտանգի գոյութիւնը, կրնա՞նք դիմադրել անոր կամ արգիլել զայն։ Այս հաւարը բարձրացնելով չե՞նք վհատացներ հայ ժողովուրդը․ չե՞նք վնասեր երկրի վերաշինական աշխատանքներուն։ Չե՞նք գրգռեր մեր Թրքօ–Թաթար հարեւանները․ փափուկ դրութիւն չե՞նք ստեղծեր Հայաստանի կառավարութեան համար։

Ի՞նչ կրնանք ընել․ ի՞նչ կառաջարկէք։

Հաւանական է, որ մեր գիրքը ընթերցողի մըտքին մէջ առաջացնէ այս եւ ուրիշ շատ հարցումներ։

Իր ժողովուրդի ներկայով եւ ապագայով մտահոգուող ամէն հայրենասէրի միտքը տանջող այս հրատապ հարցերը աներկդիմի պատասխաններու կը սպասեն։

Մենք ուզեցինք որ հայ մարդը աննախապաշար եզրակացութիւններու յանգի։ Ահա թէ ինչո՞ւ մեր հայեացքներն ու թելադրութիւնները կը վերապահենք առաջիկայ գրքոյկին։

ՄԱՏԵՆԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

1)· ԶԻԱ ԳԷՕՔ ԱԼՓ·— Թիւրքճիութեան Հիմե-րը· 1923:
ԶԻԱ ԳԷՕՔ ԱԼՓ·— Բանաստեղծութիւններ

2)· ՄԷՀՄԷԴ ԷՄԻՆ·— Բանաստեղծութիւններ (հրատարակուած առանձին հատորներով):

3)· ԽԱԼԻԴԷ ԷԴԻԲ·— Նոր Թուրան, 1910

4)· ԽԱԼԻԴԷ ԷԴԻԲ·— Յուշեր· 1926:

5)· BRITISH INTEL. SERVICE.— Turanians and Panturanism:

6)· TEKIN ALP·— Turkismus und Panturkismus. 1915, Weimar:

7)· AHMED EMIN·— The Development of Modern Turkey as Measured by its Press. 1914. New York:

8)· Mme BERTHE GEORGES-GAULIS.— Angora, Constantinople, Londres:

9)· Mme BERTHE GEORGES-GAULIS·— La Nouvelle Turquie. 1924:

10)· KIAZIM OMER·— Angora et Berlin. 1922

11)· KIAZIM OMER.— L'Aventure Kemaliste. 1921:

12). JEAN SCHLICKLIN.— Angora. 1919-1922:

13). LOTHROP STODDARD.— The New World of Islam. 1921:

14). ARMINIUS VAMBERY.— Western Culture in Eastern Lands:

15). PAILLARES MICHEL.— Le Kemalisme Devant les Allies:

16). CLAIR PRICE.— Rebirth of Turkey. 1923:

17). ENRICO INSABATO.— L'Islam et la Politique des Allies, 1920:

18). M. A. CZAPLICKA.— The Turks of Central Asia, 1918:

ԹՐՔԱԿԱՆ ՕՐԱԹԵՐԹԵՐ

1). *Վաքըթ*
2). *Ճիւմհիւրիյէթ*
3). *Հաքիմիյէթի Միլլիյէ*
4). *Միլլիյէթ*

ՀԱՆԴԷՍՆԵՐ

(Օգտուած ենք հետեւեալ հանդէսներու հաւաքածոներէն: Մասնաւոր շահեկանութիւն ունին փակագծուած համարները):

1). TURAN.— Turani Tarsasag-*ի օրգան. Բուդափէշթ*:

2). ASIATIC REVIEW.— (Jan.-Oct. 1923):

3) · REVUE DU MONDE MUSULMAN։ (1909–1926։ (Հեղինակաւոր եւ ճոխ հանդէս։ Ամէն հատորը տեղեկութեան գանձարան մ'է)։

4) · L'ASIE FRANCAISE։

5) · ORIENTALISTISCHE LITERATURZEITUNG ·— (Sept. Okt. 1925)։

6) · THE MOSLEM WORLD։

7) · JOURNAL OF CENTRAL ASIAN SOCIETY. (Vol. XII. 1925)։

8) · LE CORRESPONDANT. (1922-1924)։

9) · LA REVUE POLITIQUE INTERNATIONALE (Jen.-Mars, 1920)։

10) · REVUE DES DEUX MONDES ·— (April. 1920)։

11) · QUARTERLY REVIEW ·— (Jan.-April. 1923)։

12) · CURRENT HISTORY։

13) · ORIENTE MODERNO։

14) · THE NEW ORIENT։

15). THE AMERICAN POL. SCIENCE REVIEW (Vol. XI. 1917)։

16). ԹԻՒՐՔԻՅԱԹ ՄԷՃՄՈՒԱՍԸ · (Թրքաբանական հաւաքածոյ) ·— խմբագիր Քէօփրիւլիւզադէ Մէհմէդ Ֆուադ, 1925, Պոլիս։

ՀԱՅԿ. ՍՍՌ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ
ՖՈՒՆԴԱՄԵՆՏԱԼ ԳՐԱԴԱՐԱՆ

ԳԱԱ Հիմնարար Գիտ.
033804

[8r]

ל"ד
1885